

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

E.X. MAXMUDOV

KORXONA IQTISODIYOTI

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
Oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi
kengashi tomonidan oliy o'quv yurtlarining iqtisodiy ta'lim yo'nalishlari talabalari
uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan

TOShKENT – 2006

THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL EDUCATION OF
THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

E.H. MAHMUDOV

ECONOMY OF THE ENTERPRISES

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

TASHKENT- 2006

Maxmudov E.X. Korxona iqtisodiyoti. (O'quv qo'llanma). –T.: TDIU, 2006 – 160 bet.

Korxona - milliy iqtisodiyotning asosiy ishlab chiqarish bo'g'inidir. Demak, korxona iqtisodiyoti asoslarini bilish malakali mutaxassislar tayyorlashning zaruriy sharti hisoblanadi. Mazkur qo'llanma korxona iqtisodiyoti bo'yicha muayyan bilimlarni egallashga ko'maklashadi.

Bozor iqtisodiyoti va raqobatchilik sharoitlarida korxona faoliyatini amalga oshirishni ta'minlovchi zamonaviy iqtisodiy mexanizm, kadrlar potentsiali va kadrlar siyosati, mehnatga haq to'lash, resurslar va ulardan foydalanish, ishlab chiqarishni rejalashtirish va prognozlashtirish, investitsion va innovatsion faoliyat, xarajat, daromad va rentabellik, bahoni shakllantirish, korxonaning tijorat siri va iqtisodiy xavfsizligi kabi masalalari bayon etilgan.

Qo'llanma talabalar, aspirantlar va o'qituvchilarga, shuningdek, korxona iqtisodiyoti bilan qiziquvchilarga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: i.f.n., dots. Hayitov

Taqrizchilar: i.f.d., prof. M.L.Tursunxodjaev;
i.f.n., prof. A.Ortiqov;
i.f.n., dots. A.Egamberdiev

Ekspertlar: i.f.d., prof. B.T. Salimov
i.f.n., dots. R. Hakimov

Махмудов Э.Х. Экономика предприятия. Учебное пособие. – Т.: ТГЭУ, 2006, с.

Предприятие – основное производственное звено национальной экономики, а знание основ экономики предприятия – неперенное условие подготовки квалифицированных специалистов. Получить эти знания поможет данное учебное пособие.

Рассматриваются современный экономический механизм, обеспечивающий жизнедеятельность предприятия в условиях рынка и конкуренции, кадровый потенциал и кадровая политика, оплата труда, ресурсы и их использование, планирование и прогнозирование производства, инвестиционная и инновационная деятельность, издержки, прибыль и рентабельность, ценообразование, коммерческая тайна и экономическая безопасность предприятия.

Учебное пособие предназначено для студентов, аспирантов и преподавателей, а также всем тем, кто интересуется проблемами экономики предприятия.

Ответственные редактор: к.э.н., доц. Хайитов А.Б.

Рецензенты: д.э.н., проф. Швецов В.Я.,
к.э.н., проф. Артыков А.,

Mahmudov E.H. Economy of the enterprises (manual). – T. TSEU, 2006. –160 pages.

An enterprise is the main production part of national economy, therefore knowledge of economic basis of the enterprises – an indispensable condition for preparation of qualified specialists. This manual will be helpful to acquire this knowledge.

The manual covers modern economic mechanism providing viability of the enterprise in market and competition conditions, personnel potential and personnel policy, payment, resources and their usage, planning and forecasting of manufacture, investment and innovational activity, costs, profit and profitability, pricing, trade secret and economic safety of the enterprise.

Manual is intended for students, candidates of economic science and teachers, and also for those who are interested in problems of enterprises economy.

Responsible editor: candidate of economic science, dotsent A. Xaitov

References: doctor of economic science, prof. M.L.Tursunhodjayev;
candidate of economic science, prof. A.Artikov;
candidate of economic science, dotsent A.Egamberdiev

Experts: doctor of economic science, prof. B.T. Salimov
candidate of economic science, dotsent R. Khakimov

KIRISH

Fanni o'rganishning dolzarbligi. O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligiga erishgach, mamlakat hayotida ishlab chiqarish kuchlarini yanada rivojlantirish, fan-texnika taraqqiyotini (FTT) jadallashtirish, aholining turmush tarzini yaxshilashga qaratilgan ulkan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar ro'y berdi va ro'y bermoqda. Bunga iqtisodiyotga kiritilgan yangi investitsiyalar va mavjud moddiy-texnika asosini modernizatsiya qilishdan tashqari boshqaruvning demokratik tamoyillarini kuchaytirish, korxona, firma va ularga tenglashtirilgan ishlab chiqarish tuzilmalarining xo'jalik faoliyati bilan bog'liq mustaqillik doirasini kengaytirish, siyosatning iqtisodiyotdan ustunligiga barham berish, inson faoliyatining barcha soha va tarmoqlarida tashabbuskorlik, izlanish va hokazolarning rivojlanishi ham keng imkoniyatlar yaratmoqda.

Mustaqillik hamda barcha xo'jalik yuritish tizimining bozor munosabatlariga o'tishi iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini hisoblanuvchi korxona maqomining sezilarli ravishda o'zgarishiga sabab bo'ldi. Korxonalar endilikda davlatga tegishli bo'lgan paytlardagidan farqli o'laroq mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha faoliyatlarini direktiva ko'rsatkichlari asosida emas, balki O'zbekiston Respublikasi "Korxonalar to'g'risida"gi, "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi qonuni va bozor talablariga asosan mustaqil ravishda yuritmoqda. Ular o'zlariga kerak bo'lgan ishchi va xodimlar sonini mustaqil belgilamoqda, ishlab chiqarish texnikasi va texnologiyasi, tejamkorlik rejimiga rioya qilish masalalari bilan shug'ullanmoqda, zamonaviy marketing va menedjmentni yo'lga qo'ymoqdalar hamda joriy ishlab chiqarishni rejalashtirmoqdalar va rivojlanishning zaruriy prognozlarini amalga oshirmoqdalar.

Shu kabi masalalar "*Korxona iqtisodiyoti*" kursining mazmunini tashkil qilib, ularni o'rganish iqtisodchilar (mutaxassisliklari va bo'lajak ish joylaridan qat'inazar) tayyorlovchi ko'plab oliy o'quv yurtlarining o'quv rejalarida ko'zda tutilgan. Ushbu kurs bo'yicha bir qancha darsliklar chop etilgan (ayniqsa Rossiyada) bo'lib, ular barcha o'quvchilar, birinchi navbatda, iqtisodchilar uchun juda qiziqarli va foydalidir.

Mazkur o'quv qo'llanmasi ushbu kurs bo'yicha mavjud bo'lgan boshqa darsliklarni almashtirishni talab qilmaydi. U birinchidan, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti talabalariga mo'ljallangan kurs dasturiga asosan yanada ixchamroq tayyorlangan, ikkinchidan, unda kelitirilgan, ayniqsa, amaliy qismdagi ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi korxonalari faoliyatida yuzaga keluvchi iqtisodiy holatlar bilan bog'liq, uchinchi esa, u yoki bu muammoni topish va hal qilishda muallif nuqtai nazarini aks ettiradi.

Mazkur qo'llanmaga "*Korxona iqtisodiyoti*" fani bo'yicha avval chop etilib, mazkur fan o'qituvchilari va talabalar hamda korxonalar faoliyatining iqtisodiy muammolari bilan qiziquvchilar o'rtasida yaxshi baholangan ma'ruza matnlari asos qilib olingan. Shu bilan birga qo'llanmaga fanning u yoki bu masalalariga yangicha yondashilib, yangi bo'limlar va qo'shimchalar kiritilgan, statistik, amaliy va boshqa axborot ma'lumotlari yangilangan.

Biroq bu ma'lumotlar ham vaqt o'tishi bilan eskiradi, chunki dunyo doimo o'zgarishda bo'ladi: hayot ham, ishlab chiqarish sohasidagi hamda kishilarning

o'zaro munosabatlari ham o'zgarib boradi. Bunday sharoitlarda korxonalarning yashovchanligi yoki aniqroq aytganda barqarorligi ko'p jihatdan iqtisodiy faoliyatning holatiga, ya'ni ishlab chiqarishni rejalashtirish va tashkil etish usullari, mehnatni tashkillashtirish va unga haq to'lash me'yorlariga rioya qilish, bozor talablariga o'z vaqtida javob berish, texnik va investitsion qaror qabul qilishda yangilishmaslik va hokazolarga bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarishda bu masalalarni hal etish nechog'lik to'g'ri va samarali amalga oshirilishiga korxona va uning har bir xodimi hamda butun davlatning ravnaqi va gullab-yashnashi ham bog'liq bo'ladi.

Примечание [IK1]:

Mazkur o'quv qo'llanmaning maqsadi - talabalarga barcha iqtisodiy masalalar echimini topish, kelajakda iqtisodiy bilimlar olish uchun o'ziga xos poydevor bo'lib xizmat qiluvchi zamonaviy korxonalar iqtisodiyoti asoslarini o'rganishga ko'maklashishdir.

Davr ta'lim sohasida yangi pedagogik texnologiyalardan, o'qitishning faol va interfaol usullaridan keng foydalanishni zarurat qilib qo'ymoqda. Ta'limning asosiy maqsadlaridan biri ham talabalarning haqiqatda chuqur nazariy va amaliy bilimlarni egallashlarini ta'minlashdir. Bu esa davlat ta'lim standartlarida belgilangan vazifalarni to'liq va sifatli bajarilishiga zamin yaratadi. Iqtisodiy fanlarni o'qitishda ham yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash an'anaga aylanib bormoqda, ushbu fan doirasida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish bo'yicha ko'rsatma ham keltirib o'tilgan (1-ilova). O'qitishning bunday interfaol usullari nafaqat o'qituvchidan, balki talabalardan ham bunday usullarni tushunishni va bu sohadagi adabiyotlarni o'rganishni talab qiladi.

Fan bo'yicha o'quv adabiyotlarining qiyosiy tahlili.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichining o'ziga xos xususiyatlari qatoriga aholining, ayniqsa, yoshlarning ta'lim va madaniy darajasini oshirish, iqtisodiyotning miqdori va sifat jixatidan yaxshilash, O'zbekiston Respublikasini jahonning taraqqiy etgan davlatlari qatoriga chiqishini ta'minlashni kiritish mumkin.

Qabul qilingan "Kadrlarni tayyorlash milliy dasturi" ham ko'p jihatdan shu kabi vazifalarni yangi avlod o'quv adabiyotlarini yaratish, o'qitishning zamonaviy uslublarini qo'llash va professor-o'qituvchilar malakasini oshirish asosida muvoffaqiyatli hal etishga yo'naltirilgan.

Iqtisodiyot - jamiyat hayotining asosi. Uning holati, yutuqlari va istiqbollari turli fanlarning (makroiqtisodiyot, mikroiqtisodiyot, tarmoqlar iqtisodiyoti, mintaqaviy iqtisodiyot, korxona iqtisodiyoti) o'rganish predmeti hisoblanadi. Amaliyotning ko'rsatishicha iqtisodiyotning ayniqsa umummilliy darajada muvoffaqiyatli rivojlanish korxonalarning samarali va foyda bilan ishlashga bog'liqdir. Bunga sabab shuki, korxonalar jamiyatga zarur mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan bir qatorda mehnatga layoqatli aholining asosiy qismini, moliyaviy va moddiy resurslarni, ishlab chiqarish quvvatlarini birlashtiradi va ishga soladi. Shuning uchun ham "Korxona iqtisodiyoti" fani ko'plab oliy o'quv yurtlaridan mutaxassislar tayyorlashning o'quv rejalariga kiritilgan.

Shu munosabat bilan talaba va o'qituvchilarning bugungi kunda shu sohada mavjud bo'lgan darslik va o'quv qo'llanmalar bilan tanishtirish zarurati tug'iladi, zero o'quvchi ular bilan mustaqil ravishda o'quv muassasalarining kutubxonalarida tanishishlari va kerakli ma'lumotlarni olishlari mumkin. Bu mavjud adabiyotlarni

taftish qilish yoki kuchli va kuchsiz tomonlarini ko'rsatish bo'lmasdan, balki ularni almashtirishga yo'naltirilgan bo'lib, tanlash huquqi albatta o'quvchi ixtiyorida qoladi.

"Korxona iqtisodiyoti" fani bo'yicha etarli darajada ko'plab adabiyotlar mavjud bo'lganligi uchun, qiyosiy tahlil ularni ayrimlari va bizningcha, eng qiziqarlilari bo'yicha amalga oshirilgan.

1. Professorlar **V.Ya. Gorfinkel va V.A.Shvandar**lar muxarrirligida 2004 yil Moskvada "YuNITI" nashriyotida chiqarilgan korxona iqtisodiyoti bo'yicha darslik so'z boshi va 31 ta bobni o'z ichiga oluvchi uch bobdan, 65ta adabiyotni jamlagan bibliografik ro'yxatdan iborat.

U iqtisodiyot mutaxassisliklari bo'yicha ta'lim oluvchi oliy o'quv yurtlari talabalariga mo'ljallangan.

Darslikning o'ziga xos xususiyatlarini quyidagilarda ko'rish mumkin: birinchidan me'yoriy-huquqiy jixatlar Rossiyaning qonun xujjatlari asosida yoritiladi, ikkinchidan, asosan Rossiya korxonalarining amaliy va statistik materiallariga asoslangan. Darslikda yoritilgan materiallar zamonaviy korxonalarining iqtisodiy faoliyati to'g'risida etarli xajmdagi tushunchalarni beradi.

Shu bilan birga darslikka korxona iqtisodiyotiga nisbatan kam aloqasi bo'lgan mavzular ham kiritilgan. Masalan, tadbirkorlik faoliyati shakllari va madaniyati kabi savollar ko'proq "Iqtisodiyot va biznes" kursiga yaqinroqdir. Shu qatorga "Kichik korxonalar va ularning rivojlanishi"ga bag'ishlangan 5-bob, ayniqsa undagi AQSh kichik biznes muammolari va rivojlanishiga bag'ishlangan paragraflarni kiritish mumkin. "Yiriklashuv, ixtisoslashuv, koorparatsiya va kombinatlashtirish" mavzusidagi 10-bob ko'proq "Sanoat iqtisodiyoti" faniga ta'luqli bo'lib, hozirgi bozor sharoitlarida ularning mohiyati birmuncha boshqacha mazmun kasb etadi.

Darslikning "Ijara, lizing, franchayzing", "Tadbirkorlik faoliyatini soliqqa tortish" mavzusidagi boblar etarlicha qiziqarli va muhim ahamiyatga ega; lekin bizga ma'lumki ular boshqa fanlarda o'rganiladi, shuning uchun fanning vazifalari nuqtai nazaridan qaraganda ularning foydali yuklamasi ko'p emas.

30-bobni "Firmaning baho siyosati" deb nomlash maqsadga muvofiq bo'lardi, chunki firma doimo ishlab chiqarish korxonasini anglatmasdan, o'ziga xos funktsional vazifalarga ega bo'lgan birmuncha boshqacha tashviiliy tuzilmaga ega bo'lishi mumkin.

Umuman olganda darslik shubxasiz katta ahamiyatga ega va Rossiya korxonalari iqtisodiyoti bo'yicha katta axborot olishga yordam beradi.

2. **F.K. Bea, E.Distl va M. Shvaytser**larning muxarrirligi ostida 1999 yil Moskvaning "Infra-M" nashriyotida chop etilgan, 928 betdan iborat nemis tilidan tarjima qilingan korxona iqtisodiyoti (Ekonomika predpriyatiya) darsligi OO'Yu talabalari va korxonadagi xo'jalik yuritish bilan qiziquvchi keng ommaga mo'ljallangan. U o'z ichiga nemis universitetlarida korxona iqtisodiyoti bo'yicha ixtisoslashgan talabalarga o'qitiladigan asosiy kurslarni qamrab olgan.

Darslik so'z boshidan tashqari, har biri bir nechta bobdan iborat 3ta asosiy qismdan tashkil topgan. Birinchi qismda korxona faoliyati samaradorligiga ta'sir qiluvchi tashqi sharoitlar o'rganiladi, ikkinchi qism esa menejmentga bag'ishlangan, uchinchi qismda ta'minot ishlab chiqarish, sotish, investitsiyalash, moliyalashtirish,

korxonani boshqarish kabi ishlab chiqarish jarayonlari bosqichlari tahlil qilinadi. Darslik ruscha nemischa izoxli lug'at bilan yakunlanadi.

Darslikning o'ziga xos tomoni shundaki, unda korxona nafaqat foyda yoki daromad olishga yo'naltirilgan xo'jalik yurituvchi sub'ekt sifatida, balki millat madaniyatining bir qismi bo'lgan ijtimoiy tuzilma sifatida o'rganiladi. Darslikda ko'rib chiqiladigan boblar, bo'yicha xozirda ko'plab darslik va o'quv qo'llanmalarida mavjud bo'lgani kabi qisqa xulosalar, nazorat savollari mavjud bo'lmasada, uning ahamiyati katta deb hisoblash mumkin.

Darslik nemis iqtisodiyoti tajribasi va qonunchiligi asosida tuzilgan bo'lsada, o'quvchi uy xo'jaliklari va korxonalar faoliyati to'g'risidagi-zaruriy ma'lumotlardan tashqari, korxona mustaqil fan sifatidagi iqtisodiyotning dastlabki rivojlanish tarixi, Germaniyada ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini tashkil etish mohiyati va tamoyillari, korxona iqtisodiyoti nazariyasining asoschilari va boshqalar to'g'risidagi ma'lumotlarni kam olishi mumkin.

Shuni ta'kidlash muhimki, darslik tuzilmasi va boblarining sodda nomlanishi orqasida o'quvchi uchun juda katta foydali axborot va mualliflarining mashaqqatli mehnati borligi yashiringanligini ko'rish mumkin. Unda bayon etilgan materiallar bilan tanishish orqali bilish mumkinki, unda korxonada xo'jalik yuritish bilan bog'liq bo'lgan deyarli barcha muammolar qamrab olingan.

Bir ushbu darslik oldingisi kabi bugungi kunda alohida fan sifatida o'rganiladigan bir qator savollarni (masalan, xarajatlar hisobi va balanslar, bashoratlar, ta'minot va logistika, marketing, personalni boshqarish, moliyalashtirish va boshqalar) o'z ichiga oladi. Bu haqida iqtisodiy oliy o'quv yurtlarining ixtisoslashgan kafedralarining faoliyatida yuqoridagi fanlarning o'qitilishidan dalolat beradi. Shubxasiz, yuqoridagi savollar ko'plab korxonalarning, ayniqsa yirik korxonalarning amaliyotida mavjud, lekin bu xolatda ular darslik xajmining ortishiga va mos xolda "Korxona iqtisodiyoti" kursi ko'zda tutadigan bilimlar chegarasini kengayishiga olib keladi.

Shuni aytib o'tish kerakki, agar iqtisodiy yo'nalishdagi mutaxassislarni tayyorlashning milliy o'quv rejalaridan kelib chiqadigan bo'lsak, yuqorida ta'kidlangan savollarni alohida fan sifatida o'qitish ko'zda tutilgan va ularni "Korxona iqtisodiyoti" kursiga kiritish takrorlash bo'lishligi mumkin. Yuqoridagi savollarning ushbu qo'llanmada ko'rib chiqilmaganligining sababi ham xuddi shu mulohazalardan kelib chiqadi, garchi ular korxonaning amaliy faoliyatida mavjud bo'lib, muhim ahamiyatga ega bo'lsada.

3. **Vorst Y. Reventlou P.** Korxona iqtisodiyoti (Ekonomika predpriyatiya) Darslik. Daniya tilidan tarjima, 1994 yil, 272 bet. Darslik amaliyotchi-mutaxassislar va iqtisodiyotni o'rganuvchilar uchun mo'ljallangan.

O'z ichiga 11ta bobni oluvchi ushbu adabiyot darslik va masalalar to'plamidan iborat.

Darslikda korxonaning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi xarakatlari bilan bog'liq asosiy savollarni ko'rib chiqiladi; buxgaltariya hisoboti va unga nima qanday ta'sir qiladi; sotishning muqobil variantlari; moliyalashtirish va korxonada ichki rejalashtirish masalalari. Darslik amaliyot davomida yozilgan. Masalalar to'plami va

ularni echish bo'yicha ko'rsatma o'quvchi mustaqil ravishda materialni faol o'zlashtirish uchun matn ichiga kiritilgan.

Darslikda ishlab chiqarish va sotish xajmini aniqlash, xarajatlarni hisoblash, moliyalash, kapitalga bo'lgan talabni aniqlash masalalariga katta ahamiyat beriladi. Ilova shaklida diskontlangan qiymat uslubi keltirilgan.

4. Professor **E.A.Kantorning** umumiy ta'rifi ostida 2003 y. Sankt-Peterburgda chop etilgan "Korxona iqtisodiyoti" (Ekonomika predpriyatiya) darsligi 11 ta bobdan iborat:

- korxona-mustaqil xo'jalik yurituvchi bozor sub'ekti (1-bob);
- korxona mulki (2-bob);
- korxonaning asosiy fondlari (3-bob);
- korxonaning aylanma mablag'lari (4-bob);
- mehnat va ish haqi (5-bob);
- mahsulot tannarxi (6-bob);
- baho va bahoni shakllantirish (7-bob);
- bozor munosabatlari tizimida investitsiyalar;
- korxonaning foydasi, rentabelligi va moliyasi (9-bob);
- korxonada mahsulot sifatini boshqarish (10-bob);
- ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi (11-bob);

Darslik oliy o'quv yurtlarining iqtisodiy mutaxassisliklari uchun mo'ljallangan, lekin texnikaviy yo'nalishdagi talabalar tomonidan ushbu fanni o'rganishda ham foydalanish mumkin.

5. **A.E.Karlik va M.L.Shuxgalter**larning taxriri ostida 2001 yilda Moskvada chop etilgan "Korxona iqtisodiyoti" (Ekonomika predpriyatiya) darsligi kirish, 19 ta bob, adabiyotlar ro'yxati va oforizmlardan iborat. Unda korxona faoliyatining asosiy funktsiyalari va yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. Alohida e'tibor korxonaning tashkiliy-huquqiy shakllari, korxonalar va moliyaviy tuzilmalar birlashmalari, korxonalar faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish masalalariga qaratilgan. Tashkiliy tuzilmalar va korxona faoliyatining rejalashtirish, resurslar asosi, investitsiya inqirozga qarshi boshqaruv muammolari ko'rib chiqiladi. U iqtisodiy oliy o'quv yurtlari talabalari, korxona rahbarlari va mutaxassislariga mo'ljallangan.

6. Professor **V.P.Gruzinov** taxriri ostida 1998 y Moskvada chop etilgan "Korxona iqtisodiyoti" (ruscha "Ekonomika predpriyatiya") darsligi 5 bo'limdan iborat.

"Korxona faoliyati kontseptsiyasi" deb nomlangan birinchi bo'lim 9 bobdan, "Korxonaning resurs ta'minoti" deb nomlangan ikkinchi bo'lim besh bobdan, "Bozor sharoitlarida korxona faoliyatining asosiy iqtisodiy ko'rsatgichlari"ga bag'ishlangan uchinchi bo'lim ikki bobdan, "Iqtisodiy o'sishning asosiy omillari" nomli to'rtinchi bo'lim 4 bobdan va "Xo'jalik yuritishning shakllari va uslublari" nomli beshinchi bo'lim 2 bobdan tashkil topgan.

Darslik korxona iqtisodiyotini yuritishning tavsifi to'g'risidagi tushunchalardan tashqari, korxonani rivojlantirish strategiyasini shakllantirish, bozor sharoitlarida uning missiyasini aniqlash, biznes-reja tuzishga, marketing faoliyatini tashkil etishga,

bankrot bo'lishga yo'l qo'maslikka o'rgatadi. Darslik Rossiya korxonalari hayoti materiallaridan tashqari boshqa davlatlar korxonalari amaliyoti to'g'risida katta ma'lumotlar beradi.

I-BOB. «KORXONA IQTISODIYOITI» KURSINING MAZMUNI VA VAZIFALARI

1.1. Iqtisodiyot fan va ishlab chiqarish faoliyatining sohasi sifatida

“Borliq ongni belgilaydi” iborasi ma’lum bir jihatlari bilan har bir inson hamda jamiyat hayoti va iqtisodiyotning tuzilishini anglatadi. Shu sababli iqtisodiyotning oila o’chog’i miqyosida, shuningdek, korxona, tarmoq va butun xalq xo’jaligi miqyosida ko’rib chiqilishi bejiz emas. So’nggi holatda gap makroiqtisodiyot haqida, uning tendentsiyalari, qonuniyatlari haqida borib, unda ko’rib chiqiladigan muammolar ba’zi hollarda korxona iqtisodiyotidan sezilarli ravishda farqlanadi.

“Iqtisodiyot” atamasi birinchi bor Aristotel tomonidan kiritilgan hamda odamlarning tovar ishlab chiqarish va ayirboshlashdagi xo’jalik faoliyatini anglatgan. Tovlar ishlab chiqarish, ayirboshlash va realizatsiya qilish tizimi qanchalik yaxshi tashkil qilingan bo’lsa, iqtisodiyot ko’rsatkichlari va aholining turmush tarzi, resurslardan oqilona foydalanish, bahoni shakllantirish, soliqqa tortish, samarali qo’llanuvchi boshqaruv tizimi kabi omillarni hisobga olgan holda, shunchalik yuqori bo’ladi.

Iqtisodiyotning inson va jamiyat hayotidagi o’rni va ahamiyatiga o’z vaqtida A.Smit yuqori baho berib, u insonni “homo economicus” - “iqtisodiy odam” deb atagan. Haqiqatdan ham, har bir odam iqtisodiyotning mohiyatini, hayot ne’matlari nimalar evaziga berilishini anglamaguncha, mablag’larni ishlab topish va ulardan samarali foydalanishni o’rganmaguncha, oila miqyosi va undan yuqori darajadagi iqtisodiyot uchun ma’qul keluvchi sifat va miqdor parametrlariga ega bo’ladi, deb o’ylash noto’g’ri bo’lar edi. Demak, iqtisodiyot parametrlari (ham salbiy, ham ijobiy) avvalo insonlar harakati va faoliyatining, oqilona ho’jalik yuritish, moddiy boyliklarni ishlab chiqarish, ayirboshlash va taqsimlashni samarali olib borish qobiliyati natijasida yuzaga keladi.

Iqtisodiyot inson hayotining moddiy, ma’naviy, fiziologik va boshqa ehtiyojlari bilan bog’liq bo’lgan har bir jabhasini qamrab oladi. Oila qurish, kelajak avlodni tarbiyalash, zaruriy turmush tarzini ta’minlash uchun odamlarga oziq-ovqat, kiyimbosh, turarjoy va boshqa vositalar kerak bo’ladi. Bu predmetlar, qoidaga ko’ra, iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi korxonalarda ishlab chiqariladi. Shu sababli iqtisodiyotning, ayniqsa, avvalgi ma’muriy-buyruqbozlik tizimidagi rejali iqtisodiyotdan farq qiluvchi bozor iqtisodiyotining rivojlanish tendentsiyalari va qonunlarini bilish, ro’y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tushunish va istalgan xo’jalik muammolarini hal qilishda muhim shart hisoblanadi.

«Iqtisodiyot» fan sifatida tabiatda hamda inson, jamoa va jamiyat hayotida vujudga keluvchi turli xil iqtisodiy jarayon va hodisalarni prognozlashtirish, tahlil qilish va baholash bo’yicha bilimlar majmuasini ifoda etadi. U bir inson uchun ham, butun jamiyat uchun ham zarur bo’lgan moddiy va nomoddiy ob’ektlarning katta qismini hamda moddiy va ma’naviy ne’matlarni tayyorlash va taqsimlash usullari va jarayonlarini o’z ichiga oladi. Agar «Iqtisodiyot» fanining normativ jihatlari korxona, firma va davlatning iqtisodiy siyosatini ta’minlasa, pozitiv jihatlari esa real voqelikni baholaydi va tahlil qiladi hamda uning rivojlanishidagi qonuniyatlarni aniqlaydi.

Shu tariqa «Iqtisodiyot» fani izlanish va uslubiy vazifalarni bajaradi hamda jamiyat hayotining barcha soha va tarmoqlarida qabul qilinuvchi amaliy qarorlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Fan-texnika taraqqiyoti sharoitlarida iqtisodiyot fani jamiyatda bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanib bormoqda. Iqtisodiy asoslab berilgan hisob-kitob va prognozlar «Iqtisodiyot» fanining muhim tarkibiy qismi sifatida xo'jalik tavakkalchiligining riskini kamaytirishga, ishlab chiqarish va resurslardan foydalanishni optimallashtirishga, shuningdek, yangi texnika va texnologiyalarni ishlab chiqarishga tatbiq etishda eng to'g'ri tanlov olib borishga imkon yaratadi.

«Iqtisodiyot» fani tarkibiga *tarmoqlar* (sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport va hokazo), *funksional* («Mehnat sotsiologiyasi va iqtisodiyoti», «Iqtisodiy statistika», «Moliya va kredit», «Bahoni shakllantirish» va hokazo) kabi *turli fan* («Iqtisodiy geografiya», «Demografiya», «Iqtisodiyot tarixi» va boshqalar) tarmoqlari tizimi kiradi. «Iqtisodiyot» fanining bu va boshqa yo'nalishlarida chuqur bilimga ega bo'lish insonlarning ijtimoiy faolligini oshirish, oqilona xo'jalik yuritish, kadrlarni yangi iqtisodiy fikrlash ruhida tarbiyalashga katta turtki bo'ladi.

«Iqtisodiyot» fanining, jumladan, yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlarning metodologik asosi, ularning poydevori bo'lib iqtisodiy nazariya xizmat qiladi. U real voqelik bilan bog'liq bo'lish baroabrida davlatning iqtisodiy siyosatini, uning kuchli va kuchsiz tomonlarini, shuningdek, iqtisodiy taraqqiyotga erishish mumkin bo'lgan yo'llarni mos keluvchi bosqichlarida aks ettiradi. Bu maqsadda «Iqtisodiyot» fani statistik kuzatuv, gipotezalarni ilgari surish va tekshirish, tahlil va sintez, induksiya va deduktsiya, iqtisodiy jarayonlarni modellash, tajriba (eksperiment)lar o'tkazish kabi bir qator voqelikni anglash usul va uslublarini ishlab chiqqan va ulardan muvaffaqiyatli ravishda foydalanadi. Aytish joizki, bu usullar nafaqat iqtisodiy, balki predmeti va tavsifiga ko'ra, tabiiy va boshqa turdagi fanlarda ham qo'llanishi mumkin.

Iqtisodiyot bozor munosabatlari yo'lida rivojlanayotgan hozirgi kunda e'tiborga molik va echimini topmagan muammolar talaygina bo'lib, «Iqtisodiyot» faniga qiziqish ortib bormoqda. Inson hayoti va faoliyatiga munosib, siyosat va davlat aralashuvidan xoli bo'lgan, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga yo'naltirilgan iqtisodiyotni barpo etish vazifasi qo'yilmoqda. P.Samuelsong iqtisodiyot bo'yicha darsligida ko'rsatib o'tilishicha, «iqtisodiyot fanini muntazam ravishda o'rganib bormaydigan odam musiqiy asarga o'zining bahosini bermoqchi bo'layotgan garang kishiga o'xshaydi»¹.

Shu bilan birga «Iqtisodiyot» fani barcha hayotiy muhim savollarga tayyor javob bermaydi, chunki iqtisodiyot ishlab chiqarish, boshqaruv, tartibga solish, bashorat qilish sohasi sifatida oddiy fan tushunchasidan ko'ra, murakkabroq kategoriyanı anglatadi. U faqatgina ilmiy vosita bo'lib, iqtisodiy voqelikni anglash usuli xizmatini o'taydi. Iqtisodiyot iqtisodiy fanning o'ziga xos sinov maydoni, asossidir. Iqtisodiyotning rivojlanish tendentsiyalari va qonunlarini ilmiy jihatdan o'rganish, «Iqtisodiyot» fani va uning alohida tarmoqlarining muhim vazifasi hisoblanadi.

¹ П. Самуэлсон. Экономика. I том. – М: МГП «АЛГОН ВНИИСИ», 1992, 6 бет.

Moddiy ishlab chiqarishdan ajralgan holdagi real iqtisodiyot mavjud emas. Moddiy ishlab chiqarish iqtisodiyot rivojlanishining asosi, xo'jalik faoliyatining boshlang'ich nuqtasi bo'lib kelgan va shundayligicha qoladi. Shu sababli iqtisodiyotning turli darajadagi - korxona, tarmoq va butun davlat miqyosidagi holati moddiy ishlab chiqarishning yutuqlari, jumladan, moddiy ishlab chiqarishning keng ma'noda iste'molga, yoki bugungi til bilan aytganda bozor talabiga mos kelishi bilan tavsiflanadi va oldindan belgilab beriladi.

"Iqtisodiyot doimo moddiydir" iborasi insonning hayotiy ehtiyojlari, ya'ni uy-joy, oziq-ovqat, kiyim-kechak, avtomobil va hokazolarga bo'lgan ehtiyojlaridan tashqari, iqtisodiyotning aholi va xalq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan mahsulot(tovar) tayyorlanuvchi moddiy ishlab chiqarish sohasi bilan aloqasini ham aks ettiradi. Aynan moddiy ishlab chiqarish sohasi (sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport va hokazo) aholining asosiy qismini ish bilan ta'minlaydi. Mehnat bilan bandlik ko'rsatkichi iqtisodiyot holatining o'ziga xos "barometri" vazifasini bajaradi: aholining mehnat bilan bandligi qanchalik yuqori bo'lsa, ishsizlik sur'ati shunchalik past bo'ladi va aksincha.

Zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti ishlab chiqarish va iqtisodiyotning uzluksiz rivojlanishida *kompyuterlashtirish* va *informatizatsiya*, internet tarmog'iga kirishni ilgari surmoqda. Bu esa boshqaruv tizimining eng muhim bo'g'inlaridan tashqari, ishchi kuchining sifatini oshirish vositasi hamda ishlab chiqarish jarayonini muvaffaqiyatli tashkillashtirish uchun turtki bo'lib xizmat qiladi.

Biroq moddiy ishlab chiqarishning etakchilik rolini inkor qilmagan holda, iqtisodiyotning rivojlanishiga *ishlab chiqarish infratuzilma* (transport, aloqa, energetika va axborot xizmati) va *ijtimoiy infratuzilma* (maorif, sog'liqni saqlash, umumiy ovqatlanish, uy-joy-kommunal xizmati va boshqalar)ning rolini ham ko'rsatib o'tishimiz darkor. Bu sohalarida ham aholining katta qismi mehnat bilan band bo'lib, ularning mehnati moddiy ishlab chiqarish xodimlari mehnatidan kam foyda keltirmaydi. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, **iqtisodiyot** - ilmiy kategoriyaga qaraganda ishlab chiqarish kategoriyasiga yaqinroq bo'lib, fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarining o'zaro samarali aloqalari, reurslardan oqilona foydalanish va ratsional boshqaruv tufayli faoliyat ko'rsatmoqda va rivojlanib bormoqda.

Iqtisodiyot doimo dinamik bo'lib, sifat va miqdor o'zgarishlariga duchor bo'ladi. Ba'zi hollarda salbiy holatlar (masalan, qishloq xo'jaligida qurg'oqchilik, qoramollar o'limi; urush, terrorizm va hokazo) yuzaga kelsa ham, iqtisodiyotda ijobiy siljishlarga erishish mumkin. Fan-texnika taraqqiyoti, malakali kadrlar, xo'jalik mexanizmi va undan oqilona foydalanish, izlanish, tadbirkorlik, tashabbuskorlik, rag'batlantirish - bularning barchasi iqtisodiyotda ijobiy siljishlarga erishish uchun xizmat qiladi.

Bozor munosabatlariga asoslanilgan hozirgi davrda iqtisodiyotni ko'tarish uchun bu va boshqa imkoniyatlar avvallardagiidek faqatgina davlatning qo'lida mujassamlangan emas, balki iqtisodiyotning asosiy ishlab chiqarish bo'g'inini tashkil qiluvchi xo'jalik yurituvchi sub'ektlar - korxona, firma, kombinat va boshqa ishlab chiqarish strukturasi vakillariga ham katta imkoniyatlar berilgan.

1.2. «Korxona iqtisodiyoti» - iqtisodiy fanning tarkibiy qismi va bilimlar sohasi

Fan tadqiqotlar faoliyati sohasi bo'lib, asosiy maqsad tabiat, jamiyat va fikrlash to'g'risida yangi bilimlarni ishlab chiqishga yo'naltiriladi. «Iqtisodiyot» fani umumiy fanlarning tarkibiy qismi bo'lib, uning o'rni va ahamiyati to'g'risida avvalgi bo'limda qisqacha to'xtalib o'tildi. Fan yordamisiz, atrofimizni o'rab turgan dunyo to'g'risidagi bilimlar tizimini yaratmasdan jamiyat taraqqiyotiga erishish mumkin emas. Ilmiy o'rganish voqelikni oddiy hayotiy tarzda qabul qilishdan farqli ravishda, hodisa va jarayonlarni chuqur anglash, o'zaro aloqalarini ochib berish, ularning rivojlanish sabablari va kuchlarini aniqlash imkonini beradi.

«Korxona iqtisodiyoti» - aholi va xalq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish va xizmat ko'rsatishning ijtimoiy-iqtisodiy va ma'muriy-xo'jalik mexanizmlarini o'rganuvchi va ochib beruvchi fandır. U tabiat va jamiyatning muayyan ishlab chiqarish sharoitlarida rivojlanishining ob'ektiv qonunlari namoyon bo'lishi va amal qilishiga, shuningdek, korxonalar faoliyatiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi davlat miqyosida qabul qilinuvchi qoida, normativ va qonun hujjatlariga tayanadi.

«Korxona iqtisodiyoti» «Iqtisodiyot» fanining tarkibiy qismi bo'lsada, mustaqil bilimlar sohasi hisoblanadi. U boshqa iqtisodiy fanlardan, ayniqsa, «Mikroiqtisodiyot»dan mazmuni va ma'lumotlarni keltirish mantiqiga ko'ra farqlanadi. Afsuski, ba'zi bir olimlar «Korxona iqtisodiyoti» va «Mikroiqtisodiyot»ni bir-biridan farqlamaydilar. Haqiqatdan ham, «mikro» so'zi iqtisodiy hodisa va jarayonlarni iqtisodiyotning birlamchi bo'g'inlari - korxona va firmalar miqyosida ko'rib chiqishni ko'zda tutadi, biroq ularning ikkita bir xil predmet emasligiga mikroiqtisodiyot va korxona iqtisodiyoti bo'yicha darsliklarni qo'lga oliboq amin bo'lish mumkin. «Mikroiqtisodiyot» bilan taqqoslaganda «Korxona iqtisodiyoti» xo'jalik amaliyotiga yaqinroq, har bir iqtisodchi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy bilimlar majmuasini shakllantiruvchi fan ekanligi ko'zga tashlanadi. Birlamchi bo'g'in iqtisodiyotini yaxshi bilgan zamonaviy mutaxassislarni xo'jalik yuritishda eng xavfsiz va samarali yo'lni topishlari sababli iqtisodiyotning «shturmanlari» deb atash mumkin.

Hozirgi kunda korxona iqtisodiyotiga bo'lgan qiziqish sezilarli ravishda o'sgan. Gap shundaki, bozor iqtisodiyoti sharoitida yangi huquqiy-tashkiliy shakldagi korxonalar, xom ashyo, material va asbob-uskuna etkazib beruvchilar, shuningdek, bevosita mahsulot yoki tovar iste'molchilari (xaridorlar) bilan yangicha iqtisodiy munosabatlar vujudga kelib, rivojlanib bormoqda. Bundan tashqari, korxona, bu – avvalo ishlab chiqarish jamoai, odamlarning turli tarzdagi faoliyati bo'lib, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi yuzaga keladi hamda ma'lum bir turmush tarzi, ma'naviyat va axloq normalari shakllanadi. Bularning barchasi xo'jalik yuritish shakl va usullarini qayta ko'rib chiqish, korxonaning iqtisodiyot rivojlanishidagi o'rni va rolga yangicha yondashishni talab qiladi.

Tahlillarning ko'rsatishicha, istalgan korxonaning faoliyatida turlicha savollar yuzaga keladi. Masalan, korxona qay tarzda faoliyat yuritishi kerak va daromad nimaga bog'liq bo'ladi? Samaradorlik va iqtisodiy barqarorlik nimalarga bog'liq?

«Xom ashyo etkazib beruvchilar va iste'molchilar bilan qanday ishlash kerak?» «Mahsulotni sotishda vositachilardan foydalanish zaruriyati; Ishlab chiqarish sur'atini qanday oshirish mumkin?» «Raqobatchilik kurashida nima va qanday omillar muvaffaqiyat keltiradi?» «Ishlab chiqarish va sotishni boshqarish tizimi qanday bo'lishi lozim?» va hokazolar. Korxonalar faoliyatida biron-bir mahsulotni **qachon, qaerda, kinga sotish, nimani, qancha, qanday qilib** ishlab chiqarish lozim, degan savolga javob berish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu va shunga o'xshash savollarga javob topishni amaliyotda xato va sinovlar usuli asosida amalga oshirish, hozirgi paytda nafaqat korxona uchun, balki butun jamiyat uchun ham qimmatga tushishi mumkin. Bunda korxonalarning bankrotga uchrashi va tugatilishi, iqtisodiyotning ayrim soha va tarmoqlarida ishlab chiqarish va mehnat faolligining pasayishi, mehnat samaradorligi sur'atining pastligi va hokazolar guvohlik berishi mumkin. Xuddi shu qatorda to'lovlarning amalga oshirilmasligi, muddati o'tib ketgan qarzarlar va korxonalar faoliyatidagi boshqa iqtisodiy kamchiliklarni ham kiritish mumkin. Bularning barchasiga asosiy sabab esa o'rta va quyi bo'g'indagi rahbarlarning bozor iqtisodiyoti sharoitida yangicha xo'jalik yuritish tizimi shakl va usullarini bilmasliklaridir.

Afsuski, korxonalar iqtisodiy bo'limlarining faoliyati ham nuqsonlardan emas. Kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy bo'limlar o'z mavqeini barcha korxonalarda ham saqlab qolmagan bo'lib, zarur bo'lgan marketing tadqiqotlarini doim ham va to'liq holda amalga oshirmaydilar, zamonaviy biznes strategiyasini yaxshi tushunavermaydilar. Iqtisodchilarning ba'zi bir qismi iqtisodiyot "shturmanlari" vazifasini bajara olmaydilar, tashabbuskorlik va novatorlik g'oyalari o'rniga eskichasiga "yuqoridan" buyruq yoki ko'rsatma kutadilar, o'tmishda korxonalarning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda o'z o'rniga ega bo'lgan va hozirgi bozor munosabatlari davrida ham inkor qilinmaydigan tashkiliy-texnik chora-tadbirlarni (zarur hollarda boshqa kategoriyadagi mutaxassislarning ishtirokida) samarali tarzda ishlab chiqmaydilar.

Bugungi kunda aksari korxonalar aktsiyadorlik jamiyatlari, xolding va moliya-sanoat guruhlarini tuzish yo'lidan bormoqda. Davlat korxonalarning tashabbuskorligi, ijodiy izlanish va tadbirkorligi uchun keng yo'l ochib, ularning ishlab chiqarish funktsiyalarini rejali iqtisodiyot davridagi kabi nazorat, limit va qattiq normalar bilan cheklab qo'yayotgani yo'q. Ya'ni qonunda taqiqlab qo'yilgan hollardan tashqari barcha holatlarda mustaqil xo'jalik faoliyati va erkinligi zamonaviy korxonalar faoliyatining eng asosiy xususiyati bo'lib, mazkur o'quv qo'llanmada ko'rib chiqiladigan barcha masalar ushbu asosda yuzaga kelgan.

Biroq bozor iqtisodiyoti avtomatik ravishda muvaffaqiyat va to'kinlikni ta'minlab beradi, davlat esa barcha korxonalar faoliyatiga umuman aralashmaydi, deb o'ylash mutlaqo xato bo'lar edi. Davlat iqtisodiyotning asosiy islohotchisi bo'lib kelgan va hozir ham shundayligicha qoladi. Davlat o'z zimmasidan ma'muriy-buyruqbozlik funktsiyalarinigina soqit qilib, maxsus iqtisodiy ta'sir choralari yordamida iqtisodiyotni nazorat qilish va boshqaruv funktsiyalarini, shuningdek, iqtisodiyotning xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning to'g'ridan-to'g'ri majburiyatiga kirmaydigan hamda ularning qo'lidan kelmaydigan sohalarini rivojlantirishdagi ishtirokini saqlab qolgan.

Ma'lumki, iqtisodiyot jamiyat holatini, ishlab chiqarish kuchlaridan foydalanish va ularning rivojlanish darajasini, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanishni, odamlarning madaniyati va ma'lumoti darajasi va hokazolarni aks ettiradi. «Korxona iqtisodiyoti» bilimlarning mustaqil sohasi va iqtisodiyot fanining tarkibiy qismi sifatida masalaning aynan shu tomoniga ko'proq e'tibor qaratadi. Jamiyat uchun zarur bo'lgan moddiy boyliklardan tashqari milliy daromadning ham asosiy qismi aynan korxonalarda ishlab chiqarilishi sababli korxonalar iqtisodiyotining holati butun xalq xo'jaligiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi, deb hisoblanadi. Korxona qaysi tarmoqqa mansubligi va mulk shaklidan qat'i nazar qanchalik yaxshi va samarali ishlasa, iqtisodiyot ko'rsatkichlari hamda aholining turmush tarzi shunchalik yuqori bo'ladi.

Bunday sharoitlarda xo'jalik amaliyoti va fan oldiga **birinchi o'rinda** har bir korxona, to'g'rirog'i, ishlab chiqarishda qatnashuvchi butun jamoaning bozor munosabatlariga asoslangan hozirgi iqtisodiyotning rivojlanish tendentsiyalari va qonunlarini, avvalo, uning asosiy ko'rsatkichlari - talab va taklif tushunchalarini bilishi va to'g'ri tushunishi, **ikkinchidan**, milliy iqtisodiyotning rivojlanishi va mamlakatni rivojlangan davlatlar qatoriga qo'shilishida o'z hissasini qo'shishi, **uchinchidan** esa, ishlab chiqarishning har bir bo'g'inida yuqori samara va sifat ko'rsatkichlariga erishish masalasi qo'yiladi.

Iqtisodiyotning rivojlanishiga kerakli bilim va ko'nikmalarni, mablag' va kuchlarni kiritmasdan turib korxona ham, jamiyat ham rivojlangan iqtisodiyotni hamda moddiy ne'matlarning to'kinligi va turmush tarzining yuqoriligini talab qila olmaydi.

Hozirgi kunda bozor iqtisodiyoti ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va korxonalarning mustaqil faoliyat ko'rsatishlariga keng imkoniyatlar ochib berish bilan birga kadrlarga, ularning bilimlari, ko'nikmalari va malakalariga katta talablar qo'ymoqda. Bir tomondan fan-texnika taraqqiyoti, ikkinchi tomondan esa bozor munosabatlari va raqobatchilikning rivojlanib borish sharoitlarida mehnat bozorida faqatgina zamonaviy korxonalar iqtisodiyotini yaxshi biluvchi, uning balansini to'g'ri tushunuvchi, biznes-reja ishlab chiqarishga qodir, investitsion va boshqa xo'jalik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan qarorlarni qabul qilishni to'g'ri amalga oshiruvchi mutaxassislar muvaffaqiyatga erishishi mumkin.

Mashhur iborada aytilishicha "daraxtlarning ortida o'rmonni ko'ra olish zarur." Malakali mutaxassis korxona iqtisodiyotini yaxshi bilishdan tashqari amaliyotda tez-tez uchrab turuvchi nima yoki qaysi variant yaxshiroq?; qanday yo'l bilan daromadni oshirish va rentabellikni ko'tarish mumkin?; korxonaning ishchi kuchiga ehtiyoji qancha va ularga qanday haq to'lash kerak?; ishlab chiqariluvchi mahsulot yoki tovarga bo'lgan talabni qay tarzda oshirish mumkin?; korxona kredit olishi kerakmi, agar olsa qanday shartlar bilan olish mumkin? kabi savollarga o'z vaqtida va to'g'ri javob bera olishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, gap nazariy bilimlarning amaliy tajriba va ko'nikmalar bilan uyg'unlashuvi, yosh mutaxassisning turli xo'jalik sharoitlarida tez, to'g'ri va aniq qaror qabul qilishi haqida bormoqda. Faqat shu qobiliyatlarga ega bo'lgan mutaxassisgina tezda jamiyatda o'z o'rnini topib, xizmat pillapoyasida olg'a qadam tashlashi va yuqori lavozimlar sari harakatini boshlashi mumkin.

1.3. «Korxona iqtisodiyoti» fanining ob'ekti, predmeti, maqsadi va boshqa fanlar bilan aloqasi

«**Korxona iqtisodiyoti**» xuddi boshqa fanlar kabi birinchi o'rinda o'rganish funksiyasini bajaradi. Uning mahsulot ishlab chiqarish moddiy-texnika resurslarini sarf qilishni talab qilishi bilan, xodimlar mehnati ularga haq to'lash va rag'batlantirishning boshqa shakllari bilan, daromad hajmi esa xarajatlar miqdori va bahoni shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan qo'shma korxonalarda sodir etiluvchi hodisa va jarayonlarni o'rganishi va izohlashi mo'ljallangan. Bunda gap qandaydir omillarni oddiy tarzda konstatatsiya qilish haqidagina emas, balki korxonalar iqtisodiy hayotining mohiyatini anglash, ularning iqtisodiy ahvolini yaxshilash yo'llarini tanlash, baholash va tahlil qilish, eng muhim iqtisodiy jarayonlarni prognozlashtirish va modellashtirish haqida ham boradi.

Mazkur fanning **tadqiqotlari ob'ekti** - bu kichik, o'rta va yirik korxonalar bo'lib, ular turli mulk shakliga ega bo'ladi hamda O'zbekiston Respublikasining qonunchiligi asosida tashkil qilinadi. Hozirgi kunda iqtisodiy faoliyatning, moddiy ishlab chiqarishning joriy va istiqbolli rivojlanish strategiyasi hamda mamlakat iqtisodiy salohiyatini mustahkamlashning asosiy og'irligi aynan korxonalar "elkasi" ga yuklatilmoqda.

Примечание [IK2]:

Korxona iqtisodiyotning bir bo'g'ini bo'lib, unda eng malakali kadrlar mujassamlangan hamda samarali boshqaruv - menedjment qo'llanib, resurslardan oqilona foydalanish va zamonaviy texnika va texnologiyalardan foydalanish masalalari hal qilinadi. Ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning yuqori sifat ko'rsatkichlarini saqlagan holda xarajatlarni minimallashtirish va daromad(foyda)ni maksimallashtirish deyarli har bir korxonaning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Fanning **predmeti** bozor munosabatlari sharoitlarida korxonalar faoliyatining nazariy va amaliy asoslarini, korxonalar faoliyatida iqtisodiy qonuniyatlarning namoyon bo'lishini, shuningdek, ularning ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyati samaradorligini reurslardan oqilona foydalanish, ratsional boshqaruv, investitsion va tadbirkorlik faolligi asosida oshirish yo'llarini aniqlash bilan ifodalanadi.

Fanning predmetini tashkil qiluvchi eng asosiy muammo va masalalar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- * bozor munosabatlarida korxonaning roli, o'rni va xatti-harakatlari hamda davlat idoralari bilan o'zaro aloqalari;
- * korxonaning tashkiliy strukturasi va boshqaruv mexanizmi;
- * ishlab chiqarishni rejalashtirish va prognozlashtirish;
- * korxonaning innovatsion va investitsion faoliyati;
- * resurs korxonaning salohiyati va resurslardan foydalanish;
- * ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini baholash va tahlil qilish;
- * korxonaning tijorat sirlari va iqtisodiy xavfsizligi.

Yuqoridagi va boshqa savollar o'zgaruvchanlik dinamika asosida o'rganilib, zamonaviy korxonalarni boshqarishning turli shakl va usullari vujudga kelishi va yo'qolib ketishining tarixiy sabablari aniqlanadi. Bunday muayyan tarixiy yondashuv ushbu fanni o'rganishning muhim metodologik holatlaridan biri hisoblanadi.

Fanning maqsadi ta'lim olayotganlarga amaliy iqtisodiy bilimlarni, shuningdek, mustaqil fikrlash hamda olingan axborotlar va mustaqil o'rganish yordamida korxona iqtisodiyoti muammolari(masalalari) bo'yicha qaror qabul qilish ko'nikmalarini singdirishdadir. Yanayam aniqroq aytadigan bo'lsak, gap bo'lajak mutaxassislarni ishlab chiqarishni tashkil qilish, rejalashtirish va boshqarish vazifalarini malakali tarzda hal qilish, korxonaning xarajat va daromadlari qanday yuzaga kelishi hamda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish imkoniyati mavjud bo'lgan yo'llarni topish haqida bormoqda.

Biroq shuni ham unutmaslik kerakki, istalgan bilimlar doimo to'ldirib va mukammallashtirib borilmas ekan, eskirib qolishi hamda korxonalar hayotida vujudga keluvchi turli xil vazifalarni hal qilishga yaramay qolishi mumkin. Gap shundaki, fan-texnika va iqtisodiyotning rivojlanishi qo'shimcha bilimlar chegarasini kengaytiradi hamda korxona xodimlarining hozirgi kun talablariga javob beruvchi bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lishlarini talab qiladi. Shu sababli olingan axborotlar, o'rganilgan formula, atama va kategoriyalar bilan cheklanib qolish yaramaydi. Ularni doimiy ravishda to'ldirib, fan va xo'jalik amaliyotining so'nggi yutuqlari asosida rivojlantirib borish lozim. Olingan bilimlar faqat shu asosdagina amaliyotda qo'llanib, jamiyatning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanishi mumkin.

«Korxona iqtisodiyoti» fan sifatida boshqa iqtisodiy fanlar bilan, jumladan, «Iqtisodiy nazariya», «Mikro va makroiqtisodiyot», «Sanoat iqtisodiyoti», «Korxonalarda ishlab chiqarishni tashkil qilish», «Logistika» bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda korxonalarning tashkiliy tuzilmasidan tashqari joriy va istiqboldagi ishlab chiqarishni rejalashtirish, mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi o'rganiladi hamda mehnatni tashkil qilish va haq to'lashning asoslari ishlab chiqiladi.

«Korxona iqtisodiyoti» korxonalar faoliyati va butun xalq xo'jaligi rivojlanishining miqdor ko'rsatkichlarini sifat ko'rsatkichlaridan ajralmagan holda o'rganuvchi «Iqtisodiy statistika» bilan, shuningdek, joriy va istiqboldagi ishlab chiqarishni hamda ishlab chiqarish texnologiyalarini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan «Korxonalar xo'jalik faoliyatining tahlili» bilan ham bog'liq. Gap shundaki, korxonalar hayotida ro'y berayotgan iqtisodiy jarayonlarni texnika va texnologiyalarni bilmasdan o'rganishning iloji yo'q. Fan-texnika taraqqiyoti sharoitlarida texnika va texnologiyada jadal sur'at bilan yuz berayotgan o'zgarishlar nafaqat ishlab chiqarish xususiyatlarida, balki ayirboshlash, taqsimlash va iste'mol qilish hamda ishlab chiqarishning iqtisodiy natijalarida ham aks etadi va shu sababli mazkur fanni o'rganishda hisobga olinmasligi mumkin emas.

Mazkur fanning «Korxonalar xo'jalik faoliyatining tahlili» fani bilan o'zaro aloqasini alohida ko'rsatib o'tish kerak. Bunda ishlab chiqarishning moliyaviy va boshqa jihatlariga baho berish, zahiralarni aniqlashdan tashqari, bashoratlash yordamida korxona rivojlanishining istiqbollari aniqlanadi. Xorijiy mamlakatlar amaliyotining guvohlik berishicha, korxona, firma va kompaniyalarning ko'pchiligi ishlab chiqarish menedjerlari va iqtisodchilarning yuqori kasb malakasi va o'z sohasidagi chuqur bilimlari evaziga muvaffaqiyatlarga erishib, yuqori daromadga va ishlab chiqarish imidjiga ega bo'lmoqda. Shu sababli korxona iqtisodiyotini yaxshi bilishning o'zi kamlik qilib, bo'lajak mutaxassisning iqtisodiy fikrlash doirasini

kengaytirish va uning xalq xo'jaligida o'z o'rnini topishini shakllantiruvchi boshqa iqtisodiy, texnikaviy hamda texnologik fanlar majmuasini ham bilish talab qilinadi.

Qisqacha xulosalar

«*Korxona iqtisodiyoti*» - iqtisodiy fanlarning tarkibiy qismi bo'lib, bozor strukturalari faoliyatining amaliy shakllari va nazariy asoslari hamda iqtisodiy faoliyat sub'ektlarining o'zaro aloqalari mexanizmini o'rganishga qaratilgan.

Korxona - iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini. Bozor munosabatlari sharoitlarida iqtisodiy faoliyatning asosiy og'irligi turli xil mahsulot ishlab chiqaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi hamda malakali kadrlar mujassamlanib, resurslarning turli xillaridan foydalaniluvchi korxonalar zimmasiga yuklatilgan.

«*Korxona iqtisodiyoti*» fan sifatida zamonaviy mutaxassisga o'z sohasining bilimdoni bo'lishga, ishlab chiqarishdagi ahvolning o'zgarishiga tez moslashishi, qat'iy belgilangan maqsadga ega bo'lishi va eng asosiysi, zamonaviy korxonalarning xo'jalik mexanizmini bilishiga ko'maklashadi.

«*Korxona iqtisodiyoti*» kichik, o'rta va yirik korxonalar o'rtasidagi farqlarni, kichik va o'rta korxonalarning yirik korxonalarga nisbatan moslashuvchanligi va raqobatbardoshligini hamda ularning bozor talablariga tezroq javob berishlarini ko'rsatadi.

«*Korxona iqtisodiyoti*» maqsadli vazifa sifatida xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ta'lim darajasini oshirishni ko'zda tutsada, muayyan korxonalarda yuzaga kelayotgan ahvol uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olmaydi. Mazkur o'quv kursi korxona hayotida ro'y berishi mumkin bo'lgan iqtisodiy hodisa va jarayonlarni umumlashtiradi va ochib beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Bozor iqtisodiyoti ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan avvalgi iqtisodiyotdan nimasi bilan farqlanadi?
2. Iqtisodiy fanlar va aynan «*Korxona iqtisodiyoti*» fani jamiyat kadrlarining shakllanishida qanday rol o'ynaydi?
3. Ishlab chiqarish (sanoat) korxonasi bozorning xo'jalik yurituvchi boshqa sub'ektlaridan qaysi xususiyatlari bilan farqlanadi?
4. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalar faoliyatining maqsadi nimada?
5. Korxonaning bozor va ishlab chiqarish aloqalarini ochib bering.
6. Raqobatchilik korxona faoliyatiga qay tarzda ta'sir o'tkazadi?
7. Zamonaviy korxonalarning faoliyati qaysi qonun hujjatlariga asoslangan? Korxonalar faoliyatiga bevosita ta'sir qiluvchi muayyan qonunlarni sanab o'ting.
8. «*Korxonalar iqtisodiyoti*» fani «*Mikroiqtisodiyot*» va «*Makroiqtisodiyot*» fanlaridan nimasi bilan farqlanadi?
9. Iqtisodiy siyosat, iqtisodiy muhit va iqtisodiy fanlarning o'zaro aloqalarini ko'rsatib bering.

10. Korxonaning iqtisodiy faoliyati bilan shug'ullanuvchi zamonaviy mutaxassis qanday xislatlarga ega bo'lishi lozim?

Asosiy adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тизимида”ги ошуни. ошун ва шароитлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср босқичида: ҳафсизликка таъдид, тараққиёт шартлари ва кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. И.А. Каримов. Ўзбекистон – XXI асрга интиломода. Т., “Ўзбекистон”, 1999.
4. И.А. Каримов. “Ўзбекистон иқтисодий ислоотларни чуқурлаштириш йилида. Т., “Ўзбекистон”, 1995.
5. Э.Х. Махмудов. Корхона иқтисодиёти: Ўув. ылл. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамармаси нашриёти, 2004.
6. «Ўз ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаъри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойишаси, 2003й.
7. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2003.
8. Э.Х. Махмудов, А. Ортиров, Ф. Каримов. Корхона - иқтисодиётнинг асосий бўлини // Шамкор. - 2004. - 7 февраль
9. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Укреплять экономику предприятия // Частная собственность. - 2004. - №48, ноябрь
10. Юркова Т.И., Юрков С.В. Экономика предприятия. [Электронный учебник]. - (econpredpr.narod.ru · 08.06.2004). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
11. Толковый словарь "Экономика предприятия" [Электронный документ]. - (www.rubricon.com/tsep_1.asp). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
12. Дистанционное обучение по направлению экономика предприятия [Электронный документ]. - (economy.infotechno.ru). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
13. Яркина Т.В. Основы экономики предприятия. Учебное пособие [Электронный документ]. - (www.aup.ru/books/m64/). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
14. Экономика предприятия. Публикации. [Электронный документ]. - (www.ssau.ru/books/economics/1.shtml). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.

II BOB. KORXONA – MUSTAQIL XO'JALIK YURITUVCHI BOZOR SUB'EKTI

2.1. Milliy iqtisodiyot rivojlanishida korxonaning o'rni va roli

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi milliy iqtisodiyotimizda miqdor va sifat o'zgarishlariga sabab bo'ldi. Bugungi kunda mamlakatimiz iqtisodiyoti jamiyatni demokratiyalashtirish, iqtisodiyot salohiyatlarini mustahkamlash va mamlakatni rivojlangan davlatlar qatoriga kiritishga yo'naltirilgan, bozor munosabatlariga o'tishning mamlakatimiz uchun maxsus ishlab chiqilgan modeli asosida rivojlanib bormoqda. Bu model O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan iqtisodiyotni islohot qilishning beshta muhim tamoyiliga asoslangan hamda xo'jalik faoliyati yurituvchi sub'ektlarning erkinligi, xususiy mulkchilik va tadbirkorlikni himoya qiluvchi zaruriy qonun hujjatlari bilan belgilab berilgan.

Iqtisodiyotning rivojlanishi uchun talab qilinuvchi ushbu vazifalarning amalga oshirilishida korxonalarga katta rol ajratilib, ular iqtisodiyotning asosiy ishlab chiqarish bo'g'ini bo'lish bilan birga mahsulot ishlab chiqarish, aholiga xizmat ko'rsatish tufayli iste'molchilarning talablarini ham qondiradilar.

O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga asosan, **korxona** bu - *huquqiy shaxs maqomiga ega, mustaqil ravishda xo'jalik faoliyati yurituvchi sub'ekt bo'lib, o'ziga tegishli bo'lgan mol-mulkidan foydalanish asosida iste'molchilar (xaridorlar) talabini qondirish va daromad (foyda) olish maqsadida mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqaradi va sotadi yoki ayirboshlaydi.*

O'zbekiston iqtisodiyotining turli tarmoq va sohalarida turli xil mulkchilik shakliga ega bo'lgan 300 mingta xo'jalik faoliyati yurituvchi sub'ekt mavjud bo'lib, ulardan qariyb 280 mingini kichik korxonalar hamda mikrofirmalar tashkil etadi. Korxonalarning eng katta qismi savdo va umumiy ovqatlanish (34%), qishloq xo'jaligi (41%), sanoat (9,4%) va qurilish (56%) sohalarida ro'yxatga olingan. Jami korxonalar miqdorida nodavlat sektorining salmog'i katta bo'lib, 82 %ni tashkil qiladi.

Har bir mamlakatning sanoat quvvati hamda fan-texnika taraqqiyoti va iqtisodiyotni modernizatsiyalash ko'rsatkichlarini birinchi o'rinda yirik korxonalar belgilab beradi. Shu sababli "kichik" iqtisodiyotni rivojlantirish, ya'ni kichik va o'rta korxona hamda mikrofirmalarga keng yo'l ochib berishda yirik korxonalarning o'rni va rolini unutmaslik darkor. Chunki bu korxonalarda ishlovchi xodimlar soni katta bo'lishdan tashqari, fan-texnika yutuqlarini hayotga tatbiq etish, yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish, mehnatni rag'batlantirish hamda do'stona, sherikchilik aloqalarini (jumladan, xorijiy korxona va firmalar bilan) rivojlantirishga keng imkoniyatlar mavjud. Shu sababli yirik, o'rta va kichik korxonalarning optimalligi jamoatchilik ishlab chiqarishi talablari va milliy iqtisodiyotning rivojlanish istiqbollariidan kelib chiqqan holda fan va xo'jalik amaliyotining eng muhim vazifasi hisoblanadi. Bu vazifani iqtisodiyotning har bir tarmog'i va sohasida hal qilishning yo'llari o'xshash bo'lmasligi yoki bir xil tavsifga ega bo'lmasligi mumkin. Har bir

Примечание [ОМЗ]:

alohida yuzaga kelgan iqtisodiy holatda mavjud sharoitlar va rivojlanish afzalliklariga mos holda harakat qilish zarur.

O'zbekistonda ko'plab kichik, o'rta va yirik ishlab chiqarish korxonalari faoliyat ko'rsatayotgan bo'lib, ular iqtisodiyotning deyarli barcha tarmoqlarini – og'ir sanoatdan engil sanoatgacha, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashdan ilmiy ishlab chiqarishgacha qamrab olgan. Ular o'z faoliyatida ishlab chiqarishning barcha omillaridan - er, tabiiy va mehnat resurslari, texnika va texnologiyalar, investitsiyalar, hozirgi zamon fani tomonidan ishlab chiqarishning asosi yoki mamlakatning milliy boyligi deb ataluvchi zamonaviy axborot tizimidan foydalanadi. Ma'lumki, boylik yoki salohiyat bir nechta avlod va butun jamiyatning xatti-harakatlari evaziga yaratiladi. Korxonalarining vazifasi ushbu boylikni asrab-avaylash va undan samarali foydalanishda ifodalanadi. Xo'jalik yuritishning mazkur tamoyillaridan bir oz bo'lsada chetga chiqish jamoatchilik ishlab chiqarishi samardorligining pasayishiga, xo'jasizlik va isrofgarchilikka olib keladi. Korxonalar ham bundan mustasno emas.

2.2. Korxonaning belgilari, funktsiyalari va vazifalari

Zamonaviy korxona-mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'ekt bo'lib, ularning ishlab chiqarish vositalari va boshqa mulklari rejali iqtisodiyot sharoitlaridagidek davlatning o'zigagina tegishli bo'lmaydi. Shu sababli korxonalar *mulkchilik shakliga* ko'ra, davlat va nodavlat, *tarmoq belgilariga* ko'ra, mashinasozlik, energetika, metallurgiya, neft va gaz sanoati, qurilish kompleksi, oziq-ovqat, engil sanoat, savdo va hokazolar, *ishlab chiqarish miqyosi va xodimlar soniga* ko'ra, yirik, mikrofirmalar va kichik, *faoliyat yuritish muddatiga* ko'ra, uzluksiz, mavsumiy va uzlukli korxonalarga bo'linadi.

Biroq ushbu belgilardan qat'i nazar, deyarli har bir korxona **Nizom** asosida faoliyat yuritadi. Nizomda korxonaning nomi, manzilgohi, yuqori turuvchi organi va bu organning nomi, Nizom jamg'armasi, bank muassasalaridagi rekvizitlari, korxona rahbariyatining lavozimlari, rahbar shaxslarning majburiyatlari, tuzilmaviy bo'linmalar ro'yxati, hisobot tartibi va hokazolar ko'rsatilgan bo'ladi.

Agar Nizomda korxonaning tashkiliy-huquqiy funktsiyalari belgilangan bo'lsa, uning ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyati tarkibiga asosiy va aylanma fontlar, pul mablag'lari va boshqa aktivlar kiruvchi **Nizom jamg'armasiga** tayanadi. Nizom jamg'armasi qonunga asosan korxonani tashkil qilish jarayonida muassislar - davlat, huquqiy va jismoniy shaxslar tomonidan shakllantiriladi. Korxona rivojlanishi va ishlab chiqarishning kengayib borishi, daromad hajmi va boshqa moliyaviy tushumlarning ortishi natijasida Nizom jamg'armasi ko'paytirilishi mumkin. Umuman olganda, Nizom jamg'armasi korxonaning iqtisodiy barqarorligi va moliyaviy jihatdan baquvvatligini aks ettiradi.

Korxonani turli belgilariga ko'ra tavsiflash mumkin:

- *ishlab-chiqarish va texnika munosabatlarida korxona* – bu, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmi va turlari, ularni tayyorlash texnologiyasiga miqdor va sifat jihatidan mos keluvchi mashinalar tizimi;
- *ijtimoiy munosabatlarda korxona* – bu, turli kategoriyadagi xodimlar o'rtasida ularning huquq va majburiyatlari asosida yuzaga keluvchi munosabatlar ;

- *tashkiliy-huquqiy munosabatlarda* korxona huquqiy shaxs sifatida faoliyat yuritadi;
- *moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarda korxona* – bu, tarmoqning mustaqil bo'g'ini bo'lib, o'z-o'zini moliya bilan ta'minlash, o'z-o'zini boshqarish, ya'ni bozor munosabatlari tamoyillarida faoliyat yuritadi.

Amaldagi qonunchilikka asosan korxona davlat ro'yxatidan o'tganidan keyingina huquqiy shaxs sifatida tan olinadi. Davlat ro'yxatidan o'tish uchun birinchi o'rinda quyidagi hujjatlar ahamiyatga ega bo'ladi: muassisning arizasi; korxonaning Nizomi; korxonani tashkil qilish haqida qaror yoki muassislar shartnomasi; davlat bojini to'laganlik haqida kvitantsiya va boshqalar.

Korxona o'ziga xos bo'lgan ma'lum xususiyatlarga ega:

birinchidan, korxona o'ziga tegishli va xo'jalik boshqaruvidagi xususiy mulkka ega bo'lib, ushbu mulk uning faoliyati moddiy-texnikaviy imkoniyatlarini, iqtisodiy mustaqilligi va ishonchliligini ta'minlaydi;

ikkinchidan, korxona kreditorlar, jumladan, davlat bilan o'zaro munosabatlardagi majburiyatlar yuzasidan o'z mulki bilan javob berish xususiyatiga ega bo'ladi;

uchinchidan, korxona xo'jalik aylanmasida o'z nomidan harakat qilishi mumkin, ya'ni qonunga asosan xo'jalik faoliyati yurituvchi hamkorlar, mahsulot (ish, xizmat) iste'molchilari, xom ashyo va asbob-uskuna etkazib beruvchilar hamda boshqa huquqiy va jismoniy shaxslar bilan shartnoma tuzish huquqiga ega;

to'rtinchidan, korxona qonunchilikka asosan sudda da'vogar va javobgar sifatida qatnashish huquqiga ega;

beshinchidan, korxona mustaqil balans yoki smetaga ega bo'lib, ishlab chiqarish va mahsulot savdosi xarajatlarini hisobga olib boradi hamda davlat organlari tomonidan belgilangan tartibda o'z vaqtida hisobotlarni taqdim etadi;

oltinchidan, korxona o'z nomiga ega bo'lib, unda korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli o'z aksini topadi.

Har bir korxonaning faoliyati ishlab chiqarish, qayta ishlab chiqarish va muomala jarayonlaridan iborat bo'ladi. Korxonaning ishlab chiqarish sohasidagi faoliyati - yangi mahsulotni ishlab chiqarishga tayyorlash va ishlab chiqarishni tashkillashtirishda namoyon bo'ladi. Qayta ishlab chiqarish sohasidagi faoliyat - ishchi kuchini yollash, kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish, ishlab chiqarish vositalarini yangilash va kengaytirish jarayonlarida aks etadi. Muomala sohasidagi faoliyat esa ishlab chiqarishning moddiy-texnika ta'minotini tashkillashtirish, mahsulot (ish, xizmat)larni sotish va foydalanilgan ishlab chiqarish vositalarining daromad shaklida qaytib kelishida ko'zga ko'rinadi.

Korxonalarni ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida tadqiq etishda uni tashkil qiluvchi ikkita tarkibiy qism - tizimning o'zi(korxona) va ushbu tizim faoliyat yurituvchi tashqi muhitni ko'rib chiqish lozim. Korxonaning ichki muhiti ishlab chiqarish vositalari, pul mablag'lari, axborotlar va inson resurslaridan tashkil topadi.

Ichki muhitning o'zaro aloqalari natijasida tayyor mahsulot paydo bo'ladi, ishlar bajariladi va xizmat ko'rsatiladi, ya'ni to'g'ri yo'lga qo'yilgan ishlab chiqarish va mehnatga haq to'lash faoliyati yuzaga keladi.

Korxonalarining tashqi muxit bilan aloqasi ularning tashqi tizimga chiqishida ro'y berib (resurslarni jalb qilish, ularning qiymatini aniqlash, xom ashyo, material va yoqilg'ining o'z vaqtida etkazib turilishi va hokazo), tashqi muhitga ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimi yordamida ta'sir ko'rsatish jarayonida namoyon bo'ladi.

Korxonalar faoliyati samaradorligini aniqlab beruvchi tashqi muhit – bu, birinchi o'rinda mahsulot iste'molchilari, xom ashyo va boshqa material etkazib beruvchilar, shuningdek davlat organlari hamda korxonaga yaqin joyda yashovchi aholi hisoblanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalar **faoliyatining asosiy yo'nalishlari** quyidagilar hisoblanadi:

- * bozor va uning rivojlanish istiqbollari kompleks ravishda o'rganish yordamida, xaridorlarning mahsulot va xizmat turlariga mavjud va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan talablarini aniqlash;
- * mahsulotning yangi modellari va namunalarini yaratish bo'yicha ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil qilish;
- * xaridorlar talablariga mos keluvchi tovarlarni ishlab chiqarish;
- * ishlab chiqarishni rejalashtirish, dasturlash, muvofiqlashtirish va moliyalashtirish;
- * mahsulotni taqsimlash va sotish tizimini tashkil qilish va uni mukammallashtirish;
- * korxonaning barcha faoliyatini, jumladan, ishlab chiqarish, sotish, reklama, texnik xizmat ko'rsatish va hokazolarni boshqarish.

Albatta, zamonaviy korxonalarining ko'p qirrali faoliyati yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlar bilangina cheklanib qolmaydi. Amaliyotda ular fan-texnika taraqqiyoti va davlat tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosatning yangi talablari bilan to'ldirilishi mumkin. Biroq, yuqorida aytib o'tilganlardan qat'i nazar, xo'jalik rivojlanishining har bir bosqichida korxonalar faoliyati quyidagi vazifalarni bajarishga qaratilishi zarur:

- korxona egasining daromad olishi;
- iste'molchilarni ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar bilan ta'minlash;
- xodimlarni ish haqi bilan ta'minlash;
- korxonaga yaqin joylarda yashovchi aholi uchun ish joylari yaratish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish;
- korxona faoliyatida to'xtab qolishga yo'l qo'ymaslik;
- ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish shakllarini mukammallashtirish;
- ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida tejamkorlikka rioya qilish.

Xo'jalik faoliyatining joriy va istiqboldagi vazifalarini bajarish korxonalardan quyidagi funktsiyalarni amalga oshirishni talab qiladi:

- * ishlab chiqarish va shaxsiy iste'mol uchun mahsulotlarni tayyorlash;
- * mahsulotlarni iste'molchilarga etkazib berish va sotish;
- * sotuvdan keyin xizmat ko'rsatish;
- * ishlab chiqarishning moddiy-texnika asosini ta'minlash;
- * xodimlar mehnatini tashkil qilish va boshqarish;

* soliqlarni to'lash, byudjetga to'lanuvchi ixtiyoriy yoki majburiy badal va to'lovlarni amalga oshirish ;

* amaldagi standartlar, normativlar va davlat tomonidan chiqarilgan qonun-qoidalarga rioya qilish.

Bu funktsiyalar korxonalarning hajmi, qaysi tarmoqqa mansubligi, ijtimoiy infratuzilmaning mavjudligi, mahalliy hokimiyat idoralari bilan munosabatlarga asoslanib aniqlashtiriladi. Bugungi bozor iqtisodiyoti va fan-texnika taraqqiyoti korxonalarning amalga oshiruvchi funktsiyalarini kengaytirishi hamda ularning faoliyatidagi ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini yanada yaxshilash uchun yangi vazifalar belgilab berishi mumkin.

2.3. Korxonalarni tasniflash

Har bir korxona boshqa korxonalardan avvalo ishlab chiqarayotgan mahsuloti, shuningdek, ishlab chiqarishning tavsifi va miqyosi, joylashishi, xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlari bilan aloqalari va boshqa ko'rsatkichlari bilan farq qiladi. Biroq bularning barchasi ishlab chiqarishni tashkil etish, rejalashtirish va boshqarish masalalarini har bir korxona uchun individual tarzda alohida ishlab chiqish kerak, degani emas, albatta. Alohida korxonalar guruhiga nisbatan qo'llash mumkin bo'lgan umumiy qarorlarni tayyorlash mumkinligi nazariy va amaliy jihatdan isbotlab berilgan.

Bu bilan korxonalarning ishlab chiqarish, mehnat va boshqaruvni tashkillashtirish masalalarini bir xil tipda hal qilish mumkin bo'lgan guruhlarini aniqlash maqsadida ularni tasniflashning maqbulligini izohlash mumkin.

Korxonalarning eng muhim xususiyatlari ularning qaysi tarmoqqa qarashliligi; hajmi; ishlab chiqarishning turli jabhalarini qamrab olganligi; ixtisoslashtirish darajasi va bir tipdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish miqyosi; ishlab chiqarishni tashkillashtirish usuli hamda uni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish; tashkiliy-huquqiy shakllarini prognozlashtirishga bog'liq bo'ladi.

Qaysi tarmoqqa qarashliligiga ko'ra korxonalar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish (mashinasozlik, ko'mir qazib chiqarish, sug'urta va hokazo) sohalariga mansub bo'lishi mumkin.

Ishlab chiqarilayotgan mahsulot turi va ko'rinishiga ko'ra, korxonalar sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, moliya-kredit va boshqalarga bo'linadi.

Texnologik umumiylikiga ko'ra, korxonalar ishlab chiqarish jarayonini uzluksiz va diskret ravishda, kimyoviy yoki mexanik jarayonlarning ustunligi asosida yurituvchilarga bo'linadi.

Tayyor mahsulotning maqsadlariga ko'ra, barcha korxonalar ikkita katta guruhga bo'linadi: ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqaruvchilar va iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar.

Foydalaniluvchi xom ashyo turiga ko'ra, sanoat korxonalari qazib chiqaruvchi va qayta ishlovchi korxonalarga taqsimlanadi.

Yil davomida ishlash muddatiga ko'ra, korxonalar mavsumiy va yil bo'yi faoliyat yurituvchilarga bo'linadi.

Hajmiga ko'ra, korxonalar yirik, mikrofirma va kichik korxonalarga taqsimlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 30 avgustdagi «O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998 yil 9 apreldagi «Xususiy tadbirkorlik, kichik va o'rta biznesni rivojlantirishni yanada rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoniga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish haqida»gi Farmoniga asosan ishlab chiqarish tarmog'ining o'rtacha yillik xodimlari soni 20 kishigacha bo'lgan hamda xizmat ko'rsatish va boshqa noishlab chiqarish sohasidagi o'rtacha yillik xodimlari soni 10 kishigacha bo'lgan; ulgurji, chakana savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishidan oshmagan korxonalar **mikrofirmalar** qatoriga kiritiladi.

Kichik korxona hisoblanadi:

- engil va oziq-ovqat sanoati, metalga ishlov berish va asbobsozlik, yog'ochni qayta ishlash, mebel sanoati va qurilish materiallari sanoatida 100 kishicha ishlaydigan;

- mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika va kimyo sanoati, qurilish, qishloq xo'jaligi va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlarida 50 kishigacha ishlaydigan;

- fan, ilmiy xizmat ko'rsatish, transport, aloqa, xizmat ko'rsatish sohasi (sug'urta kompaniyalaridan tashqari), savdo va umumiy ovqatlanish xamda boshqa noishlab chiqarish sohalarida 25 kishigacha ishlaydigan korxonalar.

Ixtisoslashuv darajasiga ko'ra, korxonalar ixtisoslashgan, universal va aralash korxonalarga bo'linadi. Ixtisoslashgan korxonalar qatoriga nomenklaturasi cheklangan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi korxonalar, universal korxonalar qatoriga turli xil mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar, aralash korxonalar tarkibiga esa ixtisoslashgan va universal korxonalar o'rtasidagi oraliq guruhni tashkil qiluvchi korxonalar kiritiladi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish usullariga ko'ra, korxonalar ishlab chiqarishning oqim, partiyali va donalab ishlab chiqarish usullari ustuvor turuvchi korxonalarga bo'linishi mumkin.

Ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish darajasiga ko'ra, korxonalar to'liq va qisman avtomatlashtirilgan yoki mexanizatsiyalashtirilgan, qo'l-mashina va faqat qo'l mehnatiga asoslangan korxonalarga bo'linadi.

Xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish jarayonlarini kengaytirish va chuqurlashtirish mamlakatimizda yangi tashkiliy-huquqiy turdagi - qo'shma, ijara, hissadorlik, xususiy, oilaviy, kooperativ va boshqa korxonalarning paydo bo'lishiga olib keldi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida xususiy mulk mulkchilik shaklining boshqa ko'rinishlari bilan bir qatorda daxlsizligi va davlat tomonidan muhofaza qilinishi belgilab qo'yilgan. Yangi qonunchilik hujjatlarida yangi iqtisodiy tushuncha - korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli tushunchasi kiritilgan.

Korxonalarning qonun hujjatlari va boshqa xo'jalik huquqi normalarida ko'zda tutilgan mulkchilik shakli, ishlab chiqarilayotgan mahsulot turi va hajmi, kapitalning shakllanishi, turli xil firmalararo uyushmalarga a'zo bo'lish usullari va

olib boruvchi raqobatchilik kurashlari bilan farq qiluvchi faoliyat tavsifi va mazmuniga bog'liq bo'lgan strukturaviy tuzilishining usul va ko'rinishlari **xo'jalik yuritishning tashkiliy-huquqiy shaklini** ifodalaydi.

Hozirgi zamon sharoitlarida davlat, munitsipal, jamoa, individual (oilaviy, xususiy) turdagi korxonalar mavjud bo'lib, ular o'zlariga biriktirib qo'yilgan mulk tavsifi yoki tezkor (operativ) boshqaruv huquqiga ko'ra ham tasniflanadi.

Xo'jalik faoliyati yurituvchi har bir sub'ekt bir qator huquqlarga ega bo'lib, bular bir tomondan, ularning ichki tashkilotchiligini aniqlab bersa, ikkinchi tomondan, jismoniy va huquqiy shaxslar hamda davlat bilan o'zaro munosabatlarini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Korxonalar huquqiy shaklining har bir ko'rinishida ularning egalari, ya'ni xususiy mulk egalari, korxona bilan turli darajadagi aloqada bo'ladilar. Masalan, ochiq turdagi hissadorlik jamiyati egalari korxona mulkining bir qismigagina egalik qilish huquqiga egalik hamda boshqaruv funktsiyalarini amalga oshirishda ham o'z aksiyalari miqyosida ishtirok etadilar.

Xo'jalik o'rtoqliklarida (jamiyatlarida) esa mulk egasi va mulk yaqinlashtirilgan bo'lib, korxonani boshqarishda ularga bevosita ishtirok etish imkoniyati yaratib berilgan.

Keng tarqalgan korxona shakllaridan biri xo'jalik o'rtoqliklari bo'lib, ular ishonch asosidagi to'liq o'rtoqlik (kommandit o'rtoqligi) ko'rinishida tashkil qilinishi mumkin.

Qonunga asosan ishtirokchilari imzolangan shartnomalar bo'yicha tadbirkorlik faoliyati yurituvchi hamda ularga tegishli mulk javobgarligiga ega bo'lgan o'rtoqliklar - to'liq o'rtoqliklar hisoblanadi.

Kommandit o'rtoqligi bir nechta fuqarolar yoki huquqiy shaxslarning o'zaro xo'jalik faoliyati yuritish maqsadidagi shartnomalar asosida birlashuvi natijasida paydo bo'ladi.

Jamiyatlarning ko'pchiligida kapitallar birlashtirilgan bo'ladi. Mas'uliyati cheklangan jamiyat (MChJ) bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilib, Nizom jamg'armasi hujjatlarda (Nizom va ta'sis shartnomasi) belgilab qo'yilgan ulushlarga bo'lingan bo'ladi.

Bunday jamiyat muassislari jamiyatning majburiyatlari uchun javobgar bo'lmaydilar hamda jamiyat faoliyatida o'zlari kiritgan ulushlar doirasida zarar ko'rishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasida ochiq va yopiq turdagi hissadorlik jamiyatlari mustaqillikka erishilgandan keyin keng faoliyat ko'rsatmoqda.

Nizom jamg'armasi aksiyalarga taqsimlangan jamiyat hissadorlik jamiyati hisoblanadi. Hissadorlik jamiyati a'zolari jamiyatning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar, biroq o'zlariga tegishli bo'lgan aksiyalar qiymati doirasida zarar ko'rishlari mumkin.

Hissadorlik jamiyatlarining ijobiy jihatlari qatoriga quyidagilar kiradi: aksiyadorlik kapitalining teng taqsimlangan, erkin muomaladagi ulushlar - aksiyalarga taqsimlanishi; aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari uchun javobgarligining aksiyalar qiymati hajmida cheklanganligi; aksiyadorlik kapitalining hajmi va a'zolar sonini osonlik bilan o'zgartirish imkonini beruvchi

Nizom asosida birlashish; umumiy boshqaruv vazfalarining xo'jalik faoliyatini boshqarish vazifalaridan alohida yuritilishi va hokazolar.

Iqtisodiyotimiz oldida turgan asosiy vazifalardan biri sanoat ishlab chiqarishini jahon iqtisodiyotida o'z o'rniga ega bo'lgan raqobatbardosh korxonalar tashkil qilish maqsadidagi tuzilmaviy qayta qurishdan iborat. Buning uchun integratsiya hamda turli tashkiliy-huquqiy shakldagi korxonalarni vaqtinchalik yoki doimiy ravishda kooperatsiya yoki kontsentratsiya asosida birlashtirish amalga oshiriladi.

Kooperatsiya jarayonida kontsern, konsortsium, xo'jalik asotsiatsiyasi kabi tashkiliy shakllar vaqtinchalik yoki doimiy ravishda tuzilishi mumkin.

2.4. Korxona tuzilmasi va uni belgilovchi omillar

Har bir ishlab chiqarish korxonasi ishlab chiqarish bo'linmalari, boshqaruv organlari va korxona xodimlariga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlardan iborat bo'ladi. Tuzilma (struktura) tushunchasini korxonaning tarkibi, tuzilishi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Korxona qanchalik yirik bo'lsa, uning ishlab chiqarish tuzilmasi shunchalik murakkab bo'ladi.

Sanoat korxonalarining umumiy va ishlab chiqarish tuzilmalari mavjud.

Ishlab chiqarish bo'g'inlari, korxona boshqaruvi hamda xodimlarga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar, ularning miqdori, kattaligi va egallab turgan maydoni, xodimlarining soni va ishlab chiqarish imkoniyatlari *korxonaning umumiy tuzilmasini* ifodalaydi.

Ishlab chiqarish tuzilmasiga asosiy, yordamchi va xizmat ko'rsatish jarayonlari amalga oshiriluvchi tsex va uchastkalar kiritiladi.

Ishlab chiqarish tuzilmasi korxona umumiy tuzilmasining bir qismidir. U tsex, uchastka va xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar shaklidagi ishlab chiqarish bo'linmalaridan iborat bo'ladi hamda ularning mahsulot ishlab chiqarish jarayonidagi o'zaro munosabatlarini, mehnat bilan band bo'lgan xodimlari soni, asbob-uskunalar qiymati, egallab turgan maydoni va hududiy joylashuvini aks ettiradi.

Asosiy tsexlarda va ishlab chiqarish uchastkalarida ishlab chiqarish jarayonining asosiy – xom ashyo va yarim tayyor mahsulotlarni tayyor mahsulotga aylantirish bosqichi yoki mahsulot, yo uning bir qismini tayyorlashning bir qator bosqichlari amalga oshiriladi (muzlatkichlar tsexi).

Yordamchi tsexlar asosiy ishlab chiqarishni asbob-uskunalar va energiya bilan ta'minlaydi hamda uskunalar ta'mirlash (ta'mirlash, uskunalar, model tsexlari va boshqalar) vazifalarini bajaradi.

Xizmat ko'rsatuvchi tsex va xo'jaliklar tarkibiga korxonaning infratuzilmasini (ombor va transport bo'linmalari, uy-joy-kommunal xo'jaligi, oshxona, sanatoriy va hokazo)tashkil qiluvchi bo'linmalar kiradi.

Sanoat korxonalari ishlab chiqarish tuzilmasining uch xil turi majud: ***texnologik, predmetli va aralash.***

Texnologik tuzilmali korxonalarda tsexlar va ishlab chiqarish uchastkalari texnologik jihatdan bir xillik tamoyili asosida tashkil qilinadi (masalan, to'qimachilik kombinatlarida yigiruv va to'quv tsexlari).

Predmetli tuzilmaga asoslangan korxonalarda har bir tsex ma'lum bir mahsulot yoki uning bir qismini ishlab chiqaradi (masalan, avtomobil zavodida motor tsexi, shassi tsexi va hokazo).

Aralash (predmetli-texnologik) tuzilma tayyorlov tsexlarini texnologik tamoyilda (temirchilik, cho'yan quyish, po'lat quyish va hokazo), ishlov berish va mahsulot chiqarish tsexlarini esa predmetli tamoyil asosida tashkil etishni ko'zda tutadi.

Sanoat korxonasining tuzilmasi quyidagi omillar ta'siri ostida shakllanadi:

- * texnika va texnologiyaning xususiyatlari;
- * ishlab chiqarish hajmi;
- * ishlab chiqarishni tashkil qilish shakllari (ixtisoslashtirish, kooperatsiya, kombinatsiya, koordinatsiya);
- * ishlab chiqarilayotgan mahsulot va ko'rsatilayotgan xizmatlarning murakkabligi va nomenklaturasi;
- * ishlab chiqarishni avtomatlashtirish, mexanizatsiyalashtirish va robotlashtirish darajasi;
- * mulk shakli;
- * raqobat olib borish usullari hamda shakllari va hokazo.

Amaliyotda ishlab chiqarish tuzilmasini mukammallashtirishning asosiy yo'nalishlari ishlab chiqilgan. Ular qatoriga korxona va tsexlarni yiriklashtirish; alohida korxonalar integratsiyasi; korxona ichidagi barcha bo'linmalar orasida mutanosiblikni ta'minlash; tsexsiz struktura kabilarni kiritish mumkin.

Korxonaning raqobatbardoshligini oshirish, ya'ni boshqaruv sifatini ko'tarish va ishlab chiqarish faoliyatidagi yakuniy natijalarning yuqoriligiga erishish korxona tuzilmasini mukammallashtirish samaradorligini baholovchi mezon bo'lib xizmat qiladi.

Qisqacha xulosalar

O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotining muhim sub'ekti **korxona** - iqtisodiyotning birlamchi bo'g'ini bo'lib, inson hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan moddiy boyliklarni ishlab chiqarishda bevosita qatnashadi.

Har bir korxona ishlab chiqarish omillaridan foydalanish, ularni iste'mol uchun tayyor mahsulot (ish, xizmat) holiga keltirish yo'li bilan mamlakat iqtisodiyotiga o'z hissasini qo'shadi.

Korxonalarining har biri boshqasidan o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Shu sababli ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish, rejalashtirish, boshqarish hamda ishlab chiqarish tuzilmasini yaratish uchun korxonalar tasnifini bilish zarur.

Istalgan bir sanoat korxonasi ko'plab bo'g'inlardan iborat bo'lib, ularning tarkibi va tuzilishi hamda o'zaro munosabatlarini tuzilma sifatida ko'rib chiqish mumkin. Korxonalar tuzilmasini o'rganish ularning sanoat majmuasida tutgan o'rnini, roli va ahamiyatini aniqlash imkonini beradi. O'z navbatida ishlab chiqarish tuzilmasini loyihalashtirishda uning shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni inobatga olish muhimdir. Korxona tuzilmasini belgilab beruvchi omillar tahlili ularni

Примечание [ИК4]: ияйти

mukammallashtirish bo'yicha muayyan chora-tadbirlar ishlab chiqish imkonini yaratadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Milliy iqtisodiyot tushunchasi va korxonalarining mamlakat xalq xo'jaligi majmuasidagi roli.
2. Sanoat korxonalariga xos bo'lgan belgilar.
3. Sanoat korxonalarining vazifalari va bajaradigan ishlari.
4. O'zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi qonuni va uning mazmuni.
5. Korxonaning davlat ro'yxatidan o'tish uchun qanday hujjatlar talab qilinadi?
6. Sanoat korxonalarining tasnifi.
7. Korxonalarni tavsiflashda ishlatiluvchi mezonlar.
8. Korxonalarning umumiy va ishlab chiqarish tuzilmasi tushunchalari.
9. Korxona tuzilmasini belgilab beruvchi omillar.
10. Korxona tuzilmasini mukammallashtirish yo'llari.

Asosiy adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикасининг "Хусусий корхоналар то'ғ'рисид"ги қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., "Ўзбекистон", 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср босқ'ачид: хавфсизликка таъдид, тараққиёт шартлари ва қаролатлари. Т., "Ўзбекистон", 1997.
3. Э.Х. Махмудов Корхона иқтисодиёти: Ўзбекистон Республикасида ўзгаришлар уюшмаси Адабиёт жам'иармаси нашриёти, 2004.
4. «Ўз Иштингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаъри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойишаси, 2003й.
5. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
6. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
7. Э.Х. Махмудов. Промышленная основа развития предприятий малого бизнеса // «Миллий иқтисодиёт соҳаларида халқаро таърибани ырганиш ва уни кичик бизнес, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда таъбиёт этиш» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжуманнинг маърузалар тыплами. 2 ноябр 2004й. - Т., 2004.
8. Экономика предприятия. Учебник, Под ред. проф. О. И. Волкова, Инфра-М ...[Электронный документ]. - (www.zone-x.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
9. Экономика предприятия. Тесты, задачи, ситуации. Учебное пособие для ВУЗов. Швандар. 5-238-00232-7 - Экономика, управление, бизнес. Учебная литература для ВУЗов. [Электронный документ]. - (knigi.alhademic.ru/offer_8473.html). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.

10. Экономика предприятия. Учеб. пособ. , Мокий М.С., Скамай Л.Г., Трубочкина М.И ... [Электронный документ]. - (www.neocd.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.

11. Экономика и бизнес. Экономика предприятия. [Электронный документ]. - (www.MIFI.ru/education/courses/economy/). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.

III BOB. KORXONANI TASHKIL QILISH VA UNING FAOLIYATINI TO'XTATISH

3.1. Korxonani tashkil qilish tamoyillari

Iqtisodiyotning jadal rivojlanishi va ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi faoliyat yuritayotgan korxonalardan tashqari, yangi korxonalarni tashkil qilish va ishga tushirishga tayanadi. Bunday qadam iqtisodiy jihatdan maqbullikka, resurslar imkoniyati va korxona mahsulotlariga bo'lgan talabga asoslanadi. Biron-bir mahsulotning taqchilligi yoki umuman yo'q bo'lishi ham, yangi korxona yoki ishlab chiqarishni tashkil qilishga sabab bo'lishi mumkin.

Yangi korxonani tashkil qilish quyidagi tashkiliy tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- korxonani tashkil qilish fikrining paydo bo'lishi;
- korxona muassislarini tanlash;
- taklif qilinayotgan mahsulotga bozordagi talabni o'rganish;
- korxona Nizom jamg'armasini tuzish uchun moliya manbalarini aniqlash;
- korxonaning ta'sis hujjatlari va biznes-rejasini tayyorlash;
- davlat ro'yxatidan o'tish;
- muhr, shtamp va boshqa rekvizitlarni tayyorlash;
- soliq idoralarida ro'yxatdan o'tish.

O'zbekiston Respublikasining qonunchiliga asosan, korxonalar mulk egasi (egalari) yoki u (ular) tayinlagan vakillik organi, mehnat jamoai yoki muassislar guruhining qarori bo'yicha belgilangan qonun-qoidalarga asosan tashkil qilinishi mumkin.

Shuningdek, korxonalar agar korxona mulki egasi yoki u tayinlagan vakillik organining roziligi bo'lsa, faoliyat yuritayotgan korxona tarkibidan bir yoki bir nechta tarkibiy bo'linmalarni, ushbu bo'linmalarning mehnat jamoalari tashabbusiga ko'ra, ajratib chiqarish natijasida ham tashkil topishi mumkin.

Korxona joriy va hisob-kitob raqamlari ochish va ular to'g'risidagi holatlarni tasdiqlash huquqiga ega bo'lgan, mustaqil huquqiy shaxs maqomidagi sho'ba korxonalari, filiallar, vakolatxonalar, bo'lim va boshqa tashkiliy bo'linmalarni tashkil qilishi mumkin.

Korxona qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan tartibda maxsus davlat organlarida ro'yxatga olingan kundan boshlab tashkil qilingan hisoblanadi va huquqiy shaxs maqomiga ega bo'ladi.

Yangi korxona tashkil qilishdan asosan quyidagi maqsadlar ko'zlanadi:

- iste'molchilar talab qilayotgan mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirish va uni sotishdan foyda (daromad) olish;
- ishlab chiqarishga ish bilan band bo'lmagan aholini jalb qilish va shu orqali ish bilan ta'minlashdagi ijtimoiy muammolarni hal qilish;
- ishlab chiqarishga mavjud qushimcha resurslarni jalb qilish;
- fan-texnika yutuqlaridan foydalangan holda yangi sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish;

- yakka tarzda yoki hamkorlikda faoliyat yuritish uchun kichik korxona (o'rtoqchilik kabi) tashkil qiluvchi alohida fuqarolar yoki shaxslar guruhi a'zolarining shahsiy ehtiyojlarini qondirish;
- ishlab chiqarishni mustahkamlash va rivojlantirish hamda bozor muhitini kengaytirish.

3.2. Ta'sis hujjatlari

Ta'sis hujjatlarini tayyorlash korxonani tashkil etish va keyingi faoliyat yuritish jarayonidagi muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Ta'sis hujjatlari faoliyat yurituvchi korxonalarning huquq va majburiyatlarini hamda sharoitlarini ifodalaydi.

Korxonalar faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlarida ikki xil ta'sis hujjatlari belgilab berilgan:

korxona Nizomi;

ta'sis shartnomasi.

Amaliyotda korxona faqat Nizom yoki faqat ta'sis shartnomasi asosida, shuningdek, bir vaqtning o'zida Nizom va ta'sis shartnomasiga asosan faoliyat yuritish hollari mavjud.

Shuni qayd qilib o'tish kerakki, korxonaning (huquqiy shaxsning) ta'sis shartnomasi kelishuv asosida tuziladi, Nizom esa muassis (muassislar) tomonidan tasdiqlanadi. Bitta ta'sischi tomonidan tuzilgan huquqiy shaxs shu ta'sischi tomonidan tasdiqlangan Nizom asosida faoliyat yuritadi.

Korxona Nizomi asosiy ta'sis hujjati bo'lib, unda korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli, nomi va manzilgohi, Nizom jamg'armasining miqdori, daromadlarining tarkibi va taqsimlanish tartibi hamda korxona fondlarini tashkil qilish tartibi, korxonani tugatish va qayta tashkil qilish tartibi ko'rsatilishi shart. Boshqacha qilib aytganda, korxona Nizomi uning huquqiy maqomini, huquq va majburiyatlarini belgilab beradi.

Nizomda shuningdek, korxona faoliyat ko'rsatuvchi soha va tarmoq, atrof-muhit va odamlar sog'lig'ini muhofaza qilish kafolati, boshqaruv shakli, hisobga olish va hisobot tizimi ham aks ettirilishi lozim.

Korxona to'g'ri va to'liq tayyorlangan Nizom asosida mahalliy hokimiyat organlarida ro'yxatga olinadi, keyin esa o'z muhriga ega bo'lish va bankda hisob raqami ochish huquqini qo'lga kiritadi. O'z muhri va hisob raqamiga ega bo'lmagan korxona, huquqiy shaxs hisoblanmaydi va mustaqil korxonalar qatoriga kiritilmaydi.

Ta'sis shartnomasi korxonaning tashkil qilinishi va yakka tarzda yoki hamkorlikdagi faoliyatning boshlanishini tavsiflovchi hujjatdir. U shuningdek, tashkil etilayotgan korxonaning Nizomini to'ldiruvchi hujjat ham hisoblanadi. Ta'sis shartnomasida korxonani tashkil qilish tartibi, daromad va xarajatlarni qatnashchilar o'rtasida taqsimlash shartlari, korxona tashkilotchilari (muassislar) tarkibidan chiqish shartlari belgilab qo'yiladi.

Ta'sis shartnomasi asosida ko'pincha kichik korxonalar, xo'jalik o'rtoqlilari va shu kabi sub'ektlar faoliyat yuritadi. Masalan, o'rtoqlik yoki korxonaning ta'sis shartnomasida boshqaruv faqat barcha ishtirokchilarning roziligi bilangina emas, balki qaror ko'pchilik ovoz bilan qabul qilinishi mumkinligi ham belgilab qo'yilishi

mumkin. Biroq ta'sis shartnomasida ishtirokchilar ovozini aniqlashning boshqa tartibi ham ko'rsatib o'tilishi mumkin. To'liq o'rtoqchilik korxonalarining daromad va xarajatlari agar shartnomada boshqa tartib ko'rsatilmagan bo'lsa, ishtirokchilar o'rtasida ularning umumiy kapitaldagi ulushiga mos ravishda taqsimlanadi.

Korxona mulkini shakllantirish va undan foydalanish Nizom va Ta'sis shartnomasining muhim qismi hisoblanadi. "Korxonalar to'g'risida" gi qonunga asosan quyidagilar korxona mulkini shakllantirishning manbalari hisoblanadi:

- muassislarning pul va moddiy ko'rinishdagi badallari;
- mahsulot (ish, xizmat) sotishdan va boshqa turdagi faoliyatdan olingan daromadlar;
- qimmatbaho qog'ozlardan olingan daromadlar;
- banklar va boshqa kreditorlardan olingan kreditlar;
- byudjetdan olinuvchi mablag'lar (dotatsiya), kapital qo'yilmalar;
- korxona, tashkilot va fuqarolarning beg'araz va xayriya badallari, shuningdek, almashish, meros va sovg'a tariqasida olinuvchi mulk;
- qonun bilan taqiqlanmagan boshqa manbalar.

Davlat korxonalarning mulkiy huquqlarini kafolatlaydi. Davlatning korxonalar mulkini (asosiy fondlar, aylanma mablag'lar va hokazo) tortib olishiga yo'l qo'yilmaydi, qonunchilikda ko'zda tutilgan hollar bundan mustasno.

3.3. Korxonalarning davlat tomonidan ro'yxatga olinishi

Yuqorida aytib o'tilganidek, korxona joylashgan manzilgohi bo'yicha davlat organlarida ro'yxatga olingan kundan boshlab tashkil qilingan hisoblanadi. Bu vazifani asosan hokimiyatlar bajarib, ular korxonani ro'yxatga olish to'g'risidagi ma'lumotlarni 12 kun mobaynida Moliya Vazirligiga yagona davlat reestriga kiritish uchun taqdim etishlari shart.

Davlat ro'yxatidan o'tish uchun korxonani tashkil qilish to'g'risidagi qaror, korxona Nizomi (ta'sis shartnomasi) va Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab beriluvchi ro'yxatdagi boshqa hujjatlar taqdim etiladi.

Korxonani davlat tomonidan ro'yxatga olish zarur hujjatlar ilova qilingan ariza berilgan kundan boshlab 30 kun mobaynida amalga oshirilish lozim. Korxonalarni ro'yxatga olishdan, ularni tashkil qilish maqsadga muvofiq emas, degan sabab bilan bosh tortishga yo'l qo'yilmaydi.

Agar korxonani ro'yxatga olish o'z vaqtida amalga oshirilmasa yoki ta'sischi ro'yxatga olinmaslik sabablarini asossiz deb hisoblagan taqdirda ta'sischi sudga murojaat qilishi mumkin. Korxonani ro'yxatga olishdan asossiz ravishda bosh tortish mahalliy hokimiyat organlarining moddiy javobgarlikka tortilishiga olib kelishi mumkin.

Korxonani ro'yxatga olish uchun quyidagi **hujjatlar** talab qilanadi:

1. Korxonani ro'yxatga olish to'g'risidagi ariza.
2. Ta'sis shartnomasi yoki korxonani tashkil qilish to'g'risidagi qaror.
3. Korxona Nizomi.

4. Ta'sis shartnomasi yoki korxonani tashkil qilish to'g'risidagi qarorda ko'rsatilgan Nizom jamg'armasining kamida 50% miqdoridagi qismi to'langanligini tasdiqlovchi hujjatlar.

5. Davlat bojini to'laganlik haqida guvohnoma.

6. Monopoliyaga qarshi muassasaning korxonani tashkil qilishga roziligini tasdiqlovchi hujjat.

7. Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash qo'mitasi yoki uning quyi idoralari roziligi haqidagi hujjat.

Ro'yxatga olish korxonaga kelib tushuvchi hujjatlarni qayd qilish kitobida tartib raqami berish orqali amalga oshiriladi. Ko'rsatilgan jarayonlar amalga oshirilgach, korxona joylashgan manzilgohi bo'yicha soliq idoralarida hisobda turishi va buni tasdiqlovchi hujjat olishi hamda bankda hisob raqami ochishi mumkin.

3.4. Korxonani tugatish va qayta tashkil qilish

Korxona faoliyatini to'xtatish uni tugatish yoki qayta tashkil qilish shaklida amalga oshirilishi mumkin. Ishlab chiqarishning barqaror emasligi, moliyaviy qiyinchiliklar, surunkali zarar ko'rish va to'lov qobiliyatining yo'qolishini korxonalarni tugatish yoki qayta tashkil qilishga asosiy sabab qilib ko'rsatish mumkin.

Korxonani **qayta tashkil qilish** – bu, uning birlashib ketishi, qo'shilishi, bo'linishi, ajralib chiqish va shaklini o'zgartirishi degani. Korxonani qayta tashkil qilish ta'sischi (ta'sischilar) yoki korxona boshqaruvi qaroriga muvofiq amalga oshiriladi. Qayta tashkil qilish korxonaning ishlab chiqarish ko'rsatkichlari, moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlari avvalgiga nisbatan yaxshilanishiga xizmat qilishi lozim.

Korxonani **tugatish** huquqiy xatti-harakat bo'lib, ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish faoliyatining to'xtatilishini anglatadi. Korxona tugatilganda u davlat ro'yxatidan chiqariladi, uning bankdagi hisob raqami yopiladi hamda muhr, shtamp va boshqa rekvizitlari haqiqiy emas deb hisoblanadi.

Korxonani tugatishga quyidagilar sabab bo'lishi mumkin:

- * ishlab chiqarilayotgan mahsulot(ish, xizmat)ga bo'lgan talabning pasayib ketishi yoki umuman yo'qolishi;
- * ishlab chiqarishning zarar keltirishi;
- * ishlab chiqarishning atrof-muhit hamda aholi hayotiga xavf tug'dirishi;
- * korxonaning bino va inshootlari, asbob-uskunalar va boshqa vositalaridan iqtisodiy jihatdan unumliroq, yanada sifatli va iste'molchilar talabiga javob beruvchi mahsulotlar ishlab chiqarishda foydalanish imkoniyatining yuzaga kelishi.

Korxonani tugatishda tugatish komissiyasi tuzilib, unga kreditorlarga korxona tugatilganini xabar qilish, kreditorlarni aniqlash va debitorlik qarzini undirish choralari ko'rish, shuningdek, korxonaning tugatilishi sababli ishsiz qolgan xodimlar ish bilan ta'minlanishiga yordamlashish vazifasi yuklanadi. Korxonani tugatish jarayonida oraliq tugatish balansi tuzilib, unga tugatilayotgan korxonaning mulki, kreditorlarning talablari va ularni ko'rib chiqish natijalari ro'yxati kiritilishi lozim. Ushbu balans korxonaning ta'sischisi (ta'sischilari) yoki korxonani tugatish

to'g'risida qaror chiqargan idora tomonidan tasdiqlanadi. Tugatish komissiyasi uning aybi bilan keltirilgan zarar uchun javobgar hisoblanadi.

Qisqacha xulosalar

Korxonalarni tashkil qilish va tugatish bozor munosabatlari sharoitlarida odatiy va qonuniy holdir. Korxonani tashkil qilish ishlab chiqarishni kengaytirish va biron-bir mahsulotga bo'lgan talabning ortishi natijasida yuzaga kelsa, korxonalarni tugatish esa talabning mavjud emasligi hamda bankrotlikka bog'liq bo'ladi.

Korxonalarni tashkil qilgandan so'ng ularni kelajakda samarali faoliyat yuritishini ham ta'minlash zarur. Shu sababli biron-bir korxonani tashkil qilish asoslangan bo'lishi va ilmiy tamoyillarga tayanishi lozim.

Korxonalar tashkil qilinishini tartibga soluvchi asosiy hujjatlar bu korxona Nizomi va ta'sis shartnomasi bo'lib, ba'zi hollarda korxonalar ko'rsatilgan hujjatlarning bittasi asosida ham faoliyat yuritishi mumkin.

Korxonani tashkil qilish jarayoni boshqaruv organlarida ro'yxatga olish bilan bog'liqdir. Qonunchilik tomonidan korxonalarni davlat ro'yxatidan o'tkazishning qat'iy belgilangan muddatlari mavjud.

Korxonani tugatish huquqiy xatti-harakat bo'lib, ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish faoliyatining to'xtatilishini anglatadi. Bunga asosiy sabab qilib korxonaning to'lov qobiliyatini yo'qotishini ko'rsatish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Yangi korxonalarni tashkil qilish asosida nima yotadi?
2. Qaysi omillar yangi korxona tashkil qilish zaruriyatini asoslab beradi?
3. Yangi korxonalarni tashkil qilishdan maqsad nima?
4. Korxona tashkil qilishning asosiy tamoyillarini sanab o'ting.
5. Korxona qachondan boshlab tashkil qilingan deb hisoblanishi mumkin?
6. Korxona Nizomi nimani anglatadi?
7. Ta'sis shartnomasi nimani anglatadi?
8. »Tinchlik kelishuvi« nima degani?
9. Korxonani tugatishga nima sabab bo'ladi?
10. Korxonani qayta tashkil qilishdan maqsad nima va u qanday amalga oshiriladi?

Asosiy adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуни. қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004, №3.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Банкротлик тўғрисида”ги қонуни.// Шал= сызи. - 1998. - 29-сентябр.
3. И.А. Каримов. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос модели. Т., “Ўзбекистон”, 1993.
4. Махмудов Э.Х. Корхона и тисодиёти: Ўзбекистон Республикаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

5. Акромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.-223 б.
6. «Ыз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
7. Абдукаримов И.Т. ва бош=алар Корхона и=тисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «И=тисодиёт ва шу=у= дунёси» нашриёт уйи, 2003.
8. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
9. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
10. Сергеев И.В Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное пособие М.: Финансы и статистика 2004.
11. Э.Х. Махмудов С. Кабулов. Развивать потенциал экономики и бизнеса // Частная собственность. - 2005. - №31.
12. Махмудов Э.Х. Малый бизнес: не только количество, но и качество // Народное слово. - 2005. - №30.
13. Махмудов Э.Х. Рыночная экономика и концепция современного бизнеса // Экономика и класс собственников. - 2004. - №2.
14. Махмудов Э.Х. Развитие малого бизнеса – уверенность в завтрашнем дне // Частная собственность. - 2004. - №19
15. Экономика предприятия. Уставный капитал. Типы и структура производства...[Электронный документ].- (www.diploms.com/econ/e_predpr.htm). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
16. Экономика предприятия. Тесты, задачи, ситуации. Учебное пособие для ВУЗов. Швандар. 5-238-00232-7 - Экономика, управление, бизнес. Учебная литература для ВУЗов. [Электронный документ]. - (knigi.alhademic.ru/offer_8473.html). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
12. Экономика предприятия. Учеб. пособ. , Мокий М.С., Скамай Л.Г., Трубочкина М.И ... [Электронный документ]. - (www.neocd.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
13. Экономика и бизнес. Экономика предприятия. [Электронный документ]. - (www.MIFI.ru/education/courses/economy/). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.

IV BOB. KORXONANI BOSHQARISH

4.1. Boshqaruv zamonaviy korxonalar faoliyatida ob'ektiv zaruriyat sifatida

Boshqaruv jamiyat munosabatlarining muhim ko'rsatkichi sifatida jamiyat hayotining barcha jabhalariga tegishlidir. U insonning jamiyatdagi mohiyati, mehnati taqsimoti, kooperatsiya va muomala zarurati, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy munosabatlardan kelib chiqadi. Boshqaruvsiz tabiatni o'zgartirish, mehnat qurollari va predmetlarini yagona ishlab chiqarish jarayonida birlashtirishga yo'naltirilgan faoliyat yuritishning iloji yo'q. Boshqacha qilib aytganda, boshqaruv ishlab chiqarishning barcha qatnashchilari va elementlari o'rtasida kelishuvni yo'lga qo'yib, yuzaga kelgan munosabatlarning mazmuni va me'yorini tartibga soladi hamda resurslardan foydalanishning samarali yo'llarini topishga o'z hissasini qo'shadi.

Boshqaruvning mohiyati va ob'ektiv zaruriyatini yanada osonroq va tezroq tushunish uchun adabiyotda mashhur bo'lgan misol - orkestr va dirijerga murojaat qilish lozim. Orkestr va dirijerning o'zaro aloqasini ilg'ab olish uchun musiqiy qobiliyat talab qilinmaydi.

Kontsert tomoshalarida bo'lgan har bir kishi dirijerning sahnada paydo bo'lish chog'ini ko'rgan, albatta. Orkestr tomon o'girilgach, dirijer tayoqchasini ko'taradi va musiqachilar musiqa chalishni boshlaydilar. Shunga o'xshash holat boshqaruvda ham ro'y beradi - yo'lga qo'yilgan tashkilotchilik tizimi boshqaruv komandalari asosida ishlaydi.

Bundan kelib chiqqan holda **boshqaruv** - ijtimoiy mehnat jarayoniga ishlab chiqarish rivojlanishining ob'ektiv qonunlari asosida yo'naltirilgan tarzda ta'sir o'tkazish tizimi, har bir ishchining va butun jamoaning mehnatini bir vaqtning o'zida nazorat qilish, motivatsiya va tartibga solish usulidir. Moddiy boyliklar va ne'matlar hamda ularga tenglashtirilgan qadriyatlarni taqsimlash, iste'mol qilish va ayirboshlash ham boshqaruvni talab qiladi.

Hozirgi paytda, iqtisodiy va ilmiy-texnik o'zgarishlar davrida boshqaruv usullari, tamoyillari va texnikasida sezilarli o'zgarishlar ro'y bermoqda. Boshqaruv alohida tizim sifatida tobora ko'proq tajriba almashish sohasi, reklama, ishlab chiqarish vazifalarini tezkor hal qilish vositasi bo'lib bormoqda. Bunga esa boshqaruvni professionallashtirish, biznes va tadbirkorlik maktablari hamda maslahat markazlarining ochilishi sabab bo'lmoqda. Ma'muriy-buyruqbozlik tizimi borgan sari xo'jalik yuritishning iqtisodiy usullariga asoslangan boshqaruv tizimiga o'rnini bo'shatib bormoqda.

Boshqaruvga yondashishdagi zamonaviy usullarning muhim ahamiyati inson omilini faollashtirish, o'z-o'zini boshqarish va tashabbuskorlikni rivojlantirish, bozor iqtisodiyoti talablariga javob beruvchi yangi tashkiliy tuzilmalarni yaratishda namoyon bo'ladi. Ma'lumki, o'z korxonasi yoki tsexida, o'z ish yoki xizmat joyining "xo'jayini" bo'lmay turib iqtisodiyotning har tomonlama rivojlanishini talab qilib bo'lmaydi. Insoniyat hayotida shu narsa isbotlab berilganki, moddiy to'kin-sochinlik o'zidan-o'zi paydo bo'lmaydi, uni mehnat faoliyati va oqilona boshqaruv yordamida yuzaga keltirish mumkin. Bu holatni aniq tushunish va unga to'g'ri baho berish

zamonaviy menedjmentni boshqaruv to'g'risidagi fan sifatida qabul qilishni asoslab beradi.

O'zaro aloqada va ma'lum jihatdan bir-biriga bo'ysinuvchi bo'lgan boshqaruv **ob'ektlari** va **sub'ektlari** faoliyatning alohida ko'rinishi sifatida boshqaruvning muhim elementlari hisoblanadi.

Korxonada boshqaruvning ta'siri **boshqaruv ob'ektiga** yo'naltirilgan bo'lib, ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish jarayonlari, ishlab chiqarish uskunalari ekspluatatsiya qilish, turli miqyosdagi mehnat kooperatsiyasi va hokazolar **boshqaruv ob'ekti** bo'lishi mumkin. **Boshqaruv sub'ekti** esa qoidaga ko'ra, **korxona rahbari** yoki boshqaruv ob'ektlarini maqsadli ravishda boshqarishni amalga oshiruvchi **xizmat rahbarlaridir**. Agar yuqorida keltirilgan misolga qaytadigan bo'lsak, orkestr, bu – boshqaruv ob'ekti, dirijer esa, boshqaruv sub'ektidir.

Boshqaruv sub'ekti ishlab chiqarish resurslari va asbob-uskunalaridan foydalanish siyosatini belgilaydi, ishlab chiqarish vositalarining ishchi kuchi bilan birlashuviga ko'maklashadi. Ya'ni korxonaning **nima, qachon, qaerda, kimga ishlab chiqarish** bilan bog'liq bo'lgan siyosati, birinchi o'rinda boshqaruv sub'ekti tomonidan hal qilinadi. Shu sababli, boshqaruv ob'ektlari va sub'ektlari orasidagi aloqa, jumladan, ularning ichki tashkil qilinishi qanchalik mustahkam bo'lsa, bir xil sharoitlarda ishlab chiqarish hamda boshqaruv tizimining samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi.

Boshqaruv faoliyati - boshqaruvchi shaxs yoki organ tomonidan boshqaruv amallarini bevosita va bilvosita komandalar (buyruq, tavsiya va ko'rsatmalar) shaklida ishlab chiqish va amalga oshirishdir. Boshqaruv amallari ishlab chiqarish jarayonining yakunlanishi uchun moddiy shart-sharoit vazifasini bajaradi. Aytish mumkinki, boshqaruv amallari boshqaruv faoliyati va natijalari o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in bo'lib xizmat qiladi.

Ishlab chiqarishning, jumladan, boshqaruv faoliyatining o'zining samaradorligini oshirishda, ishlab chiqarishning alohida elementlari va bo'g'inlari o'rtasida yuzaga keluvchi **boshqaruv munosabatlari** muhim o'rin egallaydi. Bu erda boshqaruv organi (sub'ekti) yoki boshqaruvchi shaxs tomonidan boshqariluv organiga nisbatan ta'sir ko'rsatishning o'zigina kamlik qiladi. Boshqarilayotgan ob'ektdan boshqaruv ob'ektiga javob tariqasida teskari aloqa ham bo'lishi zarur. Agar bunda teskari aloqa bo'lmasa yoki boshqaruv organi tomonidan qabul qilinmasa, boshqarilayotgan ob'ekt nazorat ostidan chiqishi hamda boshqarilmaydigan ob'ektga aylanishi mumkin.

Bu vazifa amalda boshqaruvning har bir elementi yoki bo'g'ini tomonidan ma'lum bir vazifani bajarishni ko'zda tutuvchi bir-biriga bo'ysinuvchanlik tizimi yordamida bajariladi. Ya'ni gap korxona direktori, bosh muhandisi va boshqalardan, to tsex boshliqlari va boshqa ishlab chiqarish bo'linmalarining boshliqlarigacha - korxonaning boshqaruvchilari yoki maxsus xizmatlariga yuklatiluvchi funktsional vazifalar haqida bormoqda. Munosabatlarning bunday ko'rinishdagi bir-biriga bo'ysinuvchanligi boshqaruv tizimining samarali tarzda faoliyat yuritishi uchun muhim shart hisoblanadi.

Shu tariqa, **boshqaruv tizimi** ishlab chiqarish samaradorligiga erishish va korxonaning iqtisodiy salohiyatini mustahkamlashda muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan bir paytda ishlab chiqarish samaradorligining o'sish sur'ati, qabul qilingan yoki amalga oshirilayotgan boshqaruv tizimi progressivligining o'lchovi xizmatini ham o'taydi. Bundan kelib chiqqan holda, qo'yilgan maqsadga qisqa muddatda va ishlab chiqarish resurslaridan unumli foydalangan holda yaqinlashish darajasini korxonani boshqarish samaradorligining bevosita mezon sifatida ko'rsatish mumkin. Bugungi bozor munosabatlari sharoitida boshqaruv tizimi birinchi o'rinda korxonaning barqarorligini ta'minlashi, xo'jalik tavakkalchiligini kamaytirishi, sifatli va raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishga ko'maklashishi zarur. Shuningdek, u xodimlarning o'z mehnatlari natijasiga qiziqish darajasi ortishiga, ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar va yo'qotishlarga yo'l qo'ymaslikka hamda mehnat va ishlab chiqarish intizomini mustahkamlashga xizmat qilishi lozim.

Korxona yopiq tizim bo'lmaganligi sababli, boshqaruv tizimiga korxonada yuzaga keluvchi ichki muhitdan tashqari, tashqi muhit, avvalo, aholining turmush tarzi, jamiyat qurilmasi, davlat siyosati va hokazolar ta'sir ko'rsatishi mumkin. Biroq har qanday holda ham boshqaruv tizimi, xo'jalik hayotining zamonaviy talablari va korxonaning raqobatchilik muhitidagi barqarorligiga javob berishi lozim.

4.2. Bozor munosabatlari sharoitlarida korxonani boshqarishning tamoyillari, maqsad va vazifalari

Korxonani boshqarishda samaradorlikka erishish uchun, avvalo, boshqaruvning maqsadlari, shuningdek, vositalari va unga erishish usullarini aniq belgilab olish zarur.

Yuqori sifatli va raqobatbardosh mahsulotlarni eng kam xarajatlar asosida ishlab chiqarish eng ko'p daromad olishni ta'minlab, inqirozga uchrashdan saqlaydi hamda har bir korxonaning asosiy vazifasi hisoblanadi. Boshqaruvning barcha vazifalari ushbu maqsad amalga oshishiga xizmat qilishi lozim. Boshqaruvning samaradorligiga ko'p jihatdan korxona oldiga qo'yilgan maqsadlar va bajariluvchi vazifalarning o'zaro munosabatlari yordamida erishiladi.

Korxonani **boshqarishning maqsadlarini** quyidagi turlarga bo'lib tasniflashimiz mumkin:

- * amalga oshirish muddatiga ko'ra - joriy va istiqbolli;
- * ahamiyat darajasiga ko'ra - asosiy (strategik) va ikkinchi darajali (taktik);
- * boshqaruv ob'ektiga munosabatiga ko'ra - xususiy va umumiy;
- * natijaga erishish darajasiga ko'ra - yakuniy va oraliq yoki bosqichli.

Boshqaruv jarayoni asosan davriy (tsiklik) xarakterga ega bo'ladi. U maqsad va vazifalarni belgilash bilan boshlanib, ularni bajarish, ya'ni muayyan bir natijalarga erishish bilan tugallanadi. Natijalar to'g'risida (maqsadga erishish darajasi) olingan axborotlar asosida yangi vazifalar belgilanadi va boshqaruv tsikli qaytadan boshlanadi. Bunday tsikllarning soni bir nechta bo'lib, ular birinchi o'rinda boshqaruv ob'ektining o'ziga xos xususiyatlari va boshqa ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi.

Amaliyotda turli xil sabablarga ko'ra, ishlab chiqarish belgilangan parametrlardan chetga og'ishi, boshqaruv esa qo'yilgan maqsadga erishmasligi mumkin. Bunday hollarda operativ tartibga solish yo'li bilan chetga og'ishlar olib tashlanadi va ishlab chiqarish jarayonining me'yoriy tarzda faoliyat yuritishi ta'minlanadi.

Korxonani boshqarishning samaradorligi, maqsadlarni shakllantirish va amalga oshirishga qanchalik kam vaqt sarflansa, shunchalik yuqori bo'ladi.

Boshqaruv qarori - boshqaruv faoliyati texnologiyasidagi muhim bo'g'indir. Boshqaruvning maqsad va vazifalarini amalga oshirish ko'p jihatdan qarorlarning to'g'ri qabul qilinishiga bog'liq bo'ladi. Boshqaruv qarori bir tomondan asosan korxonaning rahbarlari tomonidan amalga oshiriluvchi mantiqiy-fikriy faoliyat bo'lsa, ikkinchi tomondan, emotsional-psixologik xatti-harakatdir. U insonning boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonlarida to'plagan tajribasi, bilimi va fikrlash doirasining chuqurligiga bog'liq bo'ladi.

Boshqaruv qarorlari quyidagi belgilar bo'yicha tasniflanadi:

- * *kompetentlik va mas'uliyat bo'yicha* - yakka tarzda yoki kollegial (*jamoa*) boshqaruv qarorlari;
- * *mazmuni bo'yicha* - ilmiy-texnik, iqtisodiy, tashkiliy, ijtimoiy boshqaruv qarorlari;
- * *xarakteri bo'yicha* - operativ-taqsimlovchi, xo'jalik-raxbarlik va me'yoriy boshqaruv qarorlari;
- * *ta'sir ko'rsatish darajasi bo'yicha* - bir va ko'p darajali boshqaruv qarorlari;
- * *ta'sir ko'rsatish yo'nalishi bo'yicha* - ichki va tashqi;
- * *ta'sir ko'rsatish miqyosi bo'yicha* - xususiy va umumiy (majmuaviy);
- * *ta'sir ko'rsatish davri bo'yicha* - bir martalik va ko'p martalik.

Ma'lumki, boshqaruv qarorlari ishlab chiqarish vositalariga qaraganda, ko'proq muayyan shaxslarga yo'naltirilgan bo'ladi. Shu sababli boshqaruv va boshqaruv qarorlari - birinchi o'rinda ishlab chiqarish jarayonida odamlar o'rtasida yuzaga keluvchi munosabatlardir. Bu erda o'z vakolatlari doirasida boshqaruv qarorini qabul qiluvchi shaxs yoki boshqaruv idorasining qanday tamoyillarga tayanib ish ko'rishi muhim ahamiyatga ega.

Bu tamoyillar birinchidan, ishlab chiqarish qatnashchilari orasidagi kelishuvlarni o'rnatish, ikkinchidan, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatolarning oldini oladi hamda boshqaruv mehnatining samaradorligini oshiradi.

Zamonaviy fan va menedjment amaliyoti korxonalarni boshqarishning quyidagi tamoyillarini eng asosiy sifatlari sifatida qabul qiladi:

- 1) ilmiylik;
- 2) tizimlilik va komplekslik;
- 3) yakka boshqaruv va kollegiallik;
- 4) tartib va adolat;
- 5) xodimlarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish;
- 6) tejamkorlik va samaradorlik;
- 7) tashabbuskorlik va korporativ ruhiyat;
- 8) vakolat va majburiyat.

Yuqorida ko'rsatilgan tamoyillar ham alohida, ham birgalikda boshqaruv tizimining ishonchliligiga va korxona rahbari hamda har bir boshqaruv tuzilmasining obro'sini o'stirishga xizmat qilishi lozim. Bundan tashqari, ular doimiy ravishda mukammallashtirib borilishi hamda zamon ruhi va xo'jalik yuritish mexanizmi talablariga javob beruvchi yangi tamoyillar bilan to'ldirilishi zarur. Bu esa boshqaruv tizimi va jarayonlarining yangi shakl va usullarini rivojlantirishga imkon yaratadi.

4.3. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmalari va funktsiyalari

Tashkiliy tuzilma deganda korxona boshqaruvi funktsiyalarini bajaruvchi turli xil bo'lim, xizmat va bo'linmalar tarkibi, o'zaro munosabatlari va bir-biriga bo'ysinishini tushunish lozim. Tashkiliy tuzilma boshqaruvning tizim va alohida faoliyat turi sifatidagi bir butunligini ifodalaydi. U boshqaruv organlarining ma'lum bir tartibini, hokimiyat va bo'ysinish aloqalarini, vertikal va gorizontal mehnat taqsimotining integratsiyalashuvini etadi.

Boshqaruv tuzilmasi dinamik tarzda bo'ladi. U ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlarining rivojlanishi, boshqaruv ob'ektlarining qarama-qarshiliklari va qonuniyatlari haqidagi bilimlarimiz darajasining o'sishiga bog'liq holda o'zgarib boradi. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasiga korxonaning hajmi, uning ixtisoslashuvi va kooperatsiya aloqalari, mulkchilik shakli, qaysi tarmoqqa tegishliligi, joylashgan hududi kabi omillar katta ta'sir ko'rsatadi.

Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasi bilan aloqada va ko'p jihatdan unga bog'liq bo'ladi. Korxona qanchalik katta, ishlab chiqarish va unda foydalanuvchi mehnat qurollari va texnologiyalar qanchalik murakkab bo'lsa, boshqaruvning ishlab chiqarish va tashkiliy tuzilmasi, shuningdek, korxona boshqaruv apparatining funktsiyalari shunchalik murakkablashadi.

Boshqaruv elementlari va bo'g'inlari o'rtasidagi aloqalarning shakli, tuzilmaviy bo'linmalarining moslashuvchanligi va bir-biriga bo'ysinuvchanligiga ko'ra, boshqaruvning quyidagi tashkiliy tuzilmalari mavjud:

- chiziqli;
- funktsional;
- aralash (chiziqli-funktsional);
- matritsali.

Chiziqli tuzilma boshqaruv tuzilmasining eng ko'p tarqalgan turi bo'lib, unga ko'ra boshqaruvning har bir bo'g'ini o'zidan yuqori turuvchi faqat bitta boshqarmaga ega bo'ladi va barcha masalalar bitta aloqa kanali orqali hal etiladi. Bunday tuzilmada boshqaruv bo'g'inlari tizimi to'laligicha ishlab chiqarish bo'g'inlari tizimi bilan mos tushadi. Har bir ishlab chiqarish jamoasi tepasida rahbar turadi va korxona xodimlari unga bevosita bo'ysinadilar. Barcha boshqaruv funktsiyalari rahbar qo'lida mujassamlanadi.

Boshqaruvning chiziqli tuzilmasi hal qilinayotgan masalalar ko'lami unchalik katta bo'lmaganida samaraliroq bo'ladi. Shu sababli bunday tuzilmadan asosan tsex, ishlab chiqarish uchastkalari va kichik korxonalarni boshqarishda foydalaniladi. Bunday tuzilmaning quyidagi afzalliklari mavjud:

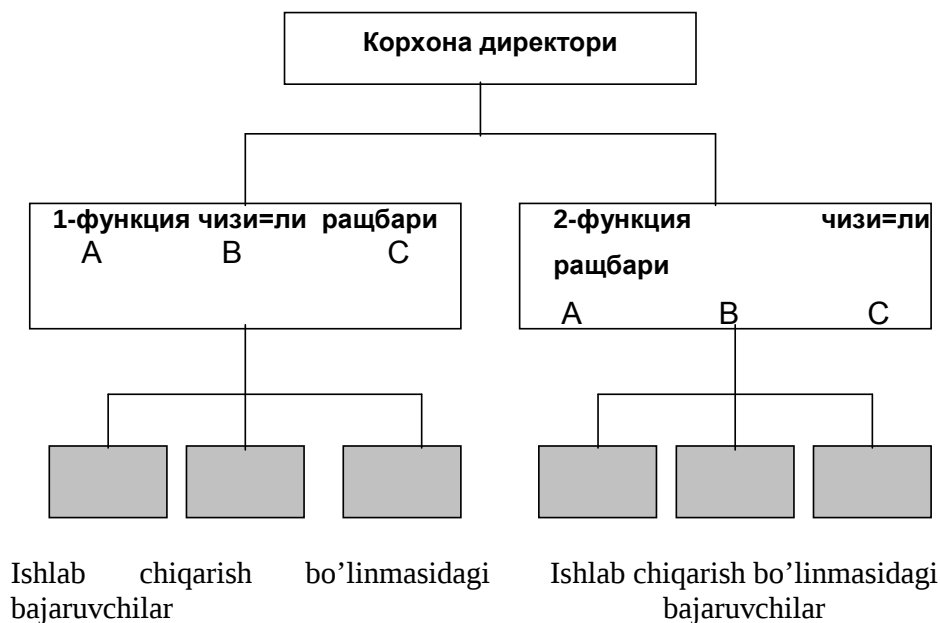
- boshqaruvning har bir bo'g'ini uchun rahbar tayinlashning nisbatan osonligi
- boshqaruv qarorlarini tayyorlash va bajarishning tezkor (operativ) amalga oshirilishi
- boshqaruv funktsiyalarini bajarishning nisbatan osonligi.

Biroq boshqaruvning bu tizimida bir qancha kamchiliklar ham mavjud bo'lib, ularning asosiylari gorizont al oqalarning tarqoqligi, boshqaruvdagi haddan tashqari qattqlik va ishlab chiqarishning diversifikatsiyasi sharoitlaridagi cheklangan imkoniyatlarida namoyon bo'ladi.

Boshqaruvning chiziqli tizimi quyidagi hollarda qo'llanadi:

- xodimlar soni 300-500 kishini tashkil qiluvchi hamda predmetli va texnologik ixtisoslashuv darajasi yuqori korxonalarda (metallga ishlov berish, yarim tayyor mahsulot ishlab chiqarish, yig'ish, bir turdagi xizmat ko'rsatish va hokazo);
- mahalliy sanoat korxonalarida (masalan, yog'ochni qayta ishlash, mahalliy xom ashyodan mahsulot tayyorlash va hokazo).

Boshqaruvning mazkur strukturasi tavsifistikasini qo'yidagi 4.1.-chizma shaklida ko'rsatish mumkin.



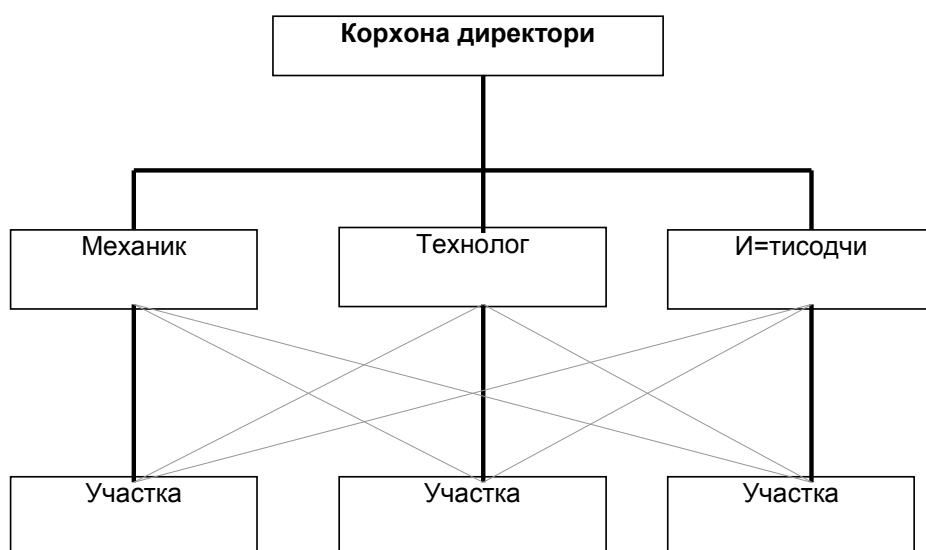
4.1.-chizma. Korxona boshqaruvining chiziqli tashkil etish tuzilmasi

Boshqaruvning funktsional tuzilmasi uchun boshqaruv va ob'ekt funktsiyalari bo'yicha boshqaruv yacheykalari yaratish tavsiflidir. Bu yacheykalar bajarilishi shart bo'lgan qarorlarni boshqaruvning quyi pog'onasiga yoki bevosita ishlab chiqarish bo'g'inlariga etkazib beradi. Demak, boshqaruv funktsiyalar bo'yicha taqsimlanadi va funktsional bo'g'inlar tomonidan amalga oshiriladi, ular tomonidan tayyorlanuvchi boshqaruv qarorlari esa bajaruvchilarga kesishuvchan aloqa kanallari bo'yicha etkaziladi. Boshqaruvning funktsional tuzilmasiga misol

qilib bosh mutaxassislarning, ya'ni bosh iqtisodchi, bosh mexanik, bosh texnolog, bosh metallurg, bosh konstruktor xizmatlari(bo'limlari, guruhlari), shuningdek, korxona bosh buxgalteriyasini ko'rsatish mumkin.

Boshqaruvning funktsional tuzilmasi amalda chiziqli tuzilma bilan kesishib o'tadi. Bunday sintez chiziqli yoki funktsional tuzilmaga qaraganda **boshqaruvning chiziqli-funktsional tuzilmasini** samaraliroq bo'lishi va keng tarqalishiga sabab bo'ladi. Bu holda boshqaruv ham chiziqli, ham funktsional rahbarlar tomonidan amalga oshiriladi.

Boshqaruvning funktsional strukturasi quyidagi 4.2 - chizma orqali aks ettirish mumkin:



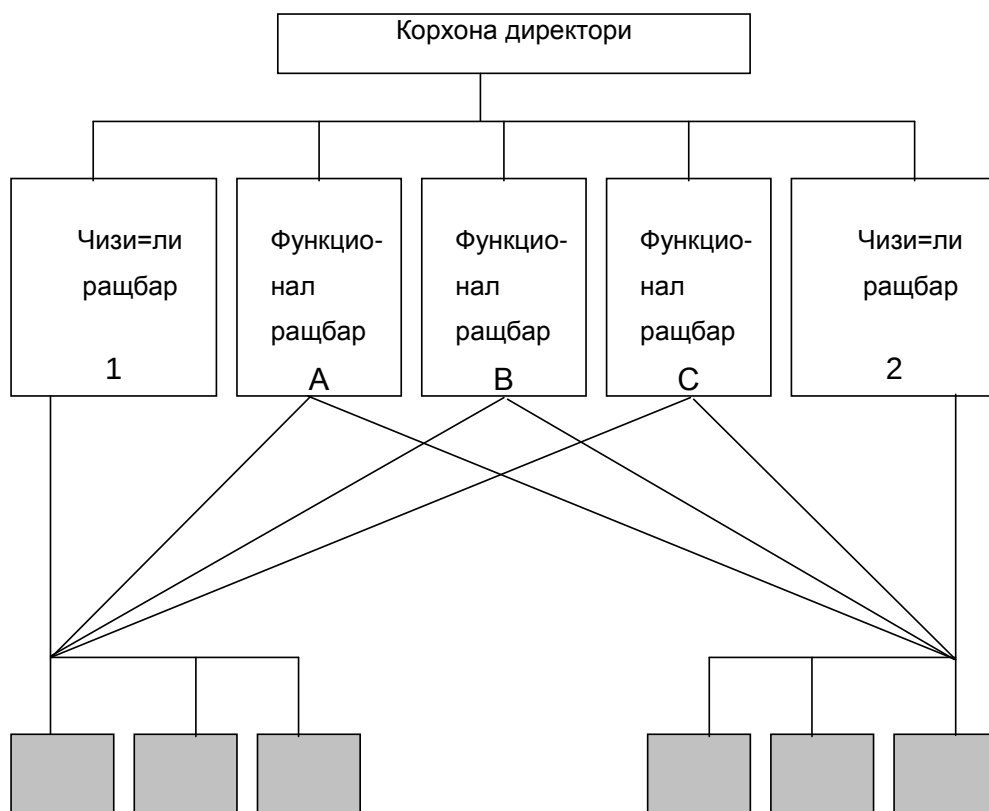
4.2.-chizma. Boshqaruvning funktsional tuzilmasi

Boshqaruvning ushbu funktsional tuzilmasi afzalliklari quyidagilar:

- * boshqaruv faoliyatini ixtisoslashtirish darajasining yuqoriligi;
- * boshqaruv faoliyatining deyarli barcha sohalarini vakolat doirasida qamrab olish;
- * ishlab chiqarish diversifikatsiyasining turli talab va shart-sharoitlariga moslashish imkoniyatlari;
- * boshqaruv xizmatlari yoki bo'limlariga xodimlar tanlashning nisbatan osonligi.

Uning kamchiliklari qatoriga esa quyidagilarni kiritish mumkin:

- yakkahokimlik tamoyilining buzilishi;
- kelishilgan boshqaruv qarorlarini qabul qilish va bajarish hamda ularning kompleksligini ta'minlash qiyinligi;
- boshqaruvning yuqori pog'onalari uchun rahbar tanlashning murakkabligi.



Shartli belgilar:

----- chiziqli rahbariyat munosabatlari
 funksional munosabatlar

4.3.-chizma. Boshqaruvning chiziqli-funksional tuzilmasi

Chiziqli-shtabli tuzilma boshqaruv aralash tuzilmasining bir ko'rinishi bo'lib, unga chiziqli struktura asos qilib olingan. Boshqaruvning har bir bo'g'inida shtablar tuzilib, uning tarkibiga muammolarni echish uchun malakali mutaxassislar taklif etiladi. Masalan, shtabli tuzilmalar tabiiy ofat, halokat va kulfatlarning oqibatlarini bartaraf qilish, yangi mahsulot yoki texnologiyani o'zlashtirish, to'satdan yuzaga kelgan, odatiy bo'lmagan vazifalarni echishda tuzilishi mumkin. Bunday hollarda boshqaruv shtabiga rahbarlarning vakolatlaridan kam bo'lmagan haq-huquqlar, vakolatlar beriladi.

Boshqaruvning matritsali tuzilmalari turli xil bo'lib, ularning barchasi bitta tamoyilda - ishlab chiqarishni vertikal va gorizontal boshqarishda boshqaruv funktsiyalarini tashkiliy tuzilmalar o'rtasida qayta taqsimlash asosida yaratilgan. Bu tuzilmalar ilmiy tadqiqot institutlari, konstruktorlik byurolari, texnologik byurolar, shuningdek, ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik izlanishlari olib boriluvchi yirik korxonalarda keng qo'llaniladi.

Boshqaruvning matritsali tuzilmalari rahbarlardan juda yuqori boshqaruv vakolatini talab qiladi. Bunday tuzilmadan foydalanganda yuzaga keluvchi muammo va vazifalarni echish uchun vaqtinchalik ijodiy guruhlarni tuzish mumkin. To'g'ri, buning uchun jamoa oldida yuzaga keluvchi loyiha topshiriqlarni bajarish uchun qo'shimcha xarajatlar talab qilinishi mumkin.

Boshqaruvning istalgan tashkiliy tuzilmasini loyihalashtirishda hamda amaliyotda qo'llashda tezkorlik, optimallik, ishonchlilik va tejamkorlik kabi asosiy talablarga javob bera olishiga e'tibor qaratilish lozim. Bu talablar qanchalik to'liq va yaxshi bajarilsa, korxonani boshqarish tizimining sifat ko'rsatkichlari shunchalik yuqori bo'ladi.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, boshqaruv ob'ekti va boshqaruvchi tizim (boshqaruv apparati) o'rtasida, boshqaruv funktsiyalari yordamida tartibga solinuvchi ma'lum bir munosabatlar yuzaga keladi.

Boshqaruv funktsiyalari ob'ektiv jihatdan zarur va albatta qaytariluvchi xatti-harakatlar majmuasi bo'lib, mazmuni va yo'nalish maqsadlarining bir xilligi tufayli birlashib turadi. Boshqaruv funktsiyalari butun boshqaruv jarayoni davomida uzluksiz tarzda amalga oshiriladi hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish va bajarishning turli bosqichlarida turli xil salmoqqa ega bo'ladi.

Amaldagi tasnifga asosan boshqaruvning quyidagi funktsiyalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. *Rejalashtirish* – ishlab chiqarishni kengaytirish va korxonaning gullab-yashnashi uchun ishlab chiqarish maqsadlarini belgilash va uning natijalariga erishish.

2. *Istiqbolni belgilash (proгноzlashtirish)* – joriy faoliyatni samarali tarzda olib borish hamda istiqbolni ko'ra olish va boshqaruv tizimini istiqbolga moslashtirish. Rejalashtirishdan farqli ravishda prognozlashtirish ehtimollik tavsifiga ega bo'ladi.

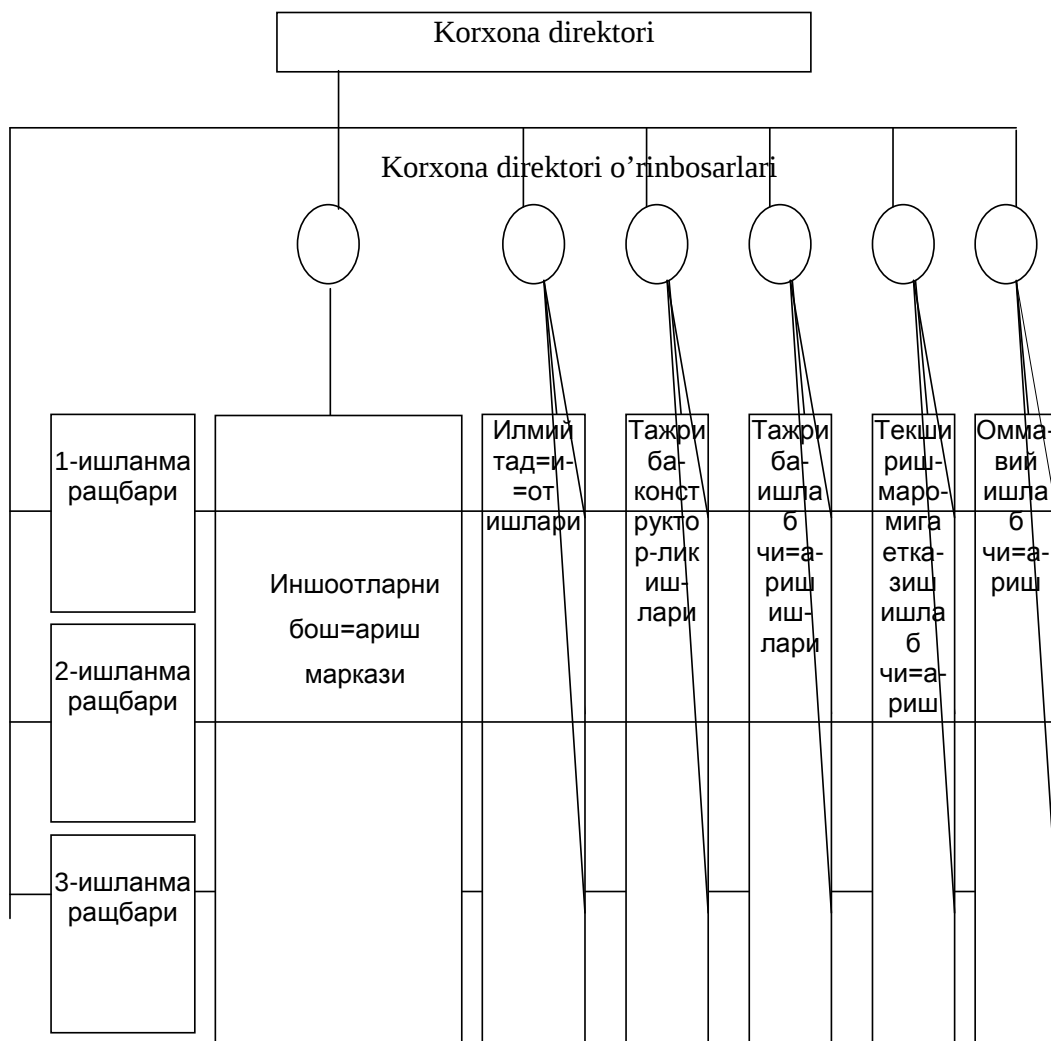
3. *Tartibga solish* – ishlab chiqarishni, jamoani boshqarishda belgilangan ko'rsatkichlardan chetga og'ishlarni to'g'rilab borish.

4. *Tashkillashtirish* – kuch-quvvat va vositalarni ishlab chiqarish dasturini minimal xarajatlar asosida va bu xarajatlarning yuqori samaradorligi orqali amalga oshirishga yo'naltirish, amaldagi tashkilotchilik tizimini yangi yutuqlarga erishish va yangi vazifalarni bajarishga yo'naltirish.

5. *Nazorat* – joriy ko'rsatkichlarning belgilangan (dasturiy) vazifa(norma)larga mos kelish darajasini aniqlash.

6. *Hisobga olish* – korxonaning ma'lum bir vaqt davomida bajargan ishlariga yakun yasash.

7. *Tahlil* – ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, qayta ishlash hamda ulardan boshqaruvni asoslash va boshqa vazifalari uchun foydalanish.



Bo'linmalar

4.4.-chizma. Boshqaruvning matritsali strukturasi

Shuni qayd qilib o'tish kerakki, boshqaruv funktsiyalari o'rtasida qat'iy chegara yo'q. Boshqaruv faoliyatining bitta turi boshqaruvning bir nechta funktsiyalari belgilariga ega bo'lishi va ular o'zaro chambarchas bog'lanib ketishi mumkin. Shu bilan birga har bir funktsiya o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularni bilish rahbarning professional mahorati shakllanishida muhim rol o'ynaydi.

4.4. Korxonani boshqarishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari

Ishlab chiqarishni boshqarish tizimini takomillashtirib borish mulkchilik shakli, faoliyat natijasi va yuzaga kelgan tashkiliy tuzilmaning qandayligidan qat'i nazar, har bir korxona uchun muhim vazifa hisoblanadi. Ushbu vazifani muvaffaqiyatli hal

qilish korxonalarga, birinchi o'rinda, boshqaruv tizimining samaradorligini oshirishga, ikkinchidan, xarajatlarni kamaytirish va ishlab chiqarish faoliyatining iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilashga imkon yaratadi.

Bugungi kunda boshqaruv tizimini mukammallashtirish sohasida quyidagi tendentsiyalar yuzaga kelmoqda: boshqaruv faoliyatining maqsadli tavsifini kuchaytirish; boshqaruvning moslashuvchan tuzilmalarini yaratish va boshqaruv apparatining faoliyatini yaxshilash, jumladan, ortiqcha boshqaruv bo'g'inlarini qisqartirish hisobiga; ishlab chiqarishni boshqarishda jamoalar rolining o'sishi va ularning yuqori natijalarga erishishga yo'naltirilganligi; mehnat faoliyati ijtimoiy sharoitlarining yaxshilanishi. Bu tendentsiyalarga asosan korxonalarining boshqaruv organlari tuzilmalarini takomillashtirish yo'nalishlari ham aniqlanib, ularga avvalo sifat ko'rsatkichlari asos qilib olingan. Bu ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

Optimallik – tuzilma bo'linmalari o'rtasida eng kam boshqaruv bo'g'inlariga ega bo'lgan holda o'zaro aloqalarni ratsional tarzda o'rnatishdir. Shu sababli ko'p bo'g'inlilikni qisqartirish boshqaruv tizimini takomillashtirish oldiga qo'yiluvchi asosiy talablardan biri hisoblanadi.

Tezkorlik (operativlik) – barcha funktsional bo'linmalarining, zarur hollarda ishlab chiqarish bo'linmalarining, boshqaruv qarorlari o'z vaqtida va sifatli bajarilishini ta'minlash uchun o'zaro aloqalar aniqlik bilan olib borilishi.

Ishonchlilik – axborotlarni o'z vaqtida olish va boshqaruv qarorlarini bajaruvchilarga va bajarish joylariga o'z vaqtida etkazishni ta'minlaydi. Ishonchlilik va tezkorlik joriy va istiqboldagi boshqaruv tizimining samaradorligida muhim turtki hisoblanadi.

Tejamkorlik – bu, asosan boshqaruv tizimida maksimal samaraga erishgan holda boshqaruv apparati va uning xarajatlarini kamaytirishga, ya'ni ishlab chiqarish samaradorligining o'sishiga erishishdir.

Aytib o'tish kerakki, korxona jamoasi va ishlab chiqarishni boshqarishni takomillashtirish sohasida barcha uchun bir xil yo'l mavjud emas.

Mazkur vazifa muayyan sharoit, holat va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda yuzaga keladi va hal qilinadi. Biroq bunda ham o'zgarmas bir qoida mavjud bo'lib, unga ko'ra, har bir o'zgartirish, yaxshilanish va shakl o'zgartirishlar avvaldan o'ylab chiqilishi hamda ilmiy jihatdan asoslab berilishi zarur. Masalan, hozirgi paytda korxonalarni boshqarishni takomillashtirishning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimini (ABT) yaratish va amaliyotga kiritish hamda ish vaqt yo'qotilishining oldini olish, uskunalarning bekor turib qolishini qisqartirish, mehnat va moddiy resurslardan oqilona foydalanishga ko'maklashuvchi kompyuter texnikasidan foydalanishni ko'rsatish mumkin.

Amaliyotdan shu narsa ma'lumki, korxonalarni boshqarishning tseksiz tuzilmasi yuqori darajada samarali bo'lib, boshqaruvni markazlashtirishni qisqartirish hamda kichik va o'rta korxonalarning ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirishdagi ahamiyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Boshqaruv tizimini takomillashtirishning muhim yo'nalishlaridan biri - korxonaning funktsional xizmatlari va bo'limlari faoliyatini ortiqcha tuzilmaviy bo'linmalarni tugatish, xizmat ko'rsatuvchi bo'limlarni optimallashtirish, birlamchi

hisobga olish hamda hisob-kitob va boshqa boshqaruv amallarini soddalashtirish yo'li orqali muvofiqlashtirishdir.

Bu erda ishlab chiqarishni tezkor boshqarishning ko'plab funktsiyalarini avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirish imkonini beruvchi, boshqaruvning yangi texnikasidan, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan turli xil hisob-kitob va tahlil vositalaridan foydalanish katta ahamiyatga ega.

Boshqaruv tizimini takomillashtirishda texnik vositalar, boshqaruv jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish, jumladan, ABT asosidagi faoliyat, boshqaruv tadqiqotlari va loyihalari o'z-o'zidan yoki avtomatik ravishda kerakli natijalarga olib kelmaydi. Bu erda ko'p narsa insonlarning, ayniqsa, menejrlarning faoliyatiga bog'liq bo'ladi. Shu sababli ijtimoiy omillarning rivojlanishi, ishlab chiqarish jamoasining ishlab chiqarishni boshqarishdagi roli kuchayishi, ayniqsa, korxonalarga boshqarishning ratsional shakllarini tanlashga keng imkoniyatlar yaratib berilgan hozirgi paytda muhim ahamiyatga ega. Mustaqillikni kengaytirish va ishlab chiqarish jamoasining ishlab chiqarishni boshqarishdagi roli o'sishi iqtisodiy fikrlashning kerakli tomonga yo'naltirilishiga xizmat qiladi hamda boshqarishni yaxshilashni korxona rahbaridan tashqari butun jamoaning vazifasi qilib belgilaydi.

Zamonaviy texnika vositalari va yangi usullardan tashqari korxonalarni boshqarishda ishlab chiqarish jamoalarida zarur bo'lgan **ijtimoiy-psixologik muhitni** shakllantirish ham katta ahamiyatga ega. Amaliyot ko'rsatadiki, ijtimoiy-psixologik muhit boshqaruvning natijalari va amaliyligini yo'qqa chiqarishi yoki aksincha kuchaytirishi mumkin.

Psixologik muhit nodir va qaytarilmas holatdir. Ikkita bir xil jamoa bo'lmagani kabi, bir-biriga mos keluvchi psixologik muhitning ham mavjud bo'lishi mumkin emas: jamoadagi har bir shaxs jamoani boyitadi va bir vaqtda o'zi ham boyib, unga nodirlik va qaytarilmaslikni baxsh etadi. Psixologik muhit orqali zarur bo'lgan ishlab chiqarish ruhiyati shakllanadi va boshqaruvning maqsadli funktsiyalari muvaffaqiyatli amalga oshiriladi.

Qisqacha xulosa

Ishlab chiqarishni boshqarishni sub'ektlar va idoralar tomonidan odamlar va iqtisodiy ob'ektlarga ta'sir o'tkazish jarayonidir. Unda resurslardan iloji boricha oqilona foydalanish va eng ko'p daromad olish maqsad qilib qo'yiladi.

Boshqaruv tizimi quyidagilardan iborat bo'ladi: boshqaruvning maqsad va vazifalarini belgilash, boshqaruvning optimal tashkiliy -strukturasini yaratish, xodimlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish, axborot bilan ta'minlash, axborotga texnik ishlov berish vositalari, tahlil, boshqaruv qarorlarini bajarish ustidan nazorat. Boshqaruv rejalashtirish, tashkillashtirish, marketing, muvofiqlashtirish, mehnat motivatsiyasi, nazorat kabi bir qator funktsiyalarni bajaradi.

Zamonaviy ishlab chiqarish korxonasi murakkab, dinamik tizim bo'lib, uning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishiga korxonadagi ishchidan ta rahbargacha bo'lgan barcha bo'g'inlar faoliyatini hisobga oluvchi boshqaruvning tashkiliy tuzilmalarini yaratish orqali erishiladi. Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi boshqarilayotgan ob'ektlarning funktsional vazifalariga va miqyosiga mos kelishi lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. “Boshqaruv” va ishlab chiqarishni boshqarish tushunchalarining mohiyatini ochib bering.
2. Ishlab chiqarishni tashkil etishda menedjmentning asosiy maqsadi qanday?
3. Korxonada xo’jalik yuritish mexanizmi nimani anglatadi?
4. Boshqaruvning asosiy tamoyillarini tushuntiring.
5. Korxona boshqaruv organlarining asosiy vazifalarini sanab bering.
6. Ishlab chiqarishni boshqarishning asosiy texnik qoidalari (talablari) va ularning zamonaviy bosqichda qanday tarzda o’zgarishini tushuntirib bering.
7. Ishlab chiqarishni boshqarishning qanday usullarini bilasiz?
8. Korxonada ishlab chiqarishni boshqarishning har xil tuzilmalarini tavsiflab bering.
9. Boshqaruv organlarining korxonalardagi asosiy funktsiyalarini ko’rsatib bering.
10. Korxonalarining boshqaruv tuzilmasini takomillashtirish yo’nalishlari qanday?

Asosiy adabiyotlar ro’yxati

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср босқичида: хавфсизликка таъмин, тараqqиёт шартлари ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўзбекистон Республикасида ўзгаришлар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. «Ўз Ишчиликни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
5. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
6. Сергеев И.В. Экономика предприятия. 2-е изд. перераб. и доп. Учебное пособие М.: Финансы и статистика 2004.
7. Махмудов Э.Х. Реформы и человеческий фактор // Народное слово. - 2005. - 9 июнь.
8. Розиходжаев С.А. Реструктуризация промышленных предприятий в условиях рынка (на примере Открытого Акционерного общества «Ташсельмаш»). Ташкент, ТГЭУ, ВКР, 2004.
9. Экономика предприятия. Уставный капитал. Типы и структура производства...[Электронный документ].- (www.diploms.com/econ/e_predpr.htm). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
10. Экономика предприятия. Тесты, задачи, ситуации. Учебное пособие для ВУЗов. Швандар. 5-238-00232-7 - Экономика, управление, бизнес. Учебная литература для ВУЗов. [Электронный документ]. - (knigi.alhademic.ru/offer_8473.html). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.

V BOB. KORXONA FAOLIYATINI REJALASHTIRISH VA BASHORAT QILISH

5.1. Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida rejalashtirish va bashorat qilishning iqtisodiy tabiati va ob'ektiv zaruriyati

Iqtisodiyot bo'yicha zamonaviy adabiyotlarda va qo'llanmalarda **rejalashtirishga** mo'ljallangan ish yoki ma'lum bir harakatlarni bajarish muddati, tartibi va ketma-ketligini ko'zda tutuvchi chora-tadbirlar tizimi sifatida izoh berilgan. Aynan rejalashtirish va bashorat qilish yo'li bilan korxonalar **nimani, kim uchun, qachon va qancha** mahsulot ishlab chiqarish, qaysi hamkorlar yoki sheriklar bilan shartnoma tuzish yoki kooperatsiyani rivojlantirish, zarur bo'lgan moddiy-tovar boyliklari zahirasini yaratish kabi bir qator masalalarni hal qiladi.

Rejalashtirish tartibga soluvchi jarayon sifatida korxona faoliyatini yaqin va uzoq istiqbol sari ilgari surish, asoslab berish, muayyanlashtirish va izohlab berishni ifodalaydi. Oxirgi holatda gap korxona faoliyatini bashorat qilish haqida borishi mumkin. Bashorat qilishni rejalashtirishning boshlanishi va uzoq muddatli istiqbolga mo'ljallangan davomi sifatida ko'rib chiqish mumkin. Rejalashtirish va prognozlashtirish o'zaro aloqada bo'lgan ikkita jarayon bo'lib, xo'jalik faoliyatini avvaldan bajarilgan hisob-kitoblar, eng kam tavakkalchilik va eng yuqori natijalarga erishish asosida yuritishni ko'zda tutadi.

Reja va rejalashtirish orasidagi farqni anglash muhim ahamiyat kasb etadi. **Rejalashtirish** indikativ reja yoki prognoz kabi rejalarni ishlab chiqish jarayoni bo'lsa, **reja** korxonaning ma'lum bir vaqt mobaynida amalga oshiruvchi texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'zida aks ettiruvchi hujjatni ifodalaydi. Boshqacha qilib aytganda, reja – bu, korxonaning maqsadli funktsiyalari va ularni amalga oshirish yo'llarini belgilab beruvchi rejalashtirishning moddiylashgan shaklidir.

Rejalashtirish ishlab chiqarishning maqbul yo'nalishlarini aniqlash, foydalanilmagan zahira va imkoniyatlarni qo'llash, korxonaning oqilona baho siyosatini shakllantirish hamda xo'jalik yuritish aloqalarining samarali shakllarini o'rnatishga ko'maklashadi. Rejalashtirish va bashorat qilish yordami bilan ichki va tashqi bozordagi iste'molchilar talabi aniqlanadi, korxonaning tashqi iqtisodiy faoliyati kuchaytiriladi.

Korxonalar faoliyati va iqtisodiyotda rejalashtirishdan tashqari **bashorat qilish** ham katta rol o'ynaydi. Bashorat qilish xo'jalik faoliyati yurituvchi sub'ektning istiqbolida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan holatlarni ilmiy asoslagan holda avvaldan ko'ra bilishini ifodalaydi. U yuzaga kelayotgan yoki kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan iqtisodiy, ilmiy-texnik va ijtimoiy holatlarni baholash va tahlil qilish asosida yaratiladi hamda muqobil qarorlarni tanlashga imkon yaratadi.

Bashorat qilish rejalashtirish tavsifida o'z aksini topadi: ishlab chiqarish va korxona iqtisodiy hayotining boshqa jihatlarini **strategik rejalashtirish** - o'rta va uzoq muddatli bashoratlar asosida hamda **joriy rejalashtirish** - qisqa muddatli bashoratlar asosida ishlab chiqiladi. Bu yo'nalishlarning ikkalasi ham o'zaro uzviy aloqada bo'lib, ishlab chiqarish strategiyasini fan-texnika taraqqiyoti va hayotning real voqeligi bilan bog'laydi.

Bashoratning maqsadi - bozorga ta'sir qiluvchi omillarni, shu bilan birga, xo'jalikning umumiy ahvoli, tuzilmaviy siljishlar, investitsion faollik, fan-texnika taraqqiyotining iste'molchi va ishlab chiqaruvchilarga ta'sir ko'rsatishi, an'anaviy mahsulotlardan tashqari korxonaning barqarorligi va raqobatbardoshligiga olib keluvchi «pioner» (yangi) mahsulot ishlab chiqarish istiqbolida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan holatlarini belgilashdadir. Korxonalar uchun talabni prognozlashtirish muhim ahamiyatga ega bo'lib, u ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar turi va miqdorining o'zgarishini avvaldan aniqlab beradi. Umuman olganda, prognoz rejalashtirishning ilmiy asosidir.

5.2.Korxonada rejalashtirishning uslubiy asoslari, tamoyillari va vazifalari

Rejalashtirish uslubiyati – bu iqtisodiyotni boshqarishning turli bo'g'inlarida, jumladan, korxonalarni boshqarishda rejalarni ishlab chiqish usullari majmuasidir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalar o'z faoliyatini rejalashtirishni mustaqil ravishda amalga oshiradi. Biroq bu rejalashtirishning tekshirib ko'rilgan va foydali usullaridan voz kechishni anglatmaydi. Bugungi sharoitlarda ham korxonalar faoliyatini rejalashtirish-texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar, progressiv norma va normativlar, iqtisodiy tahlil, muqobil variantlarni tanlashga asoslanadi.

Rejalashtirishning eng ko'p tarqalgan usullari qatoriga quyidagilarni: balans, normativ, iqtisodiy-matematik, statistik, omillar bo'yicha, ko'p variantli hisob-kitob usuli kabilarni kiritish mumkin. Rejalarning asoslanganlik darajasini oshiruvchi va ularni tezda amalga oshirilishiga xizmat qiluvchi, shuningdek, tavakkalchilik va vujudga kelishi mumkin bo'lgan talofatlarni kamaytiruvchi usul eng samarali usul hisoblanadi.

Hozirgi paytda **balans usulining** ahamiyati oshib bormoqda. Ushbu usulning mohiyati, o'zaro aloqada bo'lgan ko'rsatkichlarni solishtirish bilan ifodalanadi. Balans usuli asosida korxonaning ishlab chiqarish vositalari, ishchi kuchi, ishlab chiqarish quvvatiga bo'lgan talablari va ularning manbalari aniqlanadi. Bundan kelib chiqqan holda **moddiy balans, ishlab chiqarish quvvatlari balansi, ishchi kuchi balansi, ish vaqti balansi, qiymat balansini** ajratib ko'rsatish mumkin. Balanslar, qoidaga ko'ra, ehtiyojlar va ularga mos keluvchi resurslarning mavjudligi yoki manbalarini o'z ichiga oluvchi, o'zaro moslashuvchi jadval shaklida tuziladi.

Balans usuli **normativ usuli** bilan birgalikda qo'llanadi. Normativ usulida resurslarni sarflashning yo'l qo'yish mumkin bo'lgan eng yuqori va eng quyi chegaralari aniqlanadi. Bunda ishlab chiqarishni rejalashtirish va tashkil etishda norma va normativ kabi tushunchalardan foydalaniladi.

Norma (me'yor) – bu, belgilangan sifatdagi mahsulot birligi (ish, xizmat) tayyorlash uchun sarflanuvchi xom ashyo, material, yoqilg'i, energiya va boshqa resurslardan foydalanishning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan maksimal yoki minimal chegarasidir. Agar resurslardan foydalanish normalarini kamaytirish mahsulot sifatining pasayishiga yoki belgilangan standartlar talablarining buzilishiga olib keladigan bo'lsa, u holda bu normalarni kamaytirish mumkin emas.

Normativ – bu, nisbiy kattalik bo'lib, asosan foizlar yoki koeffitsientlar yordamida aks ettiriladi. U mehnat vositalari va predmetlaridan foydalanish

darajasini, ularning har bir maydon birligi, og'irlik birligi, hajm birligiga sarflanishini tavsiflab beradi. Masalan, asosiy fondlarning birlik qiymatiga mahsulot ishlab chiqarish (fond qaytimi), sutning moylilik, vinoning spirtlilik darajasi (foizlarda), avtomashinaning bosib o'tgan yo'li, avtomobil shinasining ekspluatatsiyasi va hokazo.

Norma va normativlar progressiv tavsifga ega bo'lishi, ya'ni ularni ishlab chiqishda zamonaviy fan, texnika va texnologiya rivojlanishining darajasi, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etish, ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanish hamda ilg'or korxonalarning tajribalarini hisobga olish zarur. Shuningdek, ular doimiy ravishda qayta ko'rib chiqilishi, eskirgan norma va normativlar yangi, xo'jalik hayoti va davr talablariga javob beruvchi norma va normativlar bilan almashtirilishi lozim.

Norma va normativlar quyidagi asosiy guruhlar asosida ishlab chiqiladi:

- * **tirik mehnat xarajati normalari** (mahsulot birligiga sarflanuvchi ish vaqti normasi, vaqt birligida ishlab chiqarish normasi, xizmat ko'rsatish normasi, miqdor normativi);
- * **moddiy xarajat normalari** (xom ashyo, material, yoqilg'i, energiya, butlovchi qismlar);
- * **ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish normativlari** (ishlab chiqarish tsiklining davomiyligi, tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi, ishlab chiqarish zahiralari va hokazo);
- * **mehnat vositalaridan foydalanish normalari** (mashinalar, asbob-uskunalar, mexanizmlar, qurilmalar);
- * **korxona, tsex, asbob-uskunalarining loyiha quvvatiga chiqish vaqti normalari**.

Ko'rinib turibdiki, rejalashtirish juda murakkab va mehnat talab qiluvchi jarayon bo'lib, korxona faoliyatining resurslar xarajatini normalashtirishdan to mahsulot ishlab chiqarish va realizatsiya qilishgacha barcha ko'rsatkichlarini inobatga oladi. Rejalashtirishning **asosiy vazifalari** quyidagilar:

- * maqsadni belgilash;
- * korxona faoliyatining turli xil yo'nalishlari, ayniqsa, xalq xo'jaligi va aholi uchun zarur bo'lgan masulot ishlab chiqarishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligini asoslab berish;
- * zaruriy moddiy-texnika asossini shakllantirish;
- * moliyalashtirish manbalarini aniqlash;
- * yakuniy natijalarning ijobiy bo'lishiga erishish.

Korxona, ayniqsa, agar u yirik bo'lsa, asosiy, yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi tsexlardan iborat bo'lib, ularning har biri faqat o'ziga xos bo'lgan vazifani bajaradi va shunga mos holda faoliyatni rejalashtirish va tartibga solishning o'ziga xos xususiyatiga ega bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda **etakchi bo'g'inni ajratib ko'rsatish** rejalashtirishning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Bunda korxonaning asosiy ishlab chiqarish vazifalari bajarilishini ta'minlovchi bo'linmasini rivojlantirishga ko'proq e'tibor qaratiladi. Masalan, bunday bo'g'in sifatida mashinasozlik zavodida yig'uv tsexi, to'qimachilik kombinatida yigiruv va to'quv tsexlari, qandolatchilik fabrikasida tayyor masulot tsexini ko'rsatish mumkin.

Etakchi bo'g'inni ajratib ko'rsatish korxonaning barcha bo'linmalarini birgalikda kompleks ravishda rivojlantirishni ko'zda tutadi. Chunki busiz rejalashtirish bir tomonlama bo'lib qolishi hamda ishlab chiqarishni tashkil etishda "tor joylar" va disproportsiyaning vujudga kelishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli korxona faoliyatining iqtisodiy-ishlab chiqarish rejasi ko'rsatkichlari va bo'limlarining o'zaro aloqada bo'lishini hamda kompleks rejalashtirishni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu erda ham rejalashtirishning balans usuli katta ahamiyatga ega.

Rejalashtirishning yana bir muhim tamoyili **ilmiylik** bo'lib, u avvalo tayyorlanayotgan rejalar va ishlab chiqarishni rivojlantirish dasturlariga, shuningdek, fan-texnika taraqqiyoti talablari, raqobatchilik va bozor talablarini hisobga olishga asoslanadi. Rejalashtirishning ilmiyligi, jonli mehnat va mahsulotga aylangan mehnat xarajatlarining eng kam miqdorida iloji boricha yuqori natijalarga erishishga, shuningdek, korxona xodimlari manfaatdorligini oshirishga ko'maklashadi.

Komplekslilik tamoyili ishlab chiqarishni, birinchidan, zamon va makonda, ikkinchidan, ishlab chiqarishni boshqarishning gorizonta va vertika lida, uchinchidan, ishlab chiqarishning resurs asoslarini ta'minlashda, to'rtinchidan, ishlab chiqarishdagi "tor joylarni" hisobga olish va ularni yo'qotish chora-tadbira lrida, beshinchidan, xodimlarning o'z mehnatlari natijasidan moddiy va ma'naviy qoniqishida, oltinchidan, korxonaning mo'ljallanayotgan daromad yoki foyda olishini amalga oshirishni ko'zda tutadi.

Proportsionallik nafaqat ishlab chiqarishni rejalashtirishda, balki ishlab chiqarishni boshqarishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zarur proportsiyalarga amal qilish ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchining tsexlar va ish joylari bo'yicha hamda ishlab chiqarish bosqichlarida to'g'ri taqsimlanishiga va ulardan to'g'ri foydalanishga ko'maklashadi. Proportsiyalarga amal qilmaslik esa, aksincha, ishlab chiqarishning ba'zi uchastkalarda kuchayib, boshqalarida pasayishiga, ya'ni disproportsiyalarning vujudga kelishiga hamda korxonalarning noritmik tarzda faoliyat yuritishiga sabab bo'ladi. Zaruriy proportsionallikni ta'minlashda ishlab chiqarishni tashkil etishni texnik-iqtisodiy normalashtirish katta rol o'ynaydi.

Rejalashtirishning uzluksizligi ishlab chiqarishni va umuman, korxona faoliyatini tashkil etishning muhim tamoyili hisoblanadi. Bu tamoyil amalda joriy rejalarining istiqboldagi rejalar bilan, istiqboldagi rejalarining esa bashoratlar (prognoz) bilan bog'liq bo'lishida o'z aksini topadi. Boshqacha qilib aytganda, rejalashtirish qisqa muddatli tavsifga ega bo'lgan indikativ reja tabiatiga mos kelmovchi, yanvardan martgacha yoki martdan dekabrgacha, ya'ni "...dan" "...gacha" tamoyili asosida amalga oshirilmasligi lozim. Rejalashtirishning "...dan" "...gacha" tamoyilini inkor qilganda biz avvalo vaqt bo'yicha rejalashtirish uzilishining oldini olishni ko'zda tutamiz. Masalan, o'sha indikativ reja o'z davomiga ega bo'lishi, ya'ni korxona o'z faolitini yanvar-mart oylariga rejalashtirganda keyingi davrlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan vazifalarni ham, albatta, bozor kon'yunkturasi, iste'molchilar manfaati va ishlab chiqarish holatlarining o'zgarishini ko'zda tutishi lozim. Bu vazifa asosan yil davomida amalga oshiriluvchi rejalarini aniqlashtirish va muayyanlashtirish yo'li bilan bajariladi.

Optimallik ham rejalashtirish tamoyillari qatoriga kiradi. Rejalar barcha ishlab chiqarish resurslaridan chiqitlar va yo'ldosh mahsulotlardan keng foydalanishni inobatga olgan holda iloji boricha ratsional va unumli foydalanishni ta'minlashi hamda yuqori natijalarga erishish uchun eng samarali yo'llarni tanlashi kerak.

Rejalashtirishning optimalligiga iqtisodiy-matematik usullar va elektron hisoblash mashinalarini qo'llash, rejalarining bir nechta variantlarini ishlab chiqish yordamida erishiladi. Ko'p variantlilik eng tejankor reja varianti yoki korxona faoliyati dasturini tanlashga imkon yaratadi.

Moslashuvchanlik rejalashtirishning bozor sharoitlaridagi muhim tamoyili hisoblanadi. U ishlab chiqarish rejalariga o'z vaqtida o'zgartirishlar kiritish, iste'molchilar va xaridorlar talablarini hisobga olish, ishlab chiqarishning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan pasayishi va inqirozlarning oldini olishga yordam beradi. "Korxonalar to'g'risida"gi qonun ishlab chiqarishni rejalashtirishda ushbu tamoyilni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan sharoitlarni yaratadi.

Biroq hech qanday tamoyil, jumladan, yuqorida sanab o'tilgan tamoyillar ham, o'zidan-o'zi, ya'ni shu tamoyillar uchungina kerak emas. Agar amaliyotda qo'llanmasa bu tamoyillar faqat qog'ozda qolib ketishi yoki oddiy chaqiriq bo'lib qolishi mumkin. Shu sababli korxona rahbarining rejalashtirish jarayonini, aniqrog'i, rejaning bajarilishi hamda rejalashtirishning belgilangan va boshqa tamoyillari qanday aks ettirilganligini **nazorat qilishi** muhim ahamiyat kasb etadi. Nazorat kerakli natijalarga erishish, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan disproportsiyalarni aniqlash va ularning oldini olish, shuningdek, zahiralarini aniqlash va ulardan foydalanish yo'llarini belgilashga imkon berdi.

5.3. Korxonalarda rejalashtirish tizimi

Rejalashtirish – qaror qabul qilishning uzluksiz bir jarayoni bo'lib, bu jarayon davomida korxona faoliyati va rivojlanishining maqsad va vazifalari atrofda ro'y berayotgan o'zgarishlarni inobatga olgan holda vaqt bo'yicha aniqlanadi va belgilanadi hamda ularni amalga oshirish uchun resurslar aniqlanadi. Mazmuniga ko'ra, rejalashtirish texnik-iqtisodiy va tezkor-ishlab chiqarish turlariga bo'linadi.

Texnik-iqtisodiy rejalashtirish korxona faoliyatining barcha (iqtisodiy, texnik, ijtimoiy va hokazo) jihatlarini qamrab oluvchi rejalashtirish turi bo'lib, asosan bir yilga mo'ljallangan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish rejasi shaklida amalga oshiriladi. Mazkur rejalashtirish turining soddalashtirilgan ko'rinishi ko'pincha korxona faoliyatining yillik rejasi deb ataladi.

Tezkor-ishlab chiqarish rejalashtirish texnik-iqtisodiy rejalashtirishning davomi bo'lib, korxona faoliyati yillik rejasini yanada qisqaroq muddatga - sutka, o'n kunlik, oyga bo'lib muayyanlashtirish bilan tavsiflanadi. Tezkor-ishlab chiqarish rejalashtirish-kalendar rejalashtirish va dispatcherlashdan iborat bo'ladi.

Kalendar rejalashtirishda korxona yillik rejasida va birinchi o'rinda ishlab chiqarish dasturi(mahsulot tayyorlash rejasi)ni o'n kunlik, hafta, kun va smena bo'yicha aniqlashtirish hamda bu ko'rsatkichlarni bajaruvchilarga etkazish ko'zda tutilgan.

Dispetcherlashtirish oylik, o'n kunlik, kunlik sutka-smenalik rejalarni bajarishni tezkor boshqarishda ifodalanadi.

Shuni qayd qilish kerakki, yuqorida ko'rsatib o'tilgan rejalashtirish turlari asosan mashinasozlik, samolyotsozlik, avtomobilsozlik kabi sohalarning yirik va ba'zi hollarda o'rta korxonalari uchun xosdir. Garchi, biznes-reja hozirgi kunda "ommaviy" bo'lib yirik va o'rta korxonalarda qo'llansada, asosan ishlab chiqarish hajmi katta bo'lmagan hamda xodimlar soni 100 kishigacha bo'lgan kichik korxona va mikrofirmalar biznes-rejalar asosida faoliyat yuritadi.

Yana bir muhim narsani aytib o'tish lozim. Hozirgi paytda iqtisodiyotga oid bo'lgan adabiyotlarda rejalashtirishga nisbatan **strategik, uzoq muddatli, qisqa muddatli va joriy rejalashtirish** kabi tushunchalar qo'llanmoqda. Ularning har biri o'z shakli, ko'rsatkichlarni ishlab chiqish va hisoblash usullariga ega.

Strategik rejalashtirish xo'jalik yuritishning bozor tizimidagina vujudga kelib, 10-15 yillik davrni o'z ichiga oladi. U korxona rahbariyatining mas'uliyatli vazifasi hisoblanadi hamda rivojlanishning ustivor yo'nalishlarini topish va bozorda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan talabni inobatga olgan holda resurs bilan ta'minlashga qaratilgan.

Strategik rejalashtirish asosida yaqin 3-5 yilga mo'ljallangan **uzoq muddatli rejalashtirish** amalga oshiriladi. U korxona faoliyatining ishlab chiqarish, sotish, xarajatlar, moliya kabi turlarini o'z ichiga oladi hamda o'z mazmuni va maqsadli funktsiyalariga ko'ra, strategik rejalashtirishdan farq qilmaydi.

Qisqa muddatli rejalashtirishda korxona faoliyati va rivojlanishi 1-3 yilga mo'ljallab rejalashtiriladi. Uning o'ziga xosligi shundaki, birinchi yil ko'rsatkichlari har chorakda, ikkinchi va uchinchi yil ko'rsatkichlari esa har yarim yil yoki bir yilda aniqlashtiriladi va to'g'rilashlar kiritilib boriladi. Buning maqsadi sifatida esa, reja ko'rsatkichlarining iqtisodiy muhit, bozor va fan-texnika taraqqiyotida yuz berayotgan o'zgarishlarni to'laroq aks ettirishga intilishni ko'rsatish mumkin.

Bozor munosabatlarida raqobatchilikni kuchaytirish hamda xo'jalik yuritish va hayotiy jarayonlar dinamikasi hisobiga **joriy rejalashtirish** amalga oshirilib, unga choraklarga bo'lingan yillik rejalar asos qilib olinadi. Ushbu rejalar qoidaga ko'ra, o'zgaruvchan bo'lib, joriy yilning birinchi uch oyi uchun **qat'iy, hayotiy ko'rsatkichlar** belgilanib, keyingi to'qqiz oy davomida ularga to'g'rilashlar (korrektirovka) kiritiladi. Ular qisqa muddatli rejalariga qaraganda, ayniqsa, ishlab chiqarish harakati va moddiy-tovar boyliklari zahirasi, bahoni shakllantirish qismida yanada aniqroq hisoblanadi. Umuman olganda, korxonaning turli bo'lim va xizmatlari vazifalari bunday rejalarida o'zaro bog'lanadi.

Rejalashtirishning istalgan turi korxona faoliyatining biron-bir jihatini aks ettiruvchi, umumiy va xususiy, sifat va miqdor ko'rsatkichlariga asoslanadi.

Umumiy va umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar korxonada ishlab chiqarish rivojlanishining yo'nalishi va darajasini aks ettiradi. Bunday ko'rsatkichlar qatoriga ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi, mehnat, tannarx va jamg'armalar bo'yicha ko'rsatkichlarni kiritish mumkin.

Xususiy ko'rsatkichlar umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar asosini tashkil qiluvchi alohida elementlarni, masalan, material, yoqilg'i, energiya va shu kabilarning mahsulot tannarxidagi salmog'ini tavsiflaydi. Shuningdek, bu

ko'rsatkichlar asosiy ko'rsatkichlar darajasiga ta'sir o'tkazuvchi alohida omillarni ham tavsiflab beradi. Masalan, yordam ko'rsatuvchi ishchilar salmog'ining mehnat, ishlab chiqarishi darajasiga ta'siri; asbob-uskunalarni ish bilan ta'minlash koeffitsientining ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi va korxona ishlab chiqarish dasturining bajarilishiga ta'siri; xom ashyo va materiallardan foydalanish koeffitsientining mahsulot tannarxi pasayishiga ta'siri va hokazolar.

Umumlashtiruvchi hamda xususiy ko'rsatkichlar ikkita kategoriyaga - miqdor (absolyut) va sifat (nisbiy) kategoriyalariga bo'linishi mumkin.

Miqdor ko'rsatkichlari korxonaning ishlab chiqarish va xo'jalik yuritish faoliyatini hajm o'lchamida izohlaydi. Bunday ko'rsatkichlar qatoriga ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdori, ishlayotgan xodimlar soni va mehnatga haq to'lash fondi, mashina va asbob-uskunalar parki, ishlab chiqarish dasturini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan materiallar miqdori, tsex hamda ish joylari soni va hokazolarni kiritish mumkin.

Sifat ko'rsatkichlari korxonaning ishlab chiqarish faoliyatidagi o'zgarishlarni nisbiy kattaliklar: mehnat mahsuldorligining o'sishi, mahsulot tannarxining bazis davriga (yoki reja hisobotiga) nisbatan foizlarda kamayishi, mahsulotning to'liq tannarxiga nisbatan foizlarda daromad hajmi, korxona rentabellik darajasining o'sishi va shu kabilar yordamida tavsiflaydi.

Sifat ko'rsatkichlari aksari hollarda pul qiymatida ifodalanishi sababli, korxonalarning xo'jalik faoliyatini rejalashtirish va tahlil qilish amaliyotida asosiy va aylanma fondlar, asbob-uskunalar, sarflanayotgan yoqilg'i, energiya va boshqa materiallar kabi **qiymat ko'rsatkichlaridan** foydalaniladi. Qiymat ko'rsatkichlari korxona faoliyatida qo'llaniluvchi turli xildagi vositalarni statika va dinamikada taqqoslash imkonini beradi. Bundan tashqari, soliqlar va turli xil to'lovlar hamda korxona daromadi foizlardan tashqari pul ko'rinishida ham o'lchanadi.

Korxona faoliyatini rejalashtirish korxona va uning bo'linmalari faoliyatini tahlil qilishdan boshlanishini aytib o'tish muhim. Mazkur tahlil davomida rejaning sifat, miqdor va qiymat ko'rsatkichlari bo'yicha bajarilishiga baho beriladi hamda talofat va yo'qotishlar aniqlanib, korxona faoliyatini yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqiladi. Aynan shu chora-tadbirlar va yangi maqsadlardan kelib chiqqan holda joriy rejalashtirish amalga oshiriladi hamda yangi reja davriga korxona faoliyati rejalari ishlab chiqiladi.

5.4. Rejalashtirish texnologiyasi va korxona rejalari tuzilmasi

Rejalashtirish korxonani boshqarish jarayoni sifatida o'z texnologiyasiga ega bo'lib, bu texnologiya korxonaning rejalashtirilayotgan davrdagi maqsad va vazifalarini aniqlash, bajaruvchilarga muayyan vazifalarni belgilash, vazifalarni turi, kattaligi va muddatiga ko'ra, aniqlashtirish, shuningdek, ishlab chiqarish faoliyati natijasi - daromad yoki foyda olishni o'z ichiga oladi. Kichik korxonalarda bu vazifalarni bajarish katta korxonalarga nisbatan engilroq bo'lsada, barcha hollarda quyidagi omillarni hisobga olish talab qilinadi:

- * ishlab chiqarish quvvatining mavjudligi va tuzilmasi;
- * xodimlar soni, ixtisos tarkibi va malakasi;

- * moliyaviy resurslar;
- * aylanma mablag'lar mavjudligi va unga bo'lgan ehtiyojlar, jumladan, moddiy-tovar boyliklari zahiralari;
- * ilmiy-texnik tadqiqotlar tuzilmasi va tayyorlik darajasi;
- * mahsulotni sotish kanallari.

Rejalashtirish, reja loyihasini uning mahsulot ishlab chiqarish va sotish rejasi, moddiy-texnika ta'minoti rejasi, kadrlar va oylik maosh bo'yicha reja, yangi texnika va kapital qo'yilmalar rejasi, moliyaviy reja kabi asosiy qismlari doirasida tayyorlash bilan bog'liq bo'lgan **rejadan avvalgi davrni** o'z ichiga oladi. Ularning moddiy va moliyaviy resurslar hamda bajarish muddati bo'yicha to'liq o'zaro bog'liqligi va balanslashganligi rejalashtirish jarayoni va korxona rejasining ishonchligini ta'minlovchi muhim jihatdir. O'z navbatida, mahsulot ishlab chiqarish ishchi kuchining mavjudligi, shartnomalar bo'yicha mahsulot etkazish rejalar va ishlab chiqarish quvvatlari bilan, tannarx rejalar esa ishlab chiqarish dasturlari va moliyaviy reja bilan bog'liq bo'ladi.

Rejalarni ishlab chiqishda korxonaning barcha tsexlari va funktsional bo'linmalari, jumladan, moliya va reja bo'limi, mehnat va ish haqi bo'limi, marketing xizmati, buxgalteriya, texnik bo'lim, tsex rahbarlari ishtirok etishlari zarur. Korxona rejasi va uning bo'limlari qanchalik sinchkovlik bilan ishlab chiqilgan bo'lsa, uni bajarish shunchalik engillashadi, resurslar kamroq talab qilinadi hamda ish sifati yuqori darajada bo'ladi. Afsuski, rejaning balanslashtirilmaganligi, unda xatolar mavjudligi, shuningdek, rejani bajaruvchilarning intizomsizligi (amalga oshirishni sust nazorat qilish natijasida) tufayli ko'p vaqt hamda mablag'lar isrof qilinmoqda. Xuddi shu sababli mahsulot sifati pasayib, daromad olish o'rniga xarajatlar yuzaga kelmoqda. Bundan kelib chiqqan holda rejalashtirishni korxona jamoasining funktsiyasi deb atashimiz mumkin.

Rejalashtirish tizimi quyidagi talablarga javob bergan taqdirdagina samarali va ishonchli hisoblanadi:

1. Rejalashtirishning har bir elementi va bosqichi qat'iy ravishda asoslab berilishi.
2. Rejadagi vazifalarning aniq va o'z vaqtida bajarilishi, ya'ni rejaning adretiligi.
3. Reja bajarilishini doimiy va uzluksiz ravishda hisobga olish, nazorat qilish va unga zarur hollarda o'zgartirishlar kiritish.
4. Ichki va tashqi muhitdagi o'zgarishlarni ijobiy qabul qilish, shuningdek, korxona faoliyatini ro'y bergan o'zgarishlarga mos ravishda, o'z vaqtida qayta tashkil qilish (rejalashtirishning moslashuvchanligi).
5. Fan-texnika taraqqiyoti va xo'jalik yuritishning ilg'or tajribalariga tayanish.

Rejalashtirishda "korxona-muhit-holat" munosabatlari asosiy o'ringa egadir. Bunda ishlab chiqarish shunday rejalashtiriladiki, natijada korxonaning bozordagi barqarorligini saqlab qolish, yuzaga keladigan holat va tashqi muhitni hisobga olishdan tashqari, mahsulotni tezda sotish va ishlab chiqarish rentabelligining o'sishiga imkon yaratiladi. Buning uchun korxona anchadan beri ishlab chiqarilayotgan an'anaviy mahsulotlardan tashqari, yangi mahsulot turlarini, jumladan, o'xshashi bo'lmagan mahsulotlarni ishlab chiqarishi, mahsulotlar turini ko'paytirishi zarur.

Barcha xodimlar, ayniqsa, rahbarlar, bugungi kunda kelajakdagi faoliyat uchun qulay istiqbol yaratish nisbatan oson bo'lsada, xuddi shu ishni 3-5 yildan so'ng, ya'ni istiqboldagi kunga aylangan paytda bajarish qiyinlashadi yoki bunga umuman imkon bo'lmaydi.

Shu sababli rejalashtirish joriy holatdan tashqari iqtisodiyot va fan-texnika taraqqiyoti sohalaridagi ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni qanchalik ko'p hisobga olsa, uning natijalari shunchalik yuqori bo'ladi. Bu erda korxonaning yo'lga qo'yilgan marketing xizmati, xodimlar malakasi hamda mamlakatimizda va chet elda ishlab chiqarilayotgan turli mahsulotlar haqidagi ilmiy-texnik ma'lumotlar muhim o'rin egallaydi.

Umuman olganda korxonada rejalashtirish tuzilmasi va mazmunini quyidagi model ko'rinishida aks ettirish mumkin (5.1 - chizma).

5.1-chizma



Yangi mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish	majburiyatlar	chiqarish	yaroqliligi
Realizatsiya hajmini baholash	Buyurtma qabul qilinganini tasdiqlash	Tayyor mahsulot zahiralarini.	Operatsiyalar oralig'ida materiallarning detallar dastgohiga
Ishlab chiqarish vositalariga ehtiyoj	Yuklashga sanksiya berish	Bosh (asosiy) kalendar dasturi	Jismoniy harakatlanish: Ko'zda tutilmagan to'xtab qolishlarni bartaraf etish
Aylanma vositalar(mab-lag'lar)ning moddiy-tovar boyliklari zahiralariga kiritilishi	Ishlab chiqarishga buyurtma berish	Detallar bo'yicha kalendar dasturlar	To'xtab qolish va zaif joylarni yo'qotish
Koordinatsiya va vaqt muddatini tanlash	Buyurtma hajmi	Asbob-uskunalarini ish bilan ta'minlash	To'xtab qolishlarning oldini olish
	Buyurtmani bajarish vaqtini tanlash		

Rejalashtirish tizimi maqbul yo'lga qo'yilganda rejada belgilangan ko'rsatkichlarning raqamlarda belgilanishi kiritilgan mutlaq kattalik sifatida ko'rib chiqilishi lozim. Rejalarning bajarilishi ustidan nazorat qilish ko'p hollarda chetga og'ishlarga nisbatan yuritilib, ular tahlil qilinadi, chetga og'ishning sabablari aniqlanadi hamda chetga og'ishlar salbiy xarakterli bo'lsa, ularga nisbatan zaruriy choralar qo'llanadi. Rejalashtirishda mohiyatiga ko'ra, korxona oldida turgan ishlab chiqarish vazifalari va korxonaning iste'molchilar talabiga munosabatiga tavsiflovchi buyurtmalar "portfeli"ni shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi.

5.5. Biznes-reja, uning mazmuni va ishlab chiqish tartibi

Tadbirkorlik - korxonalar xo'jalik yuritish faoliyatining uzluksiz qismi bo'lib, foyda (daromad) olish va uni ko'paytirishga qaratilgan bo'ladi. Korxonalar hayotida u, boqibeg'amlikka berilish, turg'unlik va isrofgarchilikni inkor qilishni anglatadi. Korxona rahbari yoki mutaxassis tadbirkorlik va tashabbuskorlik "ruhiga" ega bo'lmasa, demak, u bo'sh yoki yomon xodim, xizmatda belgilangan soatlarni o'tkazib o'tiruvchi shaxs hisoblanadi. Aksincha, tadbirkorlik va tashabbuskorlik "ruhiga" ega bo'lgan mutaxassis yoki mansabdor shaxslar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va rivojlantirish, mehnat sifatini ko'tarish va korxonaning oladigan daromadlarini ko'paytirish yo'llarini izlab topadilar.

Tadbirkorlikni ko'pincha muayyan shaxsga "bog'lab qo'yadilar" hamda bu shaxsni tadbirkor yoki biznesmen deb ataydilar. Bundan tashqari bir guruh shaxslardan tashkil topuvchi jamoa tadbirkorligi ham mavjud. Bu holatni jamoa biznesi yoki jamoa tadbirkorligi deb atash mumkin.

Agar yakka shaxs individual tarzda yoki kichik bir jamoa vositachilik, oldi-sotdi, maslahat va boshqa xizmatlar bilan shug'ullansa, u holda biznes-reja talab qilinmaydi. Boshqa hollarda **biznes-reja** yangi korxona tashkil qilish yoki biron-bir tijorat loyihasini amalga oshirish uchun mo'ljallanayotgan asoslangan xatti-harakatlarni o'z ichiga oluvchi hujjat hisoblanadi. Uning asosiy vazifasi, korxonaga

Примечание [15]: ма

o'z imkoniyatlarini baholash, bozordagi istiqbolni, zaruriy xarajatlarni aniqlash, korxona faoliyatining birinchi yillarida "suv ostidagi toshlar"ni aniqlash hamda mazkur faoliyat turining foydali yoki zararli ekanligini baholash ko'rsatkichlari yordamida hisoblashga yordam berishda deb belgilanadi.

Biznes-rejani tayyorlash natijasida «*Ishni nimadan boshlash kerak?*»; «*Samarali ishlab chiqarishni qanday tashkil qilish lozim?*» «*Birinchi foyda yoki daromad qachon olinadi?*», «*Investorlar va kreditorlar bilan qachon hisob-kitob qilish mumkin?*», «*Yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarni qanday kamaytirish mumkin?*», «*Raqobatchilar bilan kurashda qanday choralardan foydalanish mumkin?*» kabi savollarga javob olinadi.

Biznes-rejani tuzishda quyidagi shartlarga alohida e'tibor qaratish zarur:

- * biznes-reja professional va shu bilan bir paytda sodda, bajarish uchun tushunarli va oson bo'lishi lozim;
- * biznes-reja investor yoki boshqa manfaatdor shaxs o'ziga kerakli ma'lumotlarni qidirib topishi uchun bo'limlarga (BOBlarga) bo'linishi lozim;
- * biznes-rejani tayyorlashda korxonaning bosh rahbari albatta qatnashishi shart, chunki investor, bank yoki boshqa moliya idorasi korxona rahbari qatnashmaganligi yoki boshqa shaxsga topshirilganligi haqida xabar topsa, biznes-rejaning ishonchliligiga shubha uyg'onishi mumkin;
- * biznes-rejaning ob'ektiv baholanishiga erishish kerak, ya'ni unda xatolar va noto'g'ri hisob-kitoblar bo'lmasligi lozim;
- * biznes-rejaning tarqatib yuborilmasligini nazorat qilish zarur, chunki unda biznes to'g'risidagi maxfiy ma'lumotlar joy olgan bo'ladi.

Rejalarning har bir turi kabi, biznes-reja ham, bo'lim va ko'rsatkichlardan iborat bo'ladi. O'ntagacha bo'limni o'z ichiga oluvchi biznes-reja mazmuni va tuzilishiga ko'ra, eng maqbul hisoblanadi. Mavjud adabiyotlarda quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oluvchi biznes-rejalar taklif qilinadi:

1. Tanlangan biznes kontsepsiyasi.
2. Hozirgi paytdagi holat (maqsad, vazifa va niyatlar).
3. Tashkil qilinayotgan korxona va uning mahsulot hamda xizmatlari tavsifnomasi.
4. Boshqaruv (menedjment).
5. Bozor tadqiqoti va tahlili.
6. Marketing harakatlari rejasi.
7. Ishlab chiqarish rejasi.
8. Tavakkalchilikni baholash.
9. Moliyaviy reja.
10. Biznes-loyihaning samaradorligi.

Tanlangan biznes yo'nalishining kontsepsiyasini tuzishda uning raqobatbardoshligi (sifat, narx, iste'molchiga etkazib berish shakli, tayyorlash texnologiyasi va hokazo); mablag'larga bo'lgan ehtiyojlar; o'ziga jalb qilishning asoslanganligi (taklif qilinayotgan mahsulotning boshqa mahsulotlardan afzalliklari, mahsulot ishlab chiqarishning qaysi bosqichda ekanligi va hokazo)ga katta e'tibor qaratish lozim.

Kontseptsiyada tanlangan tovar bozoridagi ahvol; korxonaning tanlangan biznes sohasidagi kuchli va kuchsiz tomonlari; boshqa bozorga chiqish imkoniyatlari; bozorga ta'sir o'tkazuvchi qonunchilik, siyosat, demografik holat kabi omillar aks ettiriladi. Bundan tashqari kontseptsiya bahoning o'zgarishi, inflyatsiyaning o'sishi, kapital olib chiqish yoki mahsulot olib kirishni cheklovchi qonun hujjatlarini qabul qilinishi kabi sharoitlarda, mahsulotni sotishni ko'paytirish uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlarni ham o'z ichiga oladi. Ushbu bo'lim tanlangan biznes yo'nalishi maqsadlari va niyatlarining shakllanishi bilan yakunlanadi.

Korxona, uning mahsulot va xizmatlari tavsifnomasi bo'limida korxonaning joylashgan manzili, bozorga chiqish shakli, bozordagi ulushi, asosiy raqobatchilari va ularning kuchli tomonlari, texnologiya darajasi va xarajatlar tahlili aks ettiriladi.

Mul'kchilik shakli, xodimlarning malakasi, tashqi muhit bilan munosabatlar **“Boshqaruv”** bo'limida ko'rsatiladi.

“Bozor tadqiqoti va tahlili” bo'limida tanlangan bozor asoslab beriladi, xaridorlarni korxona mahsulotlariga jalb etuvchi raqobatchilik usullari hamda bozorda bahoni shakllantirish va hokazolar ko'rib chiqiladi.

Marketing rejasining asosiy vazifasi korxonaning bozordagi imkoniyatlariga baho berishdadir. Marketing rejasining asosiy elementlari sifatida tovarlarni tarqatish tizimi, bahoni shakllantirish, reklama, savdoni rag'batlantirish usullari, sotilgandan keyingi xizmat ko'rsatishni tashkil qilish, korxona (firma) va uning mahsulotlari haqida jamoatchilik fikrini shakllantirish kabilarni ko'rsatib o'tish mumkin.

“Ishlab chiqarish reja” potentsial xaridorlarga kerakli mahsulotlar hajmini o'z vaqtida ishlab chiqarish imkoniyatining mavjudligini ko'rsatadi. Mazkur bo'limda quyidagilar o'z aksini topadi: yangi tashkil qilingan yoki faoliyat yuritayotgan korxonada tovar ishlab chiqarish joyi; buning uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish quvvatlari va ularning o'sish istiqbollari; xom ashyo va material etkazib beruvchilar; ishlab chiqarish kooperatsiyasi; ishlab chiqarish oqimlari tizimini tuzish; sifatni nazorat qilish jarayoni; foydalaniladigan standartlar; vujudga kelishi mumkin bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlari.

“Tavakkalchilik va sug'urtalashni baholash” bo'limi ikki qismga bo'linadi. Birinchi qismda tavakkalchilikning barcha turlari (yong'in, zilzila, soliqni boshqarishdagi o'zgarishlar va valyuta kursining tebranishi) oldindan hisoblab chiqiladi. Ikkinchi qismda esa tavakkalchilik xavfining oldini olish, ya'ni tavakkalchilik va zararlarni qisqartirish chora-tadbirlari ko'rsatiladi, shuningdek, tavakkalchilik xavfidan sug'urtalash dasturi amalga oshiriladi.

Moliyaviy reja biznes-rejaning yakunlovchi bo'limi bo'lib, korxona faoliyatining natijalarini tavsiflaydi. U quyidagi bo'limlarni o'z ichiga oladi:

- * savdo hajmining bashorati;
- * pul daromadlari va xarajatlari balansi;
- * foyda va zarar bo'yicha reja.

Mazkur rejaning ko'rsatkichlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- * tovarlarni sotishdan tushgan daromad;
- * ishlab chiqarish xarajatlari;
- * savdodan tushgan umumiy foyda;

- * sof foyda;
- * korxona aktiv va passivining solishtirma balansi;
- * zararsizlikka erishish grafigi.

Shuningdek, mazkur bo'limda ishlab chiqarishni tashkil qilish yoki kegaytirish uchun mablag' jalb qilish rejalari ham ifodalanadi. Bo'limda korxonaning moliviy barqarorligi yoki nochorligini aniqlash imkonini beruvchi maxsus ko'rsatkichlar hisob-kitobi ham keltiriladi.

Qisqacha xulosalar

Korxona faoliyatining muvaffaqiyatga erishishi ko'p jihatdan *rejalashtirishning* sifatiga bog'liq bo'ladi. U har bir korxonani boshqarishda eng muhim vazifa hisoblanadi. Bozor sharoitlarida korxonalar rejalashtirishning ustunliklaridan raqobatchilik kurashida foydalanadilar. Rejalashtirish yordamida boshqaruv qarorlarini amalga oshirishning maqsad, vazifa va usullari aniqlanadi.

Rejalashtirish *ilmiylik, moslashuvchanlik, uzluksizlik, optimallik* kabi tamoyillarga asoslanadi. O'z mazmuniga ko'ra, rejalashtirish texnik-iqtisodiy va tezkor-ishlab chiqarish, reja hisob-kitoblarini aniqlashtirish darajasi va muddatiga ko'ra esa, strategik va taktik turlarga bo'linadi.

Biznes-reja korxonaning turli tuzilmaviy bo'linmalari oldiga qo'yiluvchi bir qator vazifalarni kompleks ravishda hal qilish imkoniyatini yaratuvchi ko'rsatkichlar va bo'limlardan iborat bo'ladi.

Iqtisodiyotni reja asosida boshqarishni mukammallashtirishning muhim vazifalari qatorida norma va normativlarni tayyorlash, zaruriy ko'rsatkichlar tizimi hamda ularning rejadagi darajasini tanlash va yaratishni ko'rsatib o'tish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Reja, rejalashtirish kabi tushunchalar nimani anglatadi?
2. Bozor sharoitlarida rejalashtirish vazifalari va ahamiyati.
3. Rejalashtirishdan talab qilinuvchi asosiy talablarni sanab o'ting.
4. Rejalashtirishning qaysi tarkibiy elementlari sizga ma'lum?
5. Reja bilan bashoratning farqi nimada?
6. Biznes-reja nima va uning tuzilmasi qanday?
7. Biznes-rejani tayyorlashning maqsad va vazifalarini aytib o'ting.
8. Biznes-reja bo'lim va ko'rsatkichlariga qisqacha tavsif bering.
9. Rejalashtirish usullari va ularning mohiyati.
10. "Norma", "normativ", "normalashtirish" tushunchalarining mohiyatini ochib bering.

Asosiy adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуни. қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув-ўқит. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
3. Ақромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003. - 223 б.
4. «Ўз Ишнингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
5. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва шуғул дунёси» нашриёт уйи, 2003.
6. Махмудов Э.Х., Исоқов М.Ю., Нажимадинов Р.Д. Бизнес - режалаштириш. Маълумотлар матни. - Т.: ТДИУ, 2005.
7. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
8. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
9. Сергеев И.В. Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное пособие М.: Финансы и статистика 2004.
10. Махмудов Э.Х., Қорабоева Г.Ш. Бизнес-режа муваффақият келтиради // Ўшкор. - 2005. - 24 март
11. Махмудов Э.Х., Қаримов Ф. Ш. От плана к рынку: позитивные сдвиги в экономике // Таълим ва иқтисод. - 2004. - №4
12. Махмудов Э.Х., Исоқов М.Ю. Marketing as an instrument of the enterprise’s commercial success // Business partner. - 2005. - 24 February
13. Ижбулдина Зухра. Основные направления совершенствования планирования деятельности предприятия (на примере Открытого Акционерного общества «Ташкентский фарфоровый завод»). Ташкент, ТГЭУ, ВКР, 2004.
14. Махаммадияров Отабек Формирование производственной программы предприятия (на примере Алмалыкского горно-металлургического комбината). Ташкент, ТГЭУ, ВКР, 2005.
15. Экономика предприятия. Тесты, задачи, ситуации. Учебное пособие для ВУЗов. Швандар. 5-238-00232-7 - Экономика, управление, бизнес. Учебная литература для ВУЗов. [Электронный документ]. - (knigi.alhademic.ru/offer_8473.html). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
16. Экономика предприятия. Учеб. пособ. , Мокий М.С., Скамай Л.Г., Трубочкина М.И ... [Электронный документ]. - (www.neocd.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
17. Экономика и бизнес. Экономика предприятия. [Электронный документ]. - (www.MIFI.ru/education/courses/economy/). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.

VI BOB. ISHLAB CHIQARISHNING IQTISODIY VA IJTIMOYIY SAMARADORLIGI

6.1. Samaradorlik korxona ishlab chiqarish faoliyatida muhim o'lchov birligidir

Ishlab chiqarish samaradorligi har bir korxona faoliyatining eng asosiy vazifasi hisoblanadi. U xo'jalik yuritishning sifat va miqdor ko'rsatkichlarini, shuningdek, buyumlashgan va jonli mehnat xarajatlari hamda olingan natijalar o'rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

Afsuski, bozor sharoitlarida "samaradorlik" tushunchasi, garchi, daromad olish, xarajatlarni kamaytirish, mehnat samaradorligining o'sishi, fond qaytimi, rentabellik va hokazolar samaradorlik tabiatiga mos kelib, bozor iqtisodiyoti talablariga zid kelmasada, baho, foyda, daromad, xarajat kabi tushunchalarga qaraganda kam qo'llanilmoqda. Samarali ishlash degani o'z mohiyatiga ko'ra, mo'ljallangan (rejalashtirilgan) foydani olish, noishlab chiqarish xarajatlari va yo'qotishlarni kamaytirish, ishlab chiqarish quvvatlari va ishchi kuchidan yaxshiroq foydalanish, mehnat samaradorligini oshirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning sifatini yaxshilashni anglatadi.

"Samara", "samaradorlik", " ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik" kabi tushunchalarning orasidagi farqni anglab olish zarur.

Samara – bu, ishlab chiqarilayotgan mahsulot (ish, xizmat), foyda va daromad hajmini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirish, sifatsiz mahsulot ishlab chiqarishni kamaytirish yoki umuman, yo'q qilish bilan bog'liq bo'lgan korxona faoliyatining ijobiy natijalaridir. Bu yutuqlar natural shaklda *ishlab chiqarish samarasini*, pul shaklida esa *iqtisodiy samarani* tavsiflaydi.

Samaradorlik, avvalo, korxona faoliyatining sifat jihatlarini tavsiflovchi tushunchadir. U "samara" toifasidan kelib chiqadi hamda unga qaraganda murakkab va kompleks tavsifga ega.

Samaradorlik chora sifatida ko'plab texnik, iqtisodiy, loyiha va xo'jalik qarorlarini avvaldan belgilab beradi. Korxona o'zining xo'jalik, ilmiy-texnik va investitsion siyosatini belgilashda samaradorlikdan kelib chiqadi.

Iqtisodiy samaradorlik samaradorlikka qaraganda bir muncha tor ma'noni anglatadi. U qabul qilinayotgan qarorlarning xo'jalik yuritishda maqsadga muvofiqligini tavsiflaydi hamda barcha hollarda samaraning unga erishish uchun ketgan xarajatlar(ishlab chiqarish resurslari)ga nisbati sifatida aniqlanadi. Xarajatlar qanchalik kam bo'lsa (mahsulot sifatiga ta'sir qilmagan holda), samara shunchalik ortadi, demak, iqtisodiy samaradorlik ham ortadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarish samaradorligini mehnat sharoitlarini, uning ijodkorlik mazmunini boyitish, aqliy va jismoniy mehnat o'rtasidagi farqni yo'qotishni inobatga olgan holda tavsiflaydi. Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik bir vaqtning o'zida, ishlab chiqarish samaradorligini kuchaytirish, korxonaning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi, shaxsning har tomonlama rivojlanishi va uning barcha qobiliyatlaridan foydalanishning sabab va natijasi hisoblanadi. Bevosita ijtimoiy samara, xodimlarning bilim va malakasi, tajriba va madaniyatining o'sishi, aholi sog'lig'ining yaxshilanishi va umr ko'rishining uzayishida aks ettiriladi.

Ishlab chiqarish samaradorligi ijtimoiy samaradorlikka nisbatan birlamchi hisoblanadi: iqtisodiy yutuqlar korxonaning ijtimoiy muammolarini hal qilishga yordamlashadi. Masalan, foydaning o'sishi, jamg'armalarning ortishi korxonaga ijtimoiy vazifalar doirasini kengaytirish va ularni hal qilish imkonini beradi.

Biroq samaradorlik va uning asosiy ko'rsatkichi - foyda (daromad) o'z-o'zidan, avtomatik ravishda yuzaga kelmaydi. Turli korxonalarda samaradorlikka erishish uchun mavjud ishlab chiqarish quvvatlari va boshqa xususiyatlardan kelib chiqqan holda, turli vosita va yo'llardan foydalaniladi. Bunda vaqt omili, ya'ni samaradorlikka qisqa yoki uzoq muddatlarda erishishni mo'ljallash, asosiy rollardan birini o'ynaydi. Masalan, korxona olayotgan foydasini qisqa vaqt mobaynida mahsulot sifatini yaxshilashni mablag' bilan ta'minlash, ishlab chiqarishni qayta qurollantirish va modernizatsiya qilish, xodimlar malakasini oshirishga ajratilayotgan mablag'larni kamaytirish yo'li bilan ko'paytirishi mumkin. Uzoq muddatli rejalarda esa bu, foydaning kamayishiga va hattoki korxonaning bozordagi o'rnini yo'qotishi natijasida bankrotga uchrashiga olib kelishi mumkin.

Xorijiy firma va korxonalar o'z faoliyatlarida samaradorlikka erishish uchun ishlab chiqarish texnika va texnologiyalariga e'tiborni kuchaytirishdan tashqari, mahsulot sifatini oshirish va uni reklama qilishga alohida e'tibor qaratmoqdalar. Masalan, Yaponiyaning "Omron" firmasi o'ziga "Barchaning yaxshi hayoti, yaxshi dunyo uchun" degan iborani shior qilib olgan. Amerikaning "Katerpillar" kompaniyasining shiori "Dunyoning har bir burchagida 48 soat xizmat ko'rsatish" bo'lsa, "Ribok" firmasi "Yaxshi bahodagi narx" iborasini shior qilib olgan. Bunday misollardan yana bir nechtasini keltirib o'tish mumkin.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqadiki, samara va samaradorlik qotib qolgan kategoriyalar qatoriga kirmaydi hamda faqatgina pul ko'rinishida o'lchanmaydi. Samaradorlik va sifatli mehnat tufayli korxona *birinchidan*, o'zining iqtisodiy barqarorligi va bozordagi raqobatchilikka bardosh berishini ta'minlaydi, *ikkinchidan*, o'z imidjini yaxshilaydi va hamkorlar bilan aloqalarini mustahkamlaydi, *uchinchidan*, xodimlarning iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini yaxshilaydi. Demak, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yo'llarini qidirish, xarajat va natijalarni to'g'ri solishtirish, mulkchilik shakli, qaysi tarmoqqa tegishliligi, hududiy joylashishi va faoliyat turidan qat'i nazar, har bir korxona uchun muhim vazifa hisoblanadi.

6.2. Xo'jalik yuritish samaradorligining mezon va ko'rsatkichlari

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish – korxona rahbariyatining doimiy vazifasidir. Bu vazifani echish amaliyotda quyidagi omillar bilan bog'liq bo'ladi:

- * bozor talablariga javob beruvchi yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishda eng kam xarajatlilar bilan ishlab chiqarishning maksimal hajmini ta'minlovchi, optimal ishlab chiqarish jarayonini tanlash;
- * iste'molchilar talabini qondirishga yo'naltirilgan mahsulotni sotish va yuqori daromad (foyda) olish;
- * aylanma vositalarni tejash imkoniyatini yaratuvchi optimal ishlab chiqarish zahiralarni yaratish.

Xo'jalik samaradorligini oshirish omillarining yuqorida sanab o'tilgan har biri, faoliyat yuritishning turli shakl va ko'rinishlari yordamida, ishlab chiqarish samaradorligi asosida yotuvchi xarajatlar va resurslarning o'zaro aloqasini inobatga olgan holda amalga oshiriladi (6.1.-jadval).

6.1 - jadval

Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishdagi xarajatlar va resurlarning o'zaro aloqasi

Moddiy va buyumlashgan shaklda		Pul shaklida	
Resurslar	Xarajatlar	Resurslar	xarajatlar
Ishchi kuchi soni	Mehnat (sifat va miqdor)	Mehnat haqi fondi	To'langan oylik miqdori, jumladan, mukofot va qo'shimchalar
Bino, inshoot, mashina va uskunalar (mehnat qurollari)	Mehnat qurollarining eskirishi	Asosiy kapital	Amortizatsiya ajratmalar
Mehnat predmetlari	Iste'mol, talab, materiallar, yoqilg'i, energiya va hokazo	Aylanma kapital	Sarflangan xom ashyo, material va hokazolar qiymati
Tayyor mahsulot	Dizayn, reklama, qadoqlash, tovar yo'qotishlari	Muomala fondlari	Qo'shimcha xarajatlar (qiymat)
-	-	Pul mablag'lari	Kredit uchun foiz

Xo'jalik samaradorligini baholash, korxonada foydalaniladigan resurs turlari bo'yicha amalga oshirilishi va miqdor jihatidan o'lchanishi mumkin. Masalan, **ishchi kuchidan** foydalanish samaradorligini mehnat unumdorligi va mahsulotning mehnat sig'imi ko'rsatkichlari yordamida quyidagi formula asosida baholash mumkin:

$$ITT = \frac{Q}{q}$$

Bu erda:

PT - mehnat unumdorligi;

Q - mahsulot hajmi qiymat ko'rinishida;

Ch - ishlovchilar (ishchilar) soni.

Mahsulotning mehnat sig'imi mehnat unumdorligiga teskari kattalik bo'lib, sarflangan mehnat miqdorining ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$T = \frac{q}{Q}$$

Mehnat qurollari(asosiy fondlar)dan foydalanish samaradorligi mahsulotning fond sig'imi va fond qaytimi ko'rsatkichlari yordamida aniqlanadi. Bunda fond qaytimi korxona asosiy fondlarining bir birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarilgan mahsulotni anglatsa, fond sig'imi esa fond qaytimiga teskari kattalik bo'lib, yangi asosiy fondlarni tashkil qilish uchun zarur bo'lgan kapital qo'yilmalarni aniqlash vazifasini bajaradi.

Fond qaytimi (f_o) va fond sig'imini (f_e) aniqlash formulasi quyidagicha:

$$fo = \frac{Q}{\Phi}$$

Bu erda:

Q - mahsulot hajmi, qiymat pul ko'rinishida;

F – asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati.

$$fe = \frac{\Phi}{Q}$$

Fond qaytimi qanchalik yuqori va fond sig'imi qanchalik past bo'lsa, ishlab chiqarish va mehnat qurollaridan foydalanish samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi va aksincha. Mashina va uskunalaridan unumli foydalanish, ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirish hamda xodimlar malakasini oshirish, fond qaytimini ko'paytirishning muhim zahirasi hisoblanadi.

Mehnat qurollaridan foydalanish samaradorligi, mahsulotlarning material sig'imi yordamida sarflangan xom ashyo, material, yoqilg'i, energiya va mehnat predmetlarining umumiy qiymatini ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbati orqali aniqlanadi. Uning formulasi quyidagicha:

$$m = \frac{M}{Q}$$

Bu erda:

m - mahsulotlarning material sig'imi;

M - mahsulot ishlab chiqarish uchun ketgan moddiy xarajatlarning umumiy miqdori pul ko'rinishida;

Q - ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, qiymat ko'rinishida.

Mahsulotning material sig'imi qanchalik past bo'lsa, ishlab chiqarish samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi. Biroq mahsulot material sig'imini kamaytirish, uning sifatini pasaytirish yoki texnologiya norma va qoidalarini buzish hisobiga amalga oshirilmasligi lozim. Material sig'imining bu tarzda kamaytirilishi iqtisodiy jinoyat hisoblanadi va qonunga asosan jazoga tortiladi.

Bozor sharoitlarida korxona xo'jalik faoliyati samaradorligining umumlashtiruvchi yoki mezon ko'rsatkichi sifatida rentabellik yoki kapitalning daromadlilikini qabul qilish mumkin. Bu ko'rsatkich quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$R = \frac{\Pi}{A} * 100$$

Bu erda:

R - rentabellik, xo'jalik faoliyatining natijasini foyda shaklida ko'rsatadi va foizlarda o'lchanadi;

P - korxonaning balans foydasi;

A - avanslangan kapital(asosiy va aylanma).

Nisbatning kattalashishi mehnat, moliya, texnologiya va moddiy resurslardan unumliroq foydalanishni anglatadi. Chunki aynan ular ishlab chiqarish hajmi va xarajatlari, mahsulot bahosiga ta'sir o'tkazadi. Xo'jalik faoliyati minimal xarajatlar

bilan yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan joylarda samaraliroq bo'ladi.

Korxona rentabelligini aniqlashda ba'zida korxona olgan umumiy foyda emas, balki mahsulot tannaxmini pasaytirish hisobiga olinuvchi foyda ulushidan foydalaniladi. Bunday yondashuv korxonani ishlab chiqarish mahsuldorligini oshirish, ishlab chiqarish quvvatlaridan tejamkorlik bilan ratsional tarzda foydalanish, natijada esa mahsulot ishlab chiqarishga sarflanuvchi barcha xarajatlarni kamaytirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar sari chorlaydi. Yuqorida keltirilgan xo'jalik samaradorligini baholash usullari va ko'rsatkichlaridan tashqari bugungi kunda amaliyotda O'zbekiston Respublikasi Davlat Mulk Qo'mitasi tomonidan ishlab chiqilgan korxonalarning iqtisodiy nochorlik belgilarini aniqlash uchun mezonlar tizimi ham qo'llaniladi. Ularning qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- * to'lov qobiliyati koeffitsienti (K_{pl});
- * xususiy va qarzga olingan mablag'lar nisbati koeffitsienti (K_{ss});
- * moliyaviy mustaqillik koeffitsienti (K_{fn});
- * xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti (K_{os});

Bu ko'rsatkichlar bir qarashda mahsulot ishlab chiqarish sohasiga, demak, ishlab chiqarish samaradorligiga aloqasi yo'qday tuyuladi. Aslida esa aynan ular orqali korxonaning samarali faoliyatini anglatuvchi iqtisodiy va moliyaviy barqarorlik aks ettiriladi. Bundan tashqari, mahsulotning material sig'imi, fond qaytimi, mehnat unumdorligi va rentabellik ko'rsatkichlari, ishlab chiqarishni rejalashtirish va tahlil qilishda qo'llansa, mezonlar tizimi yordamida esa korxonalar o'zlarining faoliyat yuritish qobiliyatini ko'rsatadi hamda turli xil muammoli vaziyatlarda xo'jalik sudlarida o'z manfaatlarini himoya qiladi.

To'lov qobiliyati koeffitsienti (K_{pl}) korxonaning debitorlar bilan o'z vaqtida hisob-kitob qilish hamda tayyor mahsulot va boshqa moddiy vositalarini sotishning qulay sharoitlarda sotish orqali baholanadigan to'liq imkoniyatlarini ko'rsatadi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{pl} = \frac{A_2 - \Pi_{\partial 3}}{\Pi_2 - \Pi_{3K}}$$

Bu erda:

A_2 – aylanma aktivlar (ishlab chiqarish zahiralari, tayyor mahsulot, pul mablag'lari, debitorlik qarzlari va hokazolar);

Π_2 – majburiyatlar (qisqa muddatli qarzlari, qisqa muddatli kreditlar, byudjet oldidagi qarzlari, kreditorlik qarzlari va hokazo);

$\Pi_{\partial 3}$ – muddati o'tib ketgan debitorlik qarzlari;

Π_{3K} – uzoq muddatli qarz va kreditlar.

Xususiy va qarzga olingan mablag'lar nisbati koeffitsienti (K_{ss}) ularning shakllanish manbalarini inobatga olgan holda, pul mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlaydi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{ss} = \frac{\Pi_1}{\Pi_2 - \Pi_{3K}}$$

Bu erda:

P_1 – xususiy mablag'lar manbalari (Nizom jamg'armasi, qo'shilgan kapital, taqsimlanmagan foyda va hokazo).

Moliyaviy mustaqillik koeffitsienti (K_{fn}) korxona moliyaviy mustaqilligining kamayishi (ko'payishi), kelajakda moliyaviy qiyinchiliklarga uchrash xavfining kuchayishi (pasayishi) haqida ma'lumot beradi hamda korxona o'z majburiyatlari oldida javob berishining kafolatlarini belgilab beradi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{fn} = \frac{\Pi_1}{IB}$$

Bu erda:

IB - korxona balansi aktivi yoki passivining yakuni.

Xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti (K_{os}) korxonaning barqaror ishlab chiqarish-xo'jalik faoliyatini yuritish uchun zarur bo'lgan aylanma vositalar mavjudligini tavsiflaydi. Shuningdek u, korxona egalari va kreditorlar manfaatlaridagi munosabatlarni ham aks ettiradi. Mazkur koeffitsient quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{oc} = \frac{\Pi_1 - A_1}{A_2}$$

Bu erda:

A_1 – uzoq muddatli aktivlar (asosiy vositalar, kapital qo'yilmalar, nomoddiy aktivlar va hokazo).

Ko'rsatkichlar tizimini tayyorlagan mualliflar tomonidan korxonaning to'lovga qobiliyatligi yoki nochorligini aniqlovchi parametrlar belgilab berilgan. Masalan, to'lov qobiliyati koeffitsienti hamda xususiy va qarzg olingan mablag'lar nisbati koeffitsienti 2 dan kichik bo'lsa ($K_{pl} < 2$; $K_{ss} < 2$), moliyaviy mustaqillik koeffitsienti 0,5 dan kichik bo'lsa ($K_{fn} < 0,5$), xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti 0,1 dan kichik bo'lsa ($K_{os} < 0,1$) korxonalar nochor deb topiladi. Korxona nochorligi, demak, xo'jalik faoliyatining samarasizligi to'g'risidagi yakuniy qaror, nochorlik parametrlarining umumiy summasi 4,6 dan kichik bo'lgan holda qabul qilinadi.

Xo'jalik faoliyati samaradorligini oshirish juda ham murakkab jarayon bo'lib, buning hamma uchun to'g'ri keluvchi yagona yo'li mavjud emas. Har bir korxona bu masalani echishda o'z imkoniyatlari va yuzaga kelgan iqtisodiy shart-sharoitlaridan kelib chiqqan holda harakat qiladi. Biroq barcha hollarda ham samaradorlikning asosida **foydani maksimallashtirish** yoki **xarajatlarni minimallashtirish** yotadi.

Shartli misol keltirib o'tamiz. Aytaylik, korxonaning 10 mln so'm miqdorida mablag'i bo'lib, bu mablag'larni ishlab chiqarishni kengaytirishga sarflash mo'ljallangan. Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadiki, korxona 10 mln so'm sarf qilganda qo'shimcha 11 mln so'mlik mahsulot ishlab chiqaradi, ya'ni foyda 1 mln so'mni yoki qo'shilgan kapitalning 10 % qismini tashkil qiladi.

Agarda korxona ushba mablag'ni bankka yiliga 12 %li depozit hisobiga qo'yganida, foizlar uchun 1,2 mln so'm foyda olgan bo'lar edi. Demak, muqobil xarajatlarni hisoblaganda korxona 0,2 mln so'm miqdoridagi qo'ldan chiqarib

yuborilgan foydani ham hisobga olishi lozim. Biroq ishga bunday yondashishning, bugungi bozor munosabatlari sharoitlarida keng tarqalgan bunday usulida, ya'ni eng ko'p foydaga ega bo'lish tamoyili asosidagi usulda, korxona foydani maksimal darajaga chiqarsada, ishlab chiqarishni kengaytirishga erisha olmaydi. Ishlab chiqarishni kengaytirish esa, barchaga ma'lum bo'lganidek, iqtisodiyotning rivojlanishi uchun eng muhim talablardan biri hisoblanadi.

6.3. Korxona faoliyati samaradorligini oshirish yo'llari va omillari

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xo'jalik yuritishning bozor tizimi hamda har qanday davrning muhim talabidir. Samaradorlik istalgan korxonaning iqtisodiy barqarorligi va faoliyat yuritish qobiliyatini aks ettiradi. Har qanday ishda, jumladan, korxonalar faoliyatida samaradorlikning, ijobiy natijalarning mavjud bo'lmasligini, obrazli qilib aytganda, ovoragarchilik, vaqt, kuch va resurslarni yo'qotish bilan izohlash mumkin.

Fan-texnika taraqqiyoti korxonalarning ishlab chiqarish faoliyati samaradorligini oshirishda muhim omil bo'lib kelgan va hozirda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Mazkur omildan quyidagi yo'llar bilan foydalanish mumkin:

- * ishlab chiqarish va mehnatni mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish hamda kompleks ravishdagi mexanizatsiyalashtirish;
- * asosiy texnologik jarayonlarni robotlashtirish;
- * progressiv, mehnat hamda resurslarni tejashga yo'naltirilgan texnologik jarayonlarni amaliyotga kiritish va ulardan keng foydalanish;
- * xom ashyo va materiallar (mehnat predmetlari) zamonaviy turlarini yaratish va ulardan foydalanish;
- * ishlab chiqarishni tashkil qilish, rejalashtirish va boshqarish jarayonlarida zamonaviy axborot texnologiyalaridan, hisoblash texnikasidan foydalanish;
- * ishlab chiqarish va mehnatni ilmiy tashkil qilish.

Amaliyotda fan-texnika taraqqiyotining, jumladan, uning tarkibiy qismlarining ahamiyati va rolini inkor qiluvchi yoki tushunmovchi korxonani topish amrimahol. Biroq ushbu omilni amalga oshirish uchun faqatgina hohish va istaklarning o'zigina etarli emas. Buning uchun *birinchidan*, fan-texnika taraqqiyotining ayni paytda zarur bo'lgan yo'nalishlarini izlash va aniqlash, *ikkinchidan*, pul mablag'larini va boshqa zarur bo'lgan resurslar (investitsiyalar) izlab topish, *uchinchidan*, zamonaviy ilmiy-texnikaviy ishlamalarga ixtisoslashgan ilmiy-tadqiqot institutlari, konstruktorlik, texnologik va boshqa ilmiy muassasalar bilan kerakli aloqalarni "bog'lash", *to'rtinchidan*, o'z ilmiy-texnikaviy maqsadlarining samaraliligini hisoblab chiqish talab qilinadi.

Fan-texnika taraqqiyoti so'nggi paytlargacha evolyutsion ravishda rivojlanib kelmoqda edi. Asosiy e'tibor amaldagi texnologiyalarni takomillashtirish, mashina va uskunalarni qisman zamonaviylashtirishga qaratilgan edi. Bunday chora-tadbirlar ma'lum bir cheklangan natijalarga olib kelardi.

Yangi texnikalarni ishlab chiqish va amaliyotga kiritishdan manfaatdorlik talab darajasida emasdi. Ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning xorijiy progressiv texnologiyalari "ekspluatorlik belgisi" sifatida, ishlab chiqarishni avtomatlashtirish

va mexanizatsiyalashtirish esa ishsizlikning asosi sifatida qabul qilinar edi. Xorij tajribalariga kapitalistik tajriba deb qaralardi hamda bu tajribalarning keng tarqalishiga yo'l qo'yilmas edi.

Bozor munosabatlari shakllanayotgan hozirgi sharoitlarda, chuqur sifat o'zgarishlari, tamoyillari yangi texnologiyalar va so'nggi avlod texnikasiga o'tish, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini fan va texnikaning eng yangi yutuqlari asosida qayta qurollantirish zarur. Shu bilan bir qatorda olimlar, konstruktorlar, muhandis va ishchilarning ijodiy ruhda mehnat qilishlari uchun iqtisodiy va ijtimoiy manfaatdorlikni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, Yaponiya korxona va firmalarida ijodiy guruhlar, sifat guruhlari tashkil qilingan, ya'ni fan-texnika taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lmish universitetlar, ilmiy markaz va laboratoriyalar bilan aloqalar rivojlantirilmoqda. Yaponiyaning bugungi kunda robotlar hamda zamonaviy texnika va texnologiyalarning boshqa turlarini yaratishda birinchi o'rinlarda turishi ham bejiz emas.

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining samaradorligini oshirishning muhim omillaridan yana biri sifatida *mavjud ishlab chiqarish salohiyati* - asosiy va aylanma fondlar, ishchi kuchidan tejamkorlik asosida, iloji boricha unumliroq foydalanishni ko'rsatish mumkin. Bundan tashqari ularga buyumlashgan mehnat sarflanganligi, ya'ni korxonaning bugungi egalaridan tashqari avvalgi avlod vakillarining ham mehnati mavjudligi bilan izohlash mumkin.

Bozor sharoitlarida ishlab chiqarish salohiyatidan unumli foydalanish zaruriyati haqida qayta ta'kidlashga ehtiyoj yo'q: birinchidan, bozor "vakuumni", harakatsizlikni, xo'jasizlikni va yo'qotishlarni kechirmaydi, ikkinchidan, o'z imkoniyatlari va resurslaridan etarlicha foydalanmaydigan korxona istiqbolga ega bo'lmaydi hamda bankrotga uchrashga asos yaratadi. Shu sababli barcha turdagi resurslardan samarali foydalanish va ayniqsa ishlab chiqarishning barcha bo'g'inlarida tejamkorlikka rioya qilish har bir korxona faoliyatining muvaffaqiyat qozonishining garovi hisoblanadi.

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining samaradorligini oshirishda *tashkiliy-iqtisodiy omillar*, jumladan, boshqaruv ham muhim o'ringa ega. Ularning ahamiyati ishlab chiqarish miqyosining o'sishi va xo'jalik aloqalarining murakkablashishi bilan ortib boradi. Bu omillar qatoriga birinchi o'rinda, oqilona ishlab chiqarish shakllarini yaratish va mavjudlarini takomillashtirish - konsentratsiya, ixtisoslashtirish, kooperatsiya va kombinatsiya qilishni kiritish mumkin.

Boshqaruvda esa, boshqarish, rejalashtirish, iqtisodiy rag'batlantirishning usul va shakllarini, ya'ni korxona faoliyatining butun xo'jalik mexanizmini takomillashtirishda ifodalanadi. Korxona rahbarining ish stili va usullari fan-texnika taraqqiyoti va bozor iqtisodiyotiga mos kelishi zarur. Masalan, korxona direktori bilimi, tajribasi va professional malakasiga ko'ra, oddiy xodimlar va bo'linma (xizmat) rahbarlaridan yuqori turishi lozim. Aks holda u jamoani kerakli tarzda boshqara olishi hamda muvaffaqiyatga erishishi va imidjga ega bo'lishi qiyin.

Rejalashtirishda rejalarning balanslashtirilishi, ko'rsatkichlar tizimini optimal shakllantirish, rejalashtirilayotgan maqsadlar resurslar bilan ta'minlanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o'z navbatida korxonadagi iqtisodiy faoliyatni kuchaytirishni, rejalashtirish va iqtisodiy hisob-kitoblarni hamda zamonaviy

kompyuter texnikasi va uning reja iqtisodiy hisob-kitoblarini amalga oshirishdagi imkoniyatlarini yaxshi biluvchi, savodli va malakali iqtisodchilarni tanlashni talab qiladi.

Korxona faoliyatining samarali bo'lishida *ishlab chiqarishni intensivlashtirish*, ishlab chiqarilayotgan *mahsulotlarning turi va sifatini oshirish* hamda jahon standartlari darajasiga etkazish, *korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasini yaxshilash* kabi omillar ham muhim o'rinni egallaydi. Bunga esa zamonaviy mashina va asbob-uskunalar, zamonaviy texnologiyalar, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning ilg'or usullaridan foydalanish orqali erishiladi.

Albatta, yuqorida keltirib o'tilgan omillarni amalga oshirish ma'lum bir resurslar va vaqt sarflashni talab qiladi. Biroq bu muammolarning mohiyati va ahamiyatini o'zgartirmaydi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, zamon bilan hamnafas holda harakat qiluvchi, barcha faoliyat turlarida tejamkorlikka rioya etuvchi, o'z salohiyatidan unumliroq foydalanuvchi, zamonaviy fan va texnika yutuqlariga tayanuvchi korxona o'zining bugungi kundagi muvaffaqiyatlaridan tashqari, kelajakda ham muvaffaqiyatlarga erishishini, jumladan, bozordagi o'z o'rni va raqobatchilik muhitida qulay ahvolda bo'lishini ta'minlaydi.

Qisqacha xulosalar

Samaradorlik - xo'jasizlik, isrofgarchilik va boshqa talofatlarning antipodidir. Biroq samaradorlik o'z-o'zidan avtomatik ravishda kelmaydi. Fan-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish quvvatlari va resurslardan oqilona foydalanish, tejamkorlikka rioya qilish, ishlab chiqarishni intensivlashtirish, boshqaruv tizimini takomillashtirish va oqilona investitsion siyosat samaradorlikni oshirishning muhim omili va yo'nalishi bo'lib xizmat qiladi.

Samaradorlikning asosi xarajatlarni minimallashtirish va foydani maksimallashtirishdadir. Korxona xo'jalik yuritishining samaradorligini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlar sifatida mehnat mahsuldorligi, fond qaytimi va fond sig'imi, material sig'imi, mehnat sig'imi, rentabellik va hokazolarni ko'rsatish mumkin.

Korxonaning barqarorligi yoki nochorligi uning samarali yoki samarasiz faoliyat yuritishini mos ravishda aks ettiradi. Bu jihatdan bugungi xo'jalik yuritish amaliyoti to'lov qobiliyati koeffitsienti, xususiy va qarzg'a olingan aylanma mablag'lar nisbati koeffitsienti, moliyaviy mustaqillik koeffitsienti va xususiy aylanma vositalar bilan ta'minlanganlik koeffitsienti kabi ko'rsatkichlar tizimidan foydalanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ishlab chiqarish samaradorligining mohiyati nimada va u korxona umumiy faoliyati samaradorligidan qanday farq qiladi?
2. Samaradorlikning qanday turlarini bilasiz? Samaraning samaradorlikdan farqi nimada?
3. Korxona ishlab chiqarish faoliyati samaradorligining muhim ko'rsatkichlari mazmunini ochib bering. Bu ko'rsatkichlarni hisoblash usuli qanday?

4. Sizning fikringizcha, qaysi ko'rsatkich korxona faoliyati samaradorligini ko'proq aks ettiradi?
5. Resurslar samaradorligini tushuntiring.
6. Mahsulot ishlab chiqarish va uni sotishdagi xarajatlar va resurlarning o'zaro aloqasi qanday?
7. Korxonalarining iqtisodiy nochorlik belgilarini aniqlash mezonlarini tushuntiring.
8. Korxona faoliyati samaradorligini oshirishning asosiy yo'llari va omillarini sanab bering.
9. Bozor sharoitlarida samaradorlikni iqtisodiy ko'rsatkich hamda tushuncha sifatida qabul qilish mumkinmi?
10. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda asosiy o'rin kimga tegishli: insonlargami, resurslargami yoki fan-texnika taraqqiyotigami?

Asosiy adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон ХХІ аср босқинчилиги: ҳафсизликка ташдид, тараққиёт шартлари ва қарорлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Ақромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.-223 б.
5. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
6. Сергеев И.В. Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное пособие М.: Финансы и статистика 2004.
7. Оценка эффективности управления экономикой Монография. / Коллектив авторов под ред. проф. Ш.Н. Зайнутдинова, Э.Х. Махмудова. – Т.: ТГЭУ. 2003.
8. Э.Х. Махмудов, Р.Д. Нажимадинов. Самарасиз корхона бозорни тарқатиши керак // Ишонч. - 2004. - 23 октябр.
9. Э.Х. Махмудов, М.Ю.Исаков Повышать эффективность основного звена // Деловой партнер Узбекистана. - 2004. - 2 декабрь.
10. Мирходжаев Б.Р. Корхонада ишлаб чиқариш салоҳиятидан унумли фойдаланиш («Тонг» очиқ акционерлик жамияти мисолида). Тошкент, ТДИУ, БМИ, 2004.
11. Экономика предприятия. Учебник, Под ред. проф. О. И. Волкова, Инфра-М ...[Электронный документ]. - (www.zone-x.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
12. Экономика предприятия. Публикации. [Электронный документ]. - (www.ssau.ru/books/economics/1.shtml). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
13. Толковый словарь "Экономика предприятия" [Электронный документ]. - (www.rubricon.com/tsep_1.asp). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.

VII BOB. KORXONANING ASOSIY FONDRLARI VA ISHLAB CHIQRISH QUVVATI

7.1. Asosiy fondlarning mohiyati va ularning korxona faoliyatidagi o'рни

Zamonaviy iqtisodiyot fani **asosiy fondlarni** ma'lum bir iste'mol qiymati ko'rinishida ijtimoiy mehnat asosida yaratiluvchi, ishlab chiqarishning moddiy-buyumlashgan material omillari qatoriga kiritadi. Hozirgi bozor sharoitlarida korxona kuchi va vositalari yordamida yaratilgan asosiy fondlar ishlab chiqarish quvvatlarini shakllantirish va ulardan foydalanishga faol ravishda ta'sir ko'rsatuvchi mulk hisoblanadi. Butun xalq xo'jaligi miqyosida asosiy fondlar mamlakatning milliy boyligini tashkil qiladi.

Asosiy fondlar korxona ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etada va o'zining natural-moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismlab o'tkazib beradi. Asosiy fondlar qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga o'tkazish jarayoni amortizatsiya deb, ushbu jarayonda to'plangan mablag'lar esa *amortizatsiya ajratmalari* deb ataladi.

Iqtisodiy maqsadlariga ko'ra, asosiy fondlar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlariga taqsimlanadi. Ishlab chiqarish asosiy fondlari o'z mohiyatiga ko'ra, korxonaning ishlab chiqarish potentsialini tashkil qilib, ularning tarkibiga quyidagilar kiradi:

- * ishlab chiqarish binolari va inshootlari;
- * uzatish qurilmalari;
- * quvvat mashinalari va uskunalari;
- * ishchi mashinalar va uskunalar;
- * transport vositalari;
- * o'lchov va tartibga solish asboblari va qurilmalari;
- * foydalanish muddati bir yildan kam bo'lmagan va qonunchilikda belgilab qo'yilgan qiymatlardagi asboblari va ishlab chiqarish inventari.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarishda band bo'lgan barcha mutaxassis va xodimlar soni bilan birgalikda, **korxonaning ishlab chiqarish apparati** deb ataladi.

Noishlab chiqarish asosiy fondlari korxona asosiy fondlarining ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaydigan qismi bo'lib, shu sababli o'z qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazmaydi. Bular qatoriga asosan korxona balansida turuvchi turarjoy (uy-joy fondi), oshxona, profilaktoriya, klub, bolalar bog'chasi va yaslilar, sport-sog'lomlashtirish va boshqa ob'ektlar kiritiladi. Madaniy-maishiy va sog'lomlashtirish yo'nalishidagi noishlab chiqarish asosiy fondlari ishlab chiqarish asosiy fondlari bilan foydalanish muddati, natural shaklning saqlanishi, o'z qiymatini sekin-asta yo'qotishi kabi ko'p jihatlari bilan o'xshashdir.

Mehnat predmetiga o'tkazuvchi ta'siriga ko'ra, asosiy ishlab chiqarish fondlari **aktiv** va **passiv** turlarga bo'linadi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining passiv turiga bino va inshootlar, aktiv turiga esa quvvat mashina va uskunalari, ishchi mashina va

uskunalar, transport vositalari, texnologik liniyalar, ya'ni biron-bir turdagi mahsulot yaratishda foydalaniluvchi mehnat qurollari kiritiladi.

Korxonaning aktiv asosiy ishlab chiqarish fondlari eng harakatchan va ahamiyatli hisoblanadi. Fan-texnika taraqqiyoti davomida ko'plab korxonalarda aktiv ishlab chiqarish fondlarining salmog'i ortadi, ularning tarkibi va ko'rinishi o'zgaradi, asosiy fondlar guruh va turlarining ma'naviy eskirish tufayli almashinish sur'ati tezlashadi.

Ishlab chiqarish miqyosining o'sishi va boshqa ijobiy o'zgarishlar sharoitlarida, ba'zan korxonaning asosiy fondlari, jumladan, ishchi mashinalar va uskunalar, ishlab chiqarish binolari, qurilmalar va hokazolar etmay qoladi. Bunday hollar ro'y berganda korxona shartnoma asosida o'ziga kerakli bo'lgan asosiy fondlarni yollaydi va ular ijaraga olingan hisoblanadi. Ijaraga beruvchi va ijaraga oluvchi o'rtasida yuzaga keluvchi mulk munosabatlari **lizing** deb ataladi (ingl. Lease - ijara).

Asosiy fondlarning umumiy hajmida alohida guruhlarining qiymat bo'yicha o'zaro nisbati *asosiy fondlarning turlar bo'yicha tuzilmasini* aks ettiradi hamda amaliyotda foizlarda o'lchanadi. Korxona asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilmasining, birinchi o'rinda uning aktiv qismini - mashina va asbob-uskunalarni ko'paytirishga yo'naltirilgan takomillashtirishdan manfaatdor bo'lishi lozim. Ularning ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdori shunchalik katta bo'ladi va aksincha.

Korxona asosiy fondlarining turlar bo'yicha tuzilmasi, ko'p jihatdan kapital qo'yilmalarning texnologik tuzilmasi orqali, jumladan, ularning yangi qurilish va qayta ta'mirlash, amaldagi ishlab chiqarishni kengaytirish va qayta qurollantirish bilan avvaldan belgilab qo'yilgan bo'ladi. Asosiy fondlarning turlar bo'yicha tuzilmasiga ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va kontsentratsiya qilish darajasi ham katta ta'sir o'tkazadi. Yirik korxonalar, ishlab chiqarishni fondlar bilan ta'minlashda va fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan keng foydalanishda kichik va o'rta korxonalarga qaraganda ko'proq imkoniyatga ega. Biroq kichik korxonalar harakatchanroq, ularning boshqaruvi moslashuvchanroq bo'lib, natijada ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta qurollantirish osonroq kechadi.

«Korxona iqtisodiyoti»ga **ekspluatatsiya qilinayotgan asosiy fondlarning yoshi**, birinchi o'rinda mashina va asbob-uskunalarining yoshi katta ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi paytda mashina va sanoat uskunalarini yosh bo'yicha guruhlashda taxminan quyidagi muddatlardan kelib chiqiladi: 5 yilgacha, 5 yildan 10 yilgacha, 10 yildan 15 yilgacha, 15 yildan 20 yilgacha, 20 yildan 25 yilgacha va hokazo. Mashina va uskunalarining ekspluatatsiya muddati qanchalik yuqori bo'lsa, korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari shunchalik past bo'ladi, mahsulotlar sifati pasayadi, bekor turib qolish va talofatlar ko'payadi hamda aksincha. Bundan tashqari, korxona asbob-uskunalaridan uzoq vaqt mobaynida foydalanilganida ta'mirlash uchun ham ko'p xarajatlar sarflanadi.

7.2. Korxonalarda asosiy fondlarni eskirishi, ularni baholash va ta'mirlash

Xo'jalik amaliyotida asosiy fondlar natural va qiymat ko'rinishida hisobga olinadi. Agar asosiy fondlarni *natural baholash*-ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta qurollantirish va zamonaviylashtirish masalalarini hal qilish, asbob-uskunalarni ta'mirlash uchun ularning guruh va turlari bo'yicha grafiklar tuzish, shuningdek, ta'mirlash vositalariga bo'lgan ehtiyojni aniqlash imkonini bersa, *qiymat bo'yicha baholash* esa, asosiy fondlarni qayta ishlab chiqarishni rejalashtirish, ularning mavjud hajmini aniqlash, amortizatsiya hajmini belgilash, asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini tahlil qilish va hokazolarda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy fondlarni baholashning quyidagi usullari mavjud: **boshlang'ich qiymat bo'yicha** - asosiy vositalarni yaratish yoki sotib olish uchun sarflangan xarajatlar majmuidan iborat bo'lib, asosiy fondlar yoki ularning alohida qismlarini foydalanishga topshirish uchun yaroqli holga keltirish bilan bog'liq bo'lgan-ularni keltirish, o'rnatish kabi xarajatlarni hisobga olgan holda yuzaga keluvchi qiymat.

Masalan, bitta mashina yoki uskunaning boshlang'ich qiymati – bu, korxonaning mazkur mashina yoki uskunani ma'lum bir sanada sotib olgan va bu haqda buxgalteriya hujjatlarida qayd qilingan sotib olish narxidir.

Tiklanish qiymati bo'yicha - asosiy fondlar yoki ularning biron-bir qismini (binolar, qurilmalar, mashinalar, ishlab chiqarish uskunalari va hokazo) hozirgi paytdagi inflyatsiya va boshqa omillarni hisobga olgan holda baholash. Baholashning bu usuli ob'ektning hozirgi paytdagi qayta ishlab chiqarish davrida qancha turishini ko'rsatadi. Korxona asosiy fondlarining tiklanish qiymati, taftish va inventarizatsiya paytida, mamlakat miqyosida va davlat chora-tadbiri sifatida esa, asosiy fondlarni qayta baholash paytida amalga oshiriladi.

Qoldiq qiymati bo'yicha - asosiy fondlarning eskirishini inobatga olgan holda, birlamchi va qayta tiklash qiymatlari o'rtasidagi farq ko'rinishidagi baholashdir. Boshqacha qilib aytganda, bu asosiy fondlarning ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga hali o'tkazilmagan qismidir. Korxonalar tomonidan foydalanilmaydigan hamda hisobdan chiqarish yoki sotib yuborish mo'ljallangan asosiy fondlar ham, ko'pincha qoldiq qiymati bo'yicha, mazkur xo'jalik yilidagi narxlarda baholanadi.

Korxona asosiy fondlarini baholashning turlarini chizma ko'rinishda aks ettirish mumkin: (7.2.-chizma)

Iqtisodiyotning globallashuvi hamda hisob va hisobotlarning mukammallashuvi, jumladan, milliy hisob standartlarining jahon standartlari talablari darajasiga keltirilishi tufayli, garchi asosiy vositalar, asosiy fondlarning pul ko'rinishidagi ifodasi sifatida avvaldan qo'llanib kelgan bo'lsada, hayotimizga "asosiy kapital", "asosiy vositalar" kabi atamalar endilikda keng ravishda kirib kelmoqda.

Hozirgi kunda amaliyotda asosiy vositalarning korxona balansi va hisobotlarida aks ettiriluvchi (ya'ni, boshlang'ich, belgilangan tartibda o'tkaziluvchi qayta baholashdan keyin esa tiklanish), hisobga olish qiymati **balans qiymati** deb ataladi. Bundan asosiy vositalarning qoldiq qiymatini asosiy vositalarning balans qiymatidan eskirish summasini ayirib tashlash yordamida topish mumkinligi anglashaladi.

Qabul qilingan baholash usuli va korxona balansida aks ettiriluvchi buxgalteriya hisoboti ma'lumotlari asosida, **korxona asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati** (F_{sr}) belgilanib, u quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$\Phi_{\text{bip}} = \Phi_{\text{H}} + \frac{\Phi_{\text{п}} T_1 - \Phi_{\text{в}} T_2}{12};$$

Bu erda:

$F_{\text{п}}$ – asosiy ishlab chiqarish fondlarining yil boshidagi qiymati;

$F_{\text{в}}$ – yil davomida kelib tushgan (foydalanishga topshirilgan) asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati;

$F_{\text{в}}$ – yil davomida ishlab chiqarishdan chiqarilgan (yo'q qilingan) asosiy fondlar qiymati;

T_1 – foydalanishga topshiriluvchi asosiy ishlab chiqarish fondlari amalda bo'luvchi o'rtacha muddati (oylarda), qabul qilingandan keyingi oydan boshlab;

T_2 – ishlab chiqarishdan chiqarilgan (yo'q qilingan) asosiy ishlab chiqarish fondlari foydalanilmaydigan o'rtacha muddat (oylar) chiqarilgan oydan to yil oxirigacha).

Asosiy fondlarni boshlang'ich yoki tiklanish qiymati bo'yicha baholashdan tashqari eskirish summasi ham hisobga olinadi. Asosiy fondlar jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirishi mumkin.

Jismoniy (moddiy) eskirish asosiy fondlarning birlamchi xislatlarini ishlab chiqarishda foydalanish va tabiiy eskirish natijasida yo'qotishdan yuzaga keladi. U asosan bir xilda kechmaydi hamda ko'p jihatdan iqlimning ta'siri, asosiy fondlardan foydalanish qoidalariga rioya qilish, jumladan, xodimlarning malakasiga ham bog'liq bo'ladi.

Jismoniy eskirishni (IF) quyidagi formula asosida hisoblab topish mumkin:

$$ИФ = \frac{T_{\phi}}{T_{\text{н}}} \times 100; \quad \text{yoki} \quad ИФ = \frac{И}{\Pi_c} \times 100.$$

Bu erda:

$T_{\text{ф}}$ - asosiy fondlarning haqiqiy xizmat qiluvchi muddati;

$T_{\text{н}}$ - asosiy fondlar xizmat qilishi kerak bo'lgan normativ muddat;

I - hisoblangan amortizatsiya summasi (eskirish summasi);

P_s – asosiy fondlarning boshlang'ich(qayta tashkil qilish) qiymati.

Ma'naviy eskirish - asosiy fondlarning qadrsizlanishi yoki texnik jihatdan muddatidan avval ish qobiliyatini yo'qotilishidir. U ikki shaklda yuzaga keladi: birinchi shaklda asosiy fondlar ularning ishlab chiqarish qiymatlari pasayishi natijasida qadrsizlansa, ikkinchi shaklda asosiy fondlarning qadrsizlanishi yangi, fan-texnika taraqqiyoti ta'siri ostida, yanada samaraliroq fondlarning paydo bo'lishi natijasida ro'y beradi. Asosiy fondlar ma'naviy eskirishining yuqorida keltirilgan shakllarini quyidagi tarzda aniqlash mumkin:

$$ИМ_1 = \frac{\Pi - B}{\Pi} \times 100;$$

$$\text{IM}_2 = \frac{\Pi_H - \Pi_C}{\Pi_H} \times 100.$$

Bu erda:

P - asosiy fondlarning to'liq boshlang'ich qiymati;

V - asosiy fondlarning tiklanish qiymati;

P_n - yangi texnikaning unumdorligi.

Asosiy fondlarni qayta ishlab chiqarish, ya'ni jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgan asosiy fondlarning o'rnini iqtisodiy to'ldirish uchun korxona bu vositalar qiymatidan *amortizatsiya ajratmalarni* ayirib tashlaydi hamda bu ajratmalar keyinchalik xarajatlar sifatida mahsulot tannarxiga kiritiladi.

Amortizatsiya ajratmalari quyidagi formula asosida aniqlanuvchi amortizatsiya normalari (N_a) asosida amalga oshiriladi:

$$H_a = \frac{A}{\Pi} * 100$$

Bu erda:

A - amortizatsiya ajratmalari;

P - asosiy fondlarning to'liq boshlang'ich qiymati.

Yillik amortizatsiya ajratmalari (AO) miqdori quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$A = \frac{\Pi + P_{\kappa} + M - O}{T}$$

Bu erda:

R_k - asosiy fondlar xizmat qilgan muddat davomida kapital ta'mirlashga sarflangan xarajatlar;

M - uskuna, mashina va qurilmalarni, ular xizmat qilgan davr mobaynida modernizatsiya qilishga sarflangan xarajatlar;

O - asosiy fondlarning qoldiq (likvidatsion) qiymati;

T - asosiy fondlarning xizmat qilish muddati, yil.

Amalda amortizatsiya mablag'lari asosiy fondlarni to'liq qayta tiklash (renovatsiya), kapital ta'mirlash va uskunalarni modernizatsiya qilish uchun alohida ravishda yo'naltiriladi. Bundan kelib chiqqan holda amortizatsiya normasi ikki qismdan - fondlarni renovatsiya qilish (N_v) hamda kapital ta'mirlash va modernizatsiya qilish (N_r) uchun ajratiluvchi mablag'dan iborat bo'ladi.

Birinchi holda amortizatsiya normasi quyidagi formula:

$$H_B = \frac{\Pi - O}{T\Pi} \times 100;$$

ikkinchi holda esa:

$$H_P = \frac{P_{\kappa} + M}{T\Pi}$$

asosida aniqlanadi

Ishlab chiqarish jarayonida asosiy fondlar asta-sekinlik bilan eskirishi sababli, ularning ish qobiliyatini ta'mirlash orqali tiklash zaruriyati tug'iladi. O'z vaqtida ta'mirlash asosiy fondlar muddatidan oldin ishdan chiqishining oldini oladi hamda ularning xizmat qilish muddati va unumdorligini oshiradi. Asosiy fondlarni ta'mirlash kapital, o'rta va joriy turlarga bo'linadi. Bino va inshootlarni ta'mirlash o'z mazmuni, talab qilinuvchi muddat va mablag'larga ko'ra, mashina va uskunalarni ta'mirlashdan farq qiladi.

Masalan, mashina va asbob-uskunalar **kapital ta'mirlashda** ular to'liq qismlarga bo'linadi va eskirgan qismlar almashtiriladi. Uskunalar ikki marta kapital ta'mirlash orasidagi muddat *ta'mirlash tsikli* deb ataladi. Mashina va uskunalar, qoidaga ko'ra, maxsus zavodlarda ta'mirlanadi.

O'rtacha ta'mirlash texnik mazmuni, murakkabligi, bajariladigan ish hajmi va davriyligiga ko'ra, kapital ta'mirlashdan farq qiladi hamda sarflanuvchi mablag', vaqt va kuchni nisbatan kamroq talab etadi. Joriy ta'mirlash kabi u ham mashina yoki uskunadan foydalanuvchi korxonaning o'zida amalga oshirilishi mumkin.

Joriy ta'mirlashda asosan asbob-uskunalar tozalanadi, moylanadi, tekshiriladi, mayda kamchiliklari bartaraf qilinadi, ya'ni uskunalarining foydalanishga doimiy tayyorligi ta'minlanadi.

Asosiy fondlarni ta'mirlash va ularga xizmat ko'rsatish majmuasi *rejali-oldini oluvchi ta'mirlash tizimiga* (ROOT) birlashtiriladi va korxona bosh mexanigi tomonidan boshqariladi. Deyarli har bir korxonada ROOT o'tkazilishini qayd qilish jurnallari mavjud bo'lib, ularda profilaktika va ta'mirlash tadbirlarini o'tkazish tartibi va grafigi belgilab qo'yiladi.

Ta'mirlash ishlari tufayli korxona asosiy fondlarning joriy ekspluatatsiyaga tayyorligini ta'minlaydi. Biroq shu bilan bir qatorda korxona asosiy fondlarni yaratish, foydalanish, amortizatsiya, qayta tiklash kabi bosqichlarni o'z ichiga oluvchi takror ishlab chiqarish amallarini doimiy ravishda bajarishga intilishi lozim.

Takror ishlab chiqarish tsiklida asosiy fondlarni yaratish jarayoni korxonadan tashqarida amalga oshiriladi hamda asosan qurilish sohasi, mashinasozlik, asbobsozlik hamda asosiy fondlarni yaratish bilan shug'ullanuvchi boshqa sohalar bilan bog'liq bo'ladi. Asosiy vositalarni takror ishlab chiqarishning qolgan bosqichlari korxona hududida amalga oshiriladi. Biroq barcha hollarda ham asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish tufayli korxonalar ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish hamda rivojlanib borayotgan bozor munosabatlari sharoitlarida iqtisodiy va texnik barqarorlikka erishishlarini ta'minlaydi.

7.3. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash yo'llari va ko'rsatkichlari

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning turli xil ko'rsatkichlari mavjud bo'lib, ularni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin:

birinchi guruh - *umumlashtiruvchi* va *qiymat* ko'rsatkichlari bo'lib, ular asosiy fondlarning turli guruhlarini dinamika va statikada baholash, tahlil qilish, zahiralarni aniqlash va bashorat qilish imkonini yaratadi. Bunday ko'rsatkichlarga fond qaytimi, fond sig'imi, fond rentabelligi va boshqalarni kiritish mumkin.

ikkinchi guruh - *xususiy* va *natural* ko'rsatkichlar bo'lib, ko'proq asosiy ishlab chiqarish fondlarining faol qismi - ishchilar, mashina va asbob-uskunalaridan foydalanish bilan bog'liq.

Ko'rsatkichlarning bu guruhi tarkibiga quyidagilar kiradi:

- * asosiy ishlab chiqarish fondlari(mashina va asbob-uskunalar)dan ekstensiv foydalanish koeffitsienti, ulardan vaqt bo'yicha foydalanganlik darajasini aks ettiradi;
- * asosiy ishlab chiqarish fondlari(mashina va asbob-uskunalar)dan intensiv foydalanish koeffitsienti, ulardan quvvat bo'yicha foydalanganlik (unumdorlik) darajasini aks ettiradi;
- * asosiy ishlab chiqarish fondlaridan integral foydalanish koeffitsienti, barcha ekstensiv va intensiv omillardan birgalikda foydalanishni hisobga oladi.

Ko'rsatilgan ko'rsatkichlarning har biri amaliyotda mustaqil ma'noga ega bo'lib, turli maqsadlarga erishish uchun foydalaniladi. Masalan, asosiy ishlab chiqarish fondlaridan vaqt bo'yicha qanday foydalanilganligini (ekstensiv foydalanish) baholash asbob-uskunalarining smenalik koeffitsienti, uskunalarini koeffitsienti, smena davomida uskunalarining bekor turib qolishi, uskunalaridan smenalarda foydalanish koeffitsienti kabi ko'rsatkichlar qo'llaniladi.

Asbob-uskunalaridan ekstensiv foydalanish koeffitsienti mazkur uskunalaridan amalda haqiqiy foydalanilgan vaqtning ulardan reja bo'yicha foydalanish muddatiga nisbati orqali aniqlanadi.

$$K_{\text{экс}} = \frac{t_{\text{хак}}}{t_{\text{реж}}}$$

Bu erda:

$t_{\text{хак}}$ – uskunalaridan haqiqiy foydalanilgan vaqt, soatlar;

$t_{\text{реж}}$ – uskunalarining normaga asosan foydalanish muddati, soatlar.

Misol. Agar 8 soatlik smena mobaynida ta'mirlash uchun 1 soat rejalashtirilib, amalda 5 soat sarflangan bo'lsa, u holda ekstensiv foydalanish koeffitsienti $0,71$ ($5/(8-1)$) ni tashkil qiladi. Bu esa asbob-uskunalaridan smena davomida faqat 71 % foydalanilganligini anglatadi.

Korxonalarda bunday uskunalarining bir emas, bir nechta – o'nta yoki yuztasidan foydalaniladi. Shu munosabat bilan uskunalarining smenalik koeffitsienti - sutka davomida mashina-smenalarning o'rnatilgan uskunalarining umumiy soni yoki ishchi o'rinlariga nisbatini aniqlash zaruriyati tug'iladi. Bu holda smenalilik koeffitsienti quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$K_{\text{см}} = \frac{MC}{KO}$$

Bu erda:

MS - sutka davomida haqiqiy ishlangan mashina-smenalar yig'indisi;

Ko - o'rnatilgan asbob-uskunalarining umumiy soni.

Misol. Korxonada 200 dona metall qiruvchi stanok sutka mobaynida 360 mashina-smena, 60 ta temir presslovchi stanok 50 mashina-smena, 40 ta quyuv stanoklari esa 30 mashina-smena ishlagan. Ushbu holda barcha stanoklardan foydalanishning smenalilik koeffitsienti quyidagicha topiladi:

$$K_{c.m} = \frac{360 + 50 + 30}{200 + 60 + 40} = 1,47$$

Uskunalarining smenalilik ko'effitsientini aniqlashning yana bir yo'li bo'lib, unga ko'ra korxonalarning bir emas, ikki yoki uch smenada ishlashi va bunda uskunalarining barchasidan ham to'liq foydalanilmasligi ko'zda tutiladi. Masalan, tsexda 270 dona uskuna o'rnatilgan bo'lib, birinchi smenada ulardan 200 tasi, ikkinchi smenada esa 190 tasi ishlagan. Bu holda uskunalaringsmenalilik ko'effitsienti $1,44 (200+190)/270$ ni tashkil qiladi.

Uskunalarni yuklanish ko'effitsienti ham uskunalaridan vaqt bo'yicha foydalanishni tavsiflaydi. Smenalilik ko'effitsientidan farqli ravishda, u mahsulotning mehnat sig'imini hisobga oladi. U mazkur uskunada tayyorlangan barcha mahsulotlar mehnat sig'imining uning ishlash vaqti fondiga nisbati orqali aniqlanadi. Mazkur misolda ushbu ko'effitsient quyidagicha bo'ladi:

$$K_{юк} = \frac{1,44}{2} = 0,72$$

Korxonada asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni to'liq baholash uchun ekstensiv ko'rsatkichlardan tashqari, ularning quvvat bo'yicha yuklanish tabiatini o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu erda yuqorida aytib o'tilganidek, texnologik uskunalar amaldagi unumdorligining, ya'ni texnik asoslangan progressiv unumdorlikning normativ unumdorlikka nisbati asosida, ya'ni **uskunalaridan intensiv foydalanish ko'effitsientidan** foydalanish, uni quyidagi formula bo'yicha hisoblash mumkin:

$$K_{инт} = \frac{B_{\phi}}{B_{н}};$$

Bu erda: V_F – vaqt birligida uskunada ishlab chiqarilgan haqiqiy mahsulot miqdori;

V_P – vaqt birligida uskunada texnik jihatdan asoslangan mahsulot ishlab chiqarish normasi.

Misol. Pasport ma'lumotlari bo'yicha dastgohda bir soatda 100 ta detal yasash mumkin, amalda esa shu vaqt ichida faqat 80 ta detal tayyorlandi. U holda $K_{int} 0,8 (80:100)$, ya'ni dastgohdan quvvat bo'yicha foydalanish 80 foizni tashkil qildi.

Uskunadan integral foydalanish ko'effitsienti uskunadan ekstensiv va intensiv foydalanish ko'effitsientlarining ko'paytmasi orqali aniqlanib, uning vaqt va quvvat bo'yicha band bo'lishini (foydalanilishini) kompleks xarakterlaydi.

Bizning misolimizda K_{eks} q 0,71 va K_{int} q 0,8 bo'lganligi tufayli, uskunadan integral foydalanish ko'effitsienti quyidagiga teng bo'ladi:

$$K_{интегр.} = K_{экс} * K_{инт} = 0,71 * 0,8 = 0,57$$

Korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning umumiy va qiymat ko'rsatkichlari nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda, avvalo **fond qaytimi**

haqida to'xtalib o'tish kerak. U asosiy fondlar birligiga (qiymati bo'yicha) to'g'ri kelgan mahsulot ishlab chiqarishni xarakterlaydi.

U mahsulot sotishdan tushgan bir yillik tushumning (V) asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$\Phi_{\kappa} = \frac{B}{\Phi_c}$$

Mahsulotning fond sig'imi - fond qaytimiga teskari qiymat bo'lib, quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$\Phi_c = \frac{\Phi_{\text{bip}}}{B}$$

Fond sig'imi kapital qo'yilmalari (investitsiyalar)ni tejash yoki ko'paytirish bilan uzviy ravishda bog'liq bo'ladi. Masalan, mahsulot fond sig'imi pasayib, uning ishlab chiqarish hajmi doimiy yoki o'suvchi bo'lganda asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish sharoitlari yaxshilanadi, demak, kapital qo'yilmalarini tejash uchun imkoniyat tug'iladi. Uni topish uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$\mathcal{Q}_{\kappa} = \Phi_e \times B$$

Bu erda:

E_k – kapital qo'yilmalarni tejash, so'm;

F_e – hisobot yilida mahsulot fond sig'imining o'tgan yildagiga nisbatan o'zgarishi, so'm.

Har bir korxona o'z tasarrufidagi asosiy ishlab chiqarish fondlaridan iloji boricha unumli foydalanishga intilishi lozim. Bunga fondlarni ish bilan ta'minlashni yaxshilash tufayli ishlab chiqarish va mahsulotlarni sotish hajmini oshirish, nisbiy xarajatlarni kamaytirish, foydani oshirishdan tashqari asosiy fondlarda jamiyatning o'tmishda narsa holiga aylangan mehnati mujassamlanganligi ham zaruriyat tug'diradi.

Korxona asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

- smena davomida uskunalar bekor turib qolishini qisqartirish va uning oldini olish;
- uskunalarining smenalik koeffitsientini oshirish;
- bekor turuvchi uskunalarini qisqartirish va tugatish;
- ta'mirlash va profilaktika tadbirlarini o'z vaqtida va sifatli ravishda amalga oshirish;
- uskunalarini ekspluatatsiya qiluvchi xodimlarning malakasini oshirish;
- ishlab chiqarishni tashkil etishni va resurslar bilan ta'minlashni yaxshilash.

7.4. Korxonaning ishlab chiqarish quvvati

Asosiy ishlab chiqarish fondlari hajmi va ulardan foydalanish darajasi korxonaning ishlab chiqarish quvvati kattaligini belgilaydi. U ishlab chiqarish dasturini asoslashda katta rol o'ynaydi hamda korxonaning belgilangan nomenklatura va sifatli mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha potentsial imkoniyatlarini tavsiflaydi.

Bundan kelib chiqadiki, **ishlab chiqarish quvvati** – bu, ma'lum bir vaqt davomida ilg'or texnologiyalardan foydalanish, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil

qilishning ilg'or sharoitlarida ishlab chiqarish mumkin bo'lgan mahsulotlarning maksimal darajasidir. U qoidaga ko'ra, ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmining natural ko'rinishda, ushbu korxonaning ixtisoslashganligi va mahsulotning alohida turlari o'rtasidagi o'zaro nisbatiga ko'ra aniqlanadi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati ilg'or (asosiy) tsexlar quvvati bilan, tsexlar quvvati bosh uchastkalar quvvati bilan, uchastkalar quvvati esa bosh uskunalar quvvatiga asosan aniqlanadi. Korxona ishlab chiqarish quvvati kattaligini belgilab beruvchi ko'rsatkichlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- * uskunalar tarkibi va turlar bo'yicha soni;
- * uskuna, agregat va dastgohlardan foydalanishning texnik-iqtisodiy norma (normativ) lari;
- * uskunalarining ishlash vaqti fondi;
- * ishchilar soni;
- * ishlab chiqarilayotgan mahsulot nomenklaturasi va assortimenti (turlari va xilma-xilligi).

Korxona ishlab chiqarish quvvatining **boshlang'ich** (yil boshida), **yakuniy** (yil oxirida), **o'rtacha** yillik hamda **loyiha quvvati** turlari mavjud. Loyiha quvvati qurilish loyihasida ko'zda tutilgan bo'ladi. Qayta tiklash, kengaytirish va texnik jihatdan qayta qurollantirish davomida loyiha quvvati kattalashtirilishi mumkin. Shu sababli amaliyotda loyiha quvvati ko'pincha korxonaning amaldagi quvvati bilan solishtiriladi. Korxonaning amaldagi quvvati korxona ishlab chiqarish dasturini tayyorlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Korxona ishlab chiqarish quvvatini aniqlashda zahiradagi uskunalaridan tashqari, barcha o'rnatilgan uskunalar hisobga olinadi. Ba'zi bir tsexlarda (yig'uv, quyuv va boshqa tsexlarda) ishlab chiqarish quvvati ishlab chiqarish maydonlariga asosan hisoblanadi.

Ishlab chiqarish quvvatini aniqlashda mahsulot birligiga sarflanuvchi vaqt normasi yoki har bir uskunaning unumdorlik normalari muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular ilg'or hamda progressiv bo'lishi talab qilinadi.

Korxona bosh bo'g'inining (asosiy tsexining) ishlab chiqarish quvvati quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$M = \frac{n \times \Phi_{\text{max}}}{M_t}$$

Bu erda:

M -tsex yoki uchaskaning qabul qilingan o'lchov birligidagi ishlab chiqarish quvvati;

n - tsex yoki uchastkadagi ilg'or uskunalar soni;

F_{maks} –bosh uskunadan foydalanish mumkin bo'lgan maksimal muddat, soat;

M_t –bosh uskunada mahsulot tayyorlashning progressiv mehnat sig'imi, soat.

Amaliyotda ishlab chiqarish quvvati va uskunalarining yuklanishini hisoblashda ba'zida xatolar, ular o'rtasidagi farqni sezmaslik hollari ham uchraydi. Korxona quvvati asosiy ishlab chiqarish fondlari, yangi texnika va aniqlangan zahiralaridan foydalangan holda mahsulot ishlab chiqarish mumkin bo'lgan maksimal darajani

tavsiflaydi, uskunalarning yuklanishni hisoblash natijalari esa, ushbu quvvatlardan rejadagi davrda foydalanishning darajasini aniqlaydi.

Demak, ular o'rtasidagi printsiplial farq shundaki, birinchi holatda korxona ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan mahsulotlarning maksimal darajasi aniqlansa, ikkinchi holda mazkur davr mobaynida uskunalardan qanchalik foydalanilishi aniqlanadi.

Ishlab chiqarish dasturining korxonada mavjud bo'lgan quvvatlarga mos kelishini aniqlash uchun, *o'rtacha yillik ishlab chiqarish quvvati* hisoblab topiladi. Uni hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$M_{\text{ыр.йил}} = M_H + \frac{M_v \times n_1}{12} - \frac{M_l \times n_2}{12}$$

Bu erda:

$M_{\text{o'rt.yil}}$ – korxonaning o'rtacha yillik quvvati;

M_n – korxonaning yil boshidagi quvvati;

M_v – yil mobaynida kiritiluvchi quvvati;

M_l – yil davomida ishlab chiqarishdan chiqariluvchi (yo'q qilinuvchi) quvvat;

n_1, n_2 – ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirishdan yoki tugatilgan ishlab chiqarish quvvatlari yo'q qilingandan to yil oxirigacha o'tgan to'liq oylar soni.

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilash bilan bog'liq bo'lgan mazkur chora-tadbirlar, ko'pincha ishlab chiqarish quvvatlari balansini tuzish yo'li bilan amalga oshirilib, korxonaning ishlab chiqarish quvvatlari va ularni ta'minlash manbalariga bo'lgan ehtiyoji aniqlanadi.

Qisqacha xulosalar

Bino, inshoot, mashina, qurilma, asbob-uskuna va boshqa mehnat vositalaridan iborat bo'lgan asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt mobaynida ishtirok etib, natural shaklini saqlab qoladi hamda ularning qiymati ishlab chiqarilayotgan mahsulotga asta-sekinlik bilan qismlarga bo'lib o'tkaziladi.

Asosiy fondlar ishlab chiqarish moddiy-texnika bazasining asosi hisoblanadi. Korxonaning ishlab chiqarish quvvati va mehnatning texnik jihatdan qurollanish darajasi asosiy fondlarga bog'liq bo'ladi.

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati – bu, ishlab chiqarishning barcha zahiralardan foydalangan holda ishlab chiqarish mumkin bo'lgan mahsulotning maksimal hajmidir.

Ekspluatatsiya jarayonida asosiy fondlar jismoniy va ma'naviy eskirishga uchrab, bu korxona uchun ma'lum bir yo'qotishlarni keltirib chiqaradi.

Asosiy fondlarning eskirishi bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlarni, ulardan foydalanishini yaxshilash, fond qaytimi, smenalik koeffitsienti, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish koeffitsienti kabi asosiy ko'rsatkichlar darajasini oshirish yordamida kamaytirish mumkin.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Asosiy fondlar nima va ularning kengaytirilgan ishlab chiqarishdagi roli qanday?
2. Asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilmasi deganda nima tushuniladi hamda ularning sanoat tarmoqlari bo'yicha farqlanishiga nima sabab bo'ladi?
3. Asosiy fondlarni baholashning qanday usullari mavjud?
4. Asosiy fondlarni eskirishining qanday turlarini bilasiz?
5. Zamonaviy amortizatsiya siyosatining mohiyati va ahamiyati nimada?
6. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning umumlashtiruvchi va qiymat ko'rsatkichlari nimani bildiradi?
7. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning xususiy va natural ko'rsatkichlari qanday aniqlanadi?
8. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning ekstensiv va intensiv ko'rsatkichlari qanday?
9. Korxona va sanoat tarmog'ining ishlab chiqarish quvvatlarini hisoblash usuli, turi va tushunchalari qanday?
10. Zamonaviy sharoitlarda asosiy fondlar va korxona ishlab chiqarish quvvatidan foydalanishni yaxshilashning qanday yo'nalishlari mavjud?

Asosiy adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуни. қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўйсига: ҳаёфсизликка ташдид, тараққиёт шартлари ва қафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув-ёул. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Ақромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.-223 б.
5. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
6. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва шуғул дунёси» нашриёт уйи, 2003.
7. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2004.
8. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
9. Экономика предприятия Конспект лекций в схемах М.: Приор-издат 2003.
10. Сергеев И.В Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное пособие М.: Финансы и статистика, 2004.
11. Махмудов Э.Х., Насриддинов М. Техническое перевооружение- ключ к успеху // Частная собственность. - 2005. - №35-36.
12. Махмудов Э.Х., Юлдашева Ш.М. Ставка на технический прогресс // Частная собственность. - 2005. - №12.

13. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю., Абуталипов Д.А. Модернизация—главное направление экономического и технического прорыва страны // Деловой партнёр Узбекистана. - 2005. - 17 март.
14. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю., Абуталипов Д.А. Modernization: the major direction of the nation's economic and technical breakthrough // Business Partner. - 2005. - 7 апрель.
- Махмудов Э.Х. Путь к модернизации экономики // Деловой партнёр Узбекистана. - 2005. - 5 май.
15. Махмудов Э.Х. Taking the road of economic modernization // Business partner. - 2005. - 19 май.
16. Файзуллин Руслан. Эффективное использование производственных фондов на предприятии (на примере Открытого акционерного общества «Ташсельмаш»). Ташкент, ТГЭУ, ВКР, 2005.
17. . Шихов И.И. Пути улучшения использования производственной мощности предприятия (на примере Открытого Акционерного общества «Узбексельмаш»). Ташкент, ТГЭУ, ВКР, 2004.
18. Толковый словарь "Экономика предприятия" [Электронный документ]. - (www.rubricon.com/tsep_1.asp). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
19. Экономика предприятия. Публикации. [Электронный документ]. - (www.ssau.ru/books/economics/1.shtml). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
20. Экономика предприятия. Учебник, Под ред. проф. О. И. Волкова, Инфра-М ...[Электронный документ]. - (www.zone-x.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.

VIII BOB. KORXONANING AYLANMA MABLAG'LARI

8.1. Aylanma mablag'lar tushunchasi, iqtisodiy tabiati va ularning korxona faoliyatidagi ahamiyati

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishda mehnat qurollari (asosiy fondlar) va ishchi kuchidan tashqari, **aylanma mablag'larga** ham ega bo'lishlari zarur. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarishning aylanma fondlari va muomala fondlarini tashkil qilishga mo'ljallangan pul mablag'laridan iborat. Aylanma mablag'lar, qoidaga ko'ra, korxonaning hisob raqamida naqd pul ko'rinishida jamg'ariladi. Har bir korxonaning aylanma mablag'lari asosiy fondlarning texnik holati va mahsulot ishlab chiqarish dasturi bilan bog'liq. Korxona qanchalik katta va uning ishlab chiqarayotgan mahsulotlari turlari ko'p bo'lsa, aylanma mablag'lar shunchalik ko'p talab qilinadi. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarish va uning uzluksizligini ta'minlashning moddiy asosi hisoblanadi.

“Aylanma mablag'lar ” atamasidan tashqari “aylanma kapital” iborasi ham ko'p qo'llanilib, asosan iqtisodiy nazariya va xo'jalik yuritishning xorijiy tajribasidan olinadi. Mohiyatiga ko'ra, **aylanma kapital** korxona ishlab chiqarish kapitalining bir qismi bo'lib, uning qiymati ishlab chiqarishning har bir tsiklida ishlab chiqarilgan mahsulotga o'tkaziladi hamda ushbu tovarni sotgandan so'ng korxonaga qaytariladi. Aylanma kapital ko'pincha korxonaning pul mablag'lari hisoblanuvchi yoki ishlab chiqarish jarayonida pul mablag'lariga aylantiriluvchi harakatchan aktivlari qatoriga kiritiladi.

Iqtisodiy tabiati, bajaruvchi vazifalari va ishlab chiqarish jarayonidagi o'rniga ko'ra, “aylanma mablag'lar” va “aylanma kapital” o'rtasida sezilarli farq yo'q. Korxona doimiy kapitalining tarkibiy qismi sifatida ular xom ashyo, yoqilg'i, energiya resurslari, yordamchi va boshqa materiallarda yuzaga keladi, shuningdek, ishchi kuchlarini yollash va ularning mehnatiga haq to'lashga bo'nak (avans) tariqasida beriladi. Aylanma mablag'larga bo'lgan qo'shimcha talab banklardan olinadigan kreditlar hisobiga qoplanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalarning aylanma mablag'larga etarli tarzda ega bo'lishi ularning normal faoliyat yuritishi garovi hisoblanadi. Shuni ham unutmaslik zarurki, ishlab chiqarayotgan mahsulot birligiga sarflanuvchi xom ashyo, material, yoqilg'i va energiya miqdori mahsulot sifatiga ta'sir ko'rsatmagan holda qanchalik kam bo'lsa, mahsulot shunchalik arzonlashadi hamda aylanma mablag'lar kamroq sarflanib, ulardan foydalanish samaradorligi yuqori bo'ladi.

Korxonalarning aylanma mablag'lari aylanma fondlari va muomala fondlariga taqsimlanadi. Bunday taqsimlash ularning moddiy-buyumlashgan tuzilishidan tashqari, ishlab chiqarish jarayoni va umuman, korxonaning iqtisodiy faoliyatidagi ishtiroki asosida amalga oshiriladi. Bundan tashqari, taqsimlash rejalashtirishni tashkil qilishda hamda korxonaning ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojini aniqlashda katta rol o'ynaydi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari—korxona ishlab chiqarish fondlarining bir qismi bo'lib, bitta ishlab chiqarish tsikli davomida sarflanadi hamda natural shaklini o'zgartirib, o'z qiymatini to'lig'icha tayyor mahsulot tannarxiga o'tkazadi. Shu

sababli aylanma ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonining majburiy elementi va ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy qismi hisoblanadi.

Korxona aylanma ishlab chiqarish fondlari qatoriga xom ashyo va materiallar zahirasi, yarim tayyor mahsulotlar, yoqilg'i va energetika resurslari, qadoqlash va o'rov materiallari, ehtiyot qismlar, tugallanmagan ishlab chiqarish va kelajakdagi xarajatlarni kiritish mumkin. Rejalashtirish, sistemali hisob va hisobotni tashkil qilish uchun qulaylik yaratish maqsadida aylanma ishlab chiqarish fondlari uch guruhga bo'linadi:

- * ishlab chiqarish zahiralar;
- * tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlar;
- * kelgusi davr xarajatlari.

Muomala fondlari korxonaning tayyor mahsulot zahirasini yaratish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari, shuningdek, chek va veksellar, aktsiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lardan iborat bo'ladi. Muomala fondlari va aylanma ishlab chiqarish fondlari majmuasi, korxonaning aylanma mablag'lari(kapitali)ni tashkil qiladi.

Ishlab chiqarishda band bo'lgan aylanma mablag'lar kattaligini belgilovchi asosiy omillar – bu, mahsulot tayyorlashning ishlab chiqarish tsikli uzunligi, mehnatni tashkil qilish, texnika va texnologiyaning rivojlanish darajasi, mehnat predmetlari va qurollaridan foydalanish normalaridir. Aylanma mablag'lar kattaligi, shuningdek, mahsulotlarni sotish sharoitlari, ta'minot va mahsulotni sotish tizimini tashkil qilish darajasi bilan ham bog'liq bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan holatlardan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, aylanma mablag'lardan quyidagi hollarda foydalaniladi:

- xom ashyo, material, ehtiyot qismlar hamda ishlab chiqarishni tashkil qilishda zarur bo'lgan boshqa mehnat predmetlari;
- ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinuvchi elektr energiyasi, yoqilg'i kabi resurslar uchun haq to'lash;
- korxonani tashkil etish va faoliyat yuritish davrida oylik ish haqi to'lanishi;
- soliq va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash.

Bozor munosabatlari va deyarli barcha resurslar taqchilligi sharoitlarida aylanma mablag'lar, birinchi o'rinda moddiy resurslardan ratsional foydalanish va ularni shakllantirish zahiralarini izlab topish har bir korxona oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi. Bunda **zahira** deganda, moddiy va pul resurslarini yaxshilashning yuzaga kelgan yoki yuzaga kelayotgan, lekin hali foydalanilmagan (to'liq yoki qisman) imkoniyatlarini tushunish lozim.

Bu zahiralar kelib chiqishi va foydalanilishiga ko'ra xalq xo'jaligiga va tarmoqlarga tegishli yoki tarmoqlararo, ishlab chiqarish ichidagi (zavod, tsex va hokazo) turlariga bo'linadi. «Korxona iqtisodiyoti»da **ichki ishlab chiqarish zahiralar** - ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil qilish hamda texnika va texnologiyani takomillashtirish, mahsulotlarning yangi va yanada mukammal turlarini o'zlashtirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan moddiy resurslardan foydalanishni yaxshilash imkoniyatlari, katta

ahamiyat kasb etadi. Zahiralar shuningdek, moddiy resurslarni sarflashni normallashtirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning mehnat sig'imini kamaytirish, mehnatni tashkil qilishning ratsional usullarini qo'llash natijasida ham aniqlanadi. Qisqacha aytganda har bir korxona, ayniqsa, yirik va mashinasozlik korxonalari hamda ularga yaqin bo'lgan korxonalar, moddiy va pul resurslaridan, ya'ni xususiy kapital va boshqa aktivlardan ratsional foydalanish bo'yicha puxta ishlab chiqilgan chora-tadbirlar majmuasiga ega bo'lishi zarur.

Resurslardan samarali foydalanishning texnik-ishlab chiqarish yo'nalishlari qatoriga, birlamchi xom ashyoni ishlab chiqarishda foydalanishga sifatli ravishda tayyorlash, mashina va uskunalarni konstruksiyasini takomillashtirish, xom ashyo, material, yoqilg'ilarning tejamlor turlaridan foydalanish, ishlab chiqarish chiqitlarini kamaytiruvchi hamda ikkilamchi resurslardan maksimal darajada foydalanish va barcha turdagi yo'qotishlarning oldini olishni ta'minlovchi yangi texnika va texnologiyalarni joriy qilishni kiritish mumkin.

Resurslardan oqilona foydalanishning tashkiliy-iqtisodiy yo'nalishlari qatoriga, mahsulotlar material sig'imini rejalashtirish va normalashtirishning ilmiy darajasini oshirish, resurslarni sarflashning texnik jihatdan asoslab berilgan norma va normativlarini ishlab chiqish, "eski" va "yangi" mahsulot ishlab chiqarish o'rtasida progressiv proporsiyalarni belgilash, mehnatni tashkil qilishning samarali usullarini rag'batlantirish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlar kiritiladi.

Aylanma mablag'lar va ularning tarkibiy qismlaridan samarali foydalanishning asosiy yo'nalishlari ish joylarida (brigada, tsex va ishlab chiqarish uchastkalarida) bitta miqdordagi xom ashyo va materiallardan tayyorlanuvchi yakuniy mahsulotlarni ko'paytirishdadir. U ishlab chiqarishni texnik jihatdan ta'minlash, xodimlarning malakasi, moddiy-texnika ta'minoti, moddiy resurslar zahiralarini sarflash normalariga bog'liq bo'ladi.

8.2. Aylanma mablag'larning tuzilmasi va harakati hamda ularning korxona iqtisodiyotiga ta'siri

Aylanma tuzilmalarni rejalashtirish va boshqarishning hozirgi paytdagi amaliyotida ushbu mablag'larning tarkibi va tuzilmasini baholash va tahlil qilishga, shuningdek, ularning funktsional roli va harakatiga katta e'tibor qaratiladi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxona aylanma mablag'larining eng faol qismi bo'lsa, muomala fondlari ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi hamda yangi iste'mol qiymatini yaratmaydi. Bu erda umumiy qoida shundayki, aylanma mablag'lar doimo aylanishda bo'lishi zarur - ularning samaradorligi va korxona iqtisodiyotiga ta'siri aynan shunda ko'zga tashlanadi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxona aylanma mablag'larining asosiy va salmoqli qismi sifatida o'z tarkibiga quyidagilarni qamrab oladi:

* **ishlab chiqarish zahiralar** – bu ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarishga kiritish uchun tayyorlangan hamda xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, xarid qilinuvchi yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar, qadoqlash va o'rov materiallari, asosiy fondlarni ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar, yoqilg'i-moylash materiallaridan tashkil topuvchi mehnat predmetlari;

* **tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlar** – bu, ishlab chiqarish jarayonida foydalanishga topshirilgan hamda ishlov berish va yig'uv jarayonida bo'lgan, lekin ishlab chiqarish jarayoni to'liq tugallanmagan hamda ushbu korxonada keyinchalik ishlov berilishi lozim bo'lgan mehnat predmetlari;

* **kelgusi davr xarajatlari** - ayni paytda ishlab chiqarilayotgan, lekin kelajakdagi mahsulotlarga mansub bo'lgan yangi turdagi mahsulotlarni tayyorlash va o'zlashtirish xarajatlari (masalan, asbob-uskunalarni qayta rejalashtirish, mahsulotlarning yangi turlarini tayyorlash va loyihalashtirishga sarflanuvchi xarajatlar va boshqalar).

Aylanma ishlab chiqarish fondlari alohida tarkibiy qismlari yoki elementlari o'rtasidagi foizlarda ifodalanuvchi o'zaro munosabatlar **aylanma ishlab chiqarish fondlarining tuzilmasini** tashkil qiladi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari va muomala fondlari o'rtasidagi xuddi shunday foizlardagi munosabatlar korxona aylanma mablag'larining tuzilmasi deb ataladi.

Ishlab chiqarish zahiralarini aylanma ishlab chiqarish fondlarining asosiy qismini tashkil qiladi. Biroq bozor iqtisodiyoti, ayniqsa, barcha resurslar taqchilligi sharoitlarida ishlab chiqarish zahiralarining haddan tashqari oshirib yuborilishi korxona iqtisodiyotiga salbiy ta'sir qilishidan tashqari, resurslarni "bog'lab" qo'yadi hamda ularning yo'qotilishiga olib keladi. Shu sababli aylanma mablag'lar hajmini optimallashtirish va ularni mahsulot ishlab chiqarish dasturlariga mos holga keltirish korxonaning tejamkorlik rejimida faoliyat yuritishi katta ahamiyatga ega bo'ladi.

Iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi korxonalarning aylanma mablag'lari ishlab chiqarishning texnologik tashkil etish xususiyatlariga ko'ra, bir-biridan farq qiladi. Bu xususiyatlarning xarakteri ishlab chiqarilayotgan mahsulot turi va murakkabligi, ixtisoslashtirish darajasi, mahsulotni realizatsiya qilish sharoitlari va shu kabilar bilan izohlanadi. Aylanma mablag'lar tuzilmasining tarmoqlar bo'yicha farqlanishini quyidagi jadval orqali bilib olish mumkin (8.1-jadval).

Korxonalar aylanma mablag'lari tarkibi va tuzilmasiga xo'jalik yuritish qobiliyati va uning samaradorligiga rioya qilish qoidalari katta ta'sir ko'rsatadi. Ya'ni korxona ishlab chiqarish zahiralarini va aylanma mablag'larning ta'minlanganligini haddan tashqari oshirishga intilmasligi zarur. Amaliyotning guvohlik berishicha, bu, resurslarning halok bo'lishiga va sun'iy tanqislikning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Shu sababli xom ashyo va materiallarni sarflashning texnologik normalariga rioya qilish, ularni saqlashni to'g'ri yo'lga qo'yish, chiqitlar va yo'qotishlarni kamaytirish, zamonaviy va arzon materiallardan foydalanish katta ahamiyat kasb etmoqda. Biroq arzon materiallardan foydalanish doim ham korxona imkoniyatlari va xohishidan kelib chiqavermaydi va tashqi muhit, birinchi o'rinda ishlab chiqarishdagi hamkorlar, bahoni shakllantirish, umumiy iqtisodiy barqarorlik va boshqa omillar bilan ham bog'liq bo'ladi.

8.1-jadval

Aylanma mablag'larning tarmoqlar bo'yicha
taqsimlanishi

Aylanma fondlarning guruh va elementlari	Butun sanoat	Qora metallurgiya	Mashina- sozlik	Energe- tika	Engil sanoat	Oziq-ovqat sanoati
1. Ishlab chiqarish zahiralari - jami	70,2	65,0	55,3	98,3	90,0	78,8
Jumladan: xom ashyo va asosiy materiallar, yarim tayyor mahsulotlar	46,2	23,8	37,5	-	76,7	52,2
Yordamchi materiallar	6,6	11,0	2,3	24,1	5,7	6,1
Yoqilg'i	1,7	2,0	0,7	37,4	0,5	1,6
Ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar	3,9	11,0	2,0	23,0	1,7	2,0
Qadoqlash va o'rov materiallari	3,0	0,5	0,6	0,3	1,2	11,3
Instrumentlar, xo'jalik asboblari va qimmat bo'lmagan, tez eskiruvchi boshqa predmetlar	9,8	16,7	12,2	19,5	3,2	5,6
2. Tugallanmagan ishlab chiqarish va korxonada tayyorlangan yarim tayyor mahsulotlar	24,0	18,3	42,2	0,5	9,8	19,5
3. Kelgusi davr xarajatlari va boshqa mehnat predmetlari	5,8	16,7	2,5	1,2	0,2	1,7
Jami aylanma ishlab chiqarish fondlari	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Aylanma fondlar tuzilmasi nafaqat sanoatning turli tarmoqlarida, hattoki bir tarmoq va bir korxoning o'zida ham farqlanadi. Bunday farqlanishga turli xildagi xom ashyo va materiallar, ishlab chiqarish texnologiyasi va texnikasidagi farqlar, korxonalarning geografik joylashuvi, ishlab chiqarishning tashkil etilishi va mehnat taqsimoti, moddiy-texnika ta'minoti sabab bo'lishi mumkin.

Korxona iqtisodiyotiga aylanma mablag'larning tarkibi va tuzilmasidan tashqari, ularni ishlab chiqarish, takror ishlab chiqarish va muomalaning turli bosqichlarida izlab topish katta ta'sir ko'rsatadi. Aylanma mablag'larning to'liq aylanishi uch bosqichdan iborat bo'lib, bu jarayonda mahsulot ishlab chiqariladi va sotiladi.

Birinchi bosqichda aylanma mablag'lar pul shaklidan moddiy boyliklarning ishlab chiqarish zahiralarga aylanadi, ya'ni pul - tovar (D-T).

Ikkinchi bosqich ishlab chiqarish, yani mahsulotni tayyorlash jarayonini o'z ichiga oladi. Bu bosqichda aylanma mablag'lar va birinchi o'rinda aylanma fondlar tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar holiga keltirilib, tovar shaklini oladi (T).

Uchinchi bosqichda aylanma mablag'lar tovar mahsuloti shaklida muomalaga kiritilib, sotiladi va yana pul shaklini oladi (T-P).

Shu tariqa aylanma mablag'lar barcha bosqichlardan o'tib, to'liq aylanishni amalga oshirishini quyidagi tarzda aks ettirish mumkin:

1-bosqich - pul-tovar (P-T);

2-bosqich - ishlab chiqarish (I.Ch);

3-bosqich - tovar-pul (T-P).

Shuni qayd qilib o'tish muhimki, korxonaning aylanma mablag'lari bir vaqtning o'zida uchala bosqichda ham pul mablag'lari, ishlab chiqarish zahirolari, tugallanmagan ishlab chiqarish, yarim tayyor va tayyor mahsulotlar ko'rinishida mavjud bo'lishi mumkin. Korxonaning aylanma mablag'lari harakati ma'lum bir iqtisodiy qonunlar asosida ishlashi hamda ulardan ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida oqilona foydalanishni ko'zda tutishi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu qonunlardan va aylanma mablag'lardan foydalanish qoidalaridan chetga chiqish aylanma mablag'larning etishmasligiga yoki samaradorlikning pasayishiga olib kelishi mumkin.

8.3. Aylanma mablag'larni normalashtirish

Shakllanish manbaiga ko'ra, aylanma mablag'lar xususiy va qarzga olingan turlarga bo'linadi.

Xususiy aylanma mablag'lar doimo korxona ixtiyorida bo'lib, xususiy resurslar, asosan foyda hisobiga shakllanadi. Korxonaning xususiy aylanma mablag'lari qatoriga ish haqi bo'yicha qarzlari, ta'minotchilar yoki hamkorlar qarzlari, buyurtmachilarning tayyorlangan mahsulot uchun to'lagan pullari kabilarni kiritish mumkin. Bu mablag'lar xususiy mablag'larga tenglashtirilgan mablag'lar yoki korxonaning barqaror passivlari deb ataladi.

Qarzga olingan aylanma mablag'lar doimo harakatda bo'lmaydi hamda korxonaning mahsulotlarni sotishdagi qiyinchiliklar, moddiy-tovar boyliklar bilan ta'minlash, mahsulot ishlab chiqarish dasturini oshirib bajarish va boshqa vaqtinchalik ehtiyojlarni qoplash uchun foydalaniladi. Ular qatoriga bank kreditlari, kreditorlik qarzlari (tijorat kreditlari) va boshqa passivlarni kiritish mumkin.

Aylanma mablag'larni boshqarish mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonining uzluksizligini ta'minlashda aylanma mablag'lardan iloji boricha kamroq foydalanishda ifodalanadi. Bu esa korxona aylanma mablag'lari aylanishining barcha bosqichlarida mos ravishda minimal, lekin etarli tarzda ratsional taqsimlanishi zarurligini anglatadi. Bu vazifa o'z navbatida moddiy resurslar zahirolari va xarajatlarini normalashtirish tufayli muvaffaqiyatli amalga oshirilmoqda.

Aylanma mablag'larni normalashtirish korxonaning uzluksiz ishlashi ta'minlaydigan moddiy boylik va boshqa resurslarning minimal, lekin etarli zahiralarini shakllantirish uchun zarur bo'lgan pul mablag'larini aniqlashda ifodalanadi. U ichki zahiralarini aniqlash, ishlab chiqarish tsikli davomiyligini qisqartirish va tayyor mahsulotni tezroq sotish imkon yaratadi.

Biroq amaliyotda korxonalarning barcha aylanma mablag'lari ham normalashtirilmaydi. Shu sababli aylanma mablag'lar normalashtiriluvchi va normalashtirilmaydigan turlarga taqsimlanadi va ular hozirgi bozor munosabatlari sharoitlarida ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Normalashtiriluvchi aylanma mablag'lar qatoriga korxona omborlaridagi ishlab chiqarish zahiralari (xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, unchalik qimmat bo'lmagan predmetlar va jihozlar), tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va ombordagi tayyor mahsulotlar kiritiladi.

Normalashtirilmaydigan aylanma mablag'lar, bu – xaridorlarga berib yuborilgan tayyor mahsulot yoki tovarlar, hisob raqamidagi pul mablag'laridir.

Korxonalar faoliyatida barcha aylanma mablag'lar salmog'ida 70-80%ni tashkil qiluvchi normalashtiriluvchi aylanma mablag'lar asosiy o'rin tutadi. Aylanma mablag'larni normalashtirish tejamkorlik rejimiga rioya qilish va resurslardan oqilona foydalanish imkonini yaratadi.

Resurslarni normalashtirish jarayonida aylanma mablag'larning norma va normativlari belgilanadi.

Aylanma mablag'larning normasi, korxona moddiy-tovar boyliklarining minimal zahiralari tavsiflaydi hamda ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi pul o'lchovida, zahira kunlari va zahira normalarida hisoblanadi.

Aylanma mablag'larning normativi aylanma mablag'lar normasini, normasi aniqlangan ko'rsatkichga ko'paytirishni ifodalaydi hamda qoidaga ko'ra, pul ko'rinishida o'lchanadi. U quyidagi formula asosida hisoblanishi mumkin:

$$N_{ay,m}=N_{ich,z} + N_{t,ich} + N_{t,m}$$

Bu erda:

$N_{ich,z}$ - ishlab chiqarilgan zahiralarning normasi;

$N_{t,ich}$ – tugallanmagan ishlab chiqarish normasi;

$N_{t,m}$ - tayyor mahsulot normasi.

Aylanma mablag'larni normalashtirish va ayniqsa, moddiy resurslarni sarflash normalarini belgilashda quyidagi tamoyillarga amal qilish lozim:

- * normalarning progressivligi va dinamikligi;
- * normalarning iqtisodiy va ishlab chiqarish–texnikaviy jihatdan asoslanganligi;
- * xom ashyo, material, yoqilg'i, elektr energiyasi va boshqa resurslar o'lchamini to'g'ri tanlash;
- * chiqit va yo'qotishlarning oldini olish;
- * eskirgan normalarni qayta ko'rib chiqish hamda ularni fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga mos holga keltirish.

Moddiy va boshqa resurslarni normalashtirishda bir nechta usullar qo'llaniladi. Amaliyotda quyidagi usullar ko'proq uchraydi:

1. O'tgan yillar davomida amalda sarflangan resurslar to'g'risidagi hisobot ma'lumotlarini o'rganish hamda bir necha yillar davomida ro'y bergan pasayishlarni hisoblashga asoslanuvchi statistika-tajriba usuli.

2. Laboratoriya tajribalariga asosan yaratilgan hamda instrumentlar va yordamchi materiallar sarflanishi normasini aniqlashda qo'llaniluvchi - laboratoriya–texnikaviy usuli.

3. Yuzaga kelgan ishlab chiqarish sharoitlaridan tashqari boshqa korxonalarning ilg'or tajribalari va yutuqlarini ham hisobga olish imkonini beruvchi, moddiy resurslardan foydalanishni normalashtirishning mukammalroq usuli hisoblanuvchi – hisob-tahliliy usuli.

Korxona aylanma mablag'larini normalashtirish tadbirlari ishlab chiqarish zahiralarini normalashtirish, shuningdek, tugallanmagan ishlab chiqarishning optimal kattaligi, tayyor mahsulot qoldiqlari va kelgusi davr xarajatlarini aniqlash bilan bog'liq vazifalarni echishga olib keladi.

Ishlab chiqarish zahiralarini normalashtirish, korxonaning uzluksiz faoliyat yuritishini ta'minlash maqsadida amalga oshiriladi. Agar ishlab chiqarish zahiralarini normativlardan past bo'lsa, ishlab chiqarish jarayonining izdan chiqishi, ishchi kuchi va uskunalarining bekor turib qolishi, korxonaning ishlab chiqarish va iqtisodiy ko'rsatkichlari pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan bir paytda, ishlab chiqarish zahiralarining belgilangan norma va normativlardan oshib ketishiga ham yo'l qo'ymaslik kerak, chunki bu mablag'larning "muzlab" qolishiga va natijada korxona va davlatning zarar ko'rishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish zahiralarini joriy, sug'urta (kafolatli), tayyorlov (texnologik) va mavsumiy turlarga bo'linadi.

Joriy zahira – bu, materiallar etkazib berish oralig'ida ishlab chiqarishni moddiy resurslar bilan ta'minlash uchun zarur bo'lgan zahiradir. Joriy zahiralar material etkazib berish davri, oralig'i hamda xom ashyo va boshqa materiallarning sutkalik sarflanishiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'ladi.

Misol. Non kombinati bir sutkada 10 tonna un sarflaydi, tegirmondan esa bir oyda bir marta un qabul qiladi. Ya'ni etkazib berish oralig'i 30 kunni tashkil qiladi. Demak, unning maksimal darajadagi joriy zahirasi 300 (10x30) tonnani, o'rtacha joriy zahirasi 150 (10x30:2) tonnani, un har o'n kunda etkazib berilgandagi minimal joriy zahirasi esa 50 (10x10:2) tonnani tashkil qiladi.

Shu tariqa joriy zahiralar hajmi ko'p jihatdan etkazib berish oralig'iga bog'liq bo'ladi: oraliq qanchalik kichik bo'lsa, zahira shunchalik kam bo'ladi. Bundan kelib chiqqan holda joriy zahira miqdorini quyidagi formula asosida topish mumkin:

$$Z_{\max} = M_{o'r} \times T_{t,ts}$$

Bu erda:

$M_{o'r}$ – ushbu materialdan o'rtacha sutkalik foydalanish miqdori (T., dona);

$T_{t,ts}$ – etkazib berish oralig'i yoki ta'minot tsikli, kunlar.

Sug'urta (kafolat) zahirasidan ta'minotda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan uzilishlar yoki ko'zda tutilmagan holatlarda foydalanish mo'ljallanadi. Ko'pincha sug'urta zahirasi miqdori joriy zahira normasining 50% miqdorida belgilanadi hamda quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$Z_{str} = M_{o'r} \times (T_1 + T_2 + T_3 + T_4)$$

Bu erda:

T_1 – materialni yuklash uchun ketadigan vaqt;

T_2 – materiallar yo'lda bo'ladigan vaqt;

T_3 – materiallarni omborga qabul qilish vaqti;

T_4 – materiallarni foydalanishga tayyorlash vaqti.

Sug'urta zahirasi omborda joriy zahira bilan birgalikda saqlanadi hamda undan umuman farq qilmasada, alohida hisobga olinadi va faqat korxona rahbariyatining ruxsati bilangina sarflanadi.

Tayyorlov (texnologik) zahirasidan xom ashyo va materiallarni ishlab chiqarishga kiritish uchun tayyor holga keltirishda foydalaniladi. Bunday zahiralarni ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlari va texnologiyalariga ega bo'lgan korxonalaridagina yaratiladi. Bunday korxonalar qatoriga yog'-moy kombinati, yog'ichni qayta ishlash korxonasi kabilarni kiritish mumkin. Mazkur hollarda tayyorlov zahirasi miqdori tayyorlov texnologiyasi va operatsiyalariga mos holda normaga solinadi.

Mavsumiy zahiralarni asosan uchta sababga ko'ra yuzaga keladi: birinchidan, xom ashyo tayyorlashning mavsumiyligi; ikkinchidan, uni iste'mol qilishning mavsumiyligi; uchinchidan, materiallarni etkazib berishning mavsumiyligi. Mavsumiy zahiralarni hajmi xuddi joriy zahiralarni hajmi kabi, o'rtacha bir sutkada iste'mol qilish va mavsumiy zahiralarni yaratilishi lozim bo'lgan vaqtga asosan aniqlanadi.

Ishlab chiqarish zahiralarni normalashtirish, ishlab chiqarishda qo'llaniluvchi har bir mehnat predmeti (xom ashyo va materiallar, yordamchi materiallar va boshqalar) uchun alohida amalga oshiriladi hamda bu o'z navbatida ishlab chiqarish zahiralarni yaratishda aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojni aniqlashga asos bo'lib xizmat qiladi.

Tugallanmagan ishlab chiqarishni normalashtirish. Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'lar normativini aniqlash korxona faoliyatidagi eng murakkab va ko'p mehnat talab qiluvchi jarayon hisoblanadi. Tugallanmagan ishlab chiqarish sifatida ishlab chiqarishning turli bosqichlarida - xom ashyoni texnik nazorat bo'limi (TNB) tomonidan qabul qilishdan to tayyor mahsulot omboriga topshirgunga qadar ishlov berilayotgan mahsulotlarni ko'rsatishi mumkin.

Tugallanmagan ishlab chiqarish bo'yicha aylanma mablag'lar normativi miqdori quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

1. Mahsulot ishlab chiqarish hajmi.
2. Mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflanuvchi joriy xarajatlar, ya'ni tannarx.
3. Xom ashyo va materiallarni ishlab chiqarishga kiritish vaqtidan to tayyor mahsulot chiqishigacha bo'lgan ishlab chiqarish tsiklining davomiyligi. Ishlab chiqarish tsiklining davomiyligini topishda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$T_{ич.ц} = t_{техн} + t_{тран} + t_{контр} + t_{тан}$$

Bu erda:

$t_{техн}$ - mahsulot ishlab chiqarishdagi barcha operatsiyalarga sarflanuvchi vaqti;

$t_{тан}$ - operatsiyalar oralig'idagi vaqt (tanaffuslar);

$t_{тран}$ - transportda tashish vaqti;

$t_{контр}$ - mahsulotni yig'ish, qabul qilish va TNBga topshirish vaqti.

Tugallanmagan ishlab chiqarishga jalb qilingan aylanma mablag'larning o'sishi xom ashyo va materiallarni ishlab chiqarishga kiritish bilan boshlanadi hamda ishlab chiqarish tsikli yakunida (tayyor mahsulot omborga topshirilganda) eng yuqori nuqtasiga chiqadi. Tugallanmagan ishlab chiqarish normativini hisoblashda ishlab chiqarish tsikli kunlarda belgilanadi hamda bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$N_{t.ich} = M_k \times T_{ich.ts} \times K_{x.o}.$$

Bu erda:

M_k - o'rtacha bir kunlik xarajatlar, so'mlarda;

$T_{ich.ts}$ - ishlab chiqarish tsikli davomiyligi, kunlarda;

$K_{xo'}$ - xarajatlarning o'sish koeffitsienti.

Xarajatlarning o'sish koeffitsienti asosiy materiallar (M_a) to'liq qiymatda olinuvchi kattalik sifatida hisoblanadi. Ishlab chiqarish xarajatlari (M_{ich}) butun ishlab chiqarish tsikli mobaynida bir xil suratda o'sib boradi hamda 50% qiymatda hisobga olinadi:

$$K_{nz} = (M_a + 0,5M_{ich}) : S$$

Bu erda:

S - mahsulot birligining rejadagi tannarxi.

Agar keyingi xarajatlar (M_{ich}) bir xil surat bilan o'zgarmasa, u holda o'sish koeffitsienti quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{x.o'} = (M_a + k \cdot S_{yaf} + k \cdot S_{but} + 0,5M_{ich}) : S$$

Bu erda:

k , k – yarim tayyor mahsulotlar va butlovchi qismlarni mos ravishda pasaytiruvchi koeffitsientlari;

S_{yaf} - yarim tayyor mahsulotlar qiymati;

S_{but} - butlovchi qismlar qiymati.

Pasaytiruvchi koeffitsientlar yarim tayyor mahsulotlar va butlovchi qismlarga ishlov berilgan kunlarning ishlab chiqarish tsikli davomiyligiga nisbatini ifodalaydi. Masalan, agar ishlab chiqarish tsikli 20 kun bo'lib, butlovchi qismlar 8 kun davomida ishlab chiqarishda bo'lgan bo'lsa, pasaytiruvchi koeffitsient 0,4 (8:20) ga teng bo'ladi.

Tayyor mahsulot qoldiqlarini normalashtirish. Ishlab chiqarish jarayoni tugallangandan so'ng mehnat predmetlari tayyor mahsulot ko'rinishida muomalaga kiritiladi.

Aylanma mablag'larning tayyor mahsulotga aylanish normativi miqdori, o'rtacha bir sutkalik ishlab chiqarilgan mahsulotning (tannarxi bo'yicha) aylanma mablag'larning kunlardagi tayyor mahsulot normasiga sifatida, ya'ni tayyor mahsulotning korxona omborida saqlanish muddati sifatida aniqlanadi:

$$G_n = V : T \times N_{t,m}$$

Bu erda:

G_n – tayyor mahsulot normativi;

V - rejalashtirilgan davrda rejadagi tannarx bo'yicha ishlab chiqarilgan mahsulot;

N_{gn} – tayyor mahsulotlardagi aylanma mablag'lar zahiralar normasi, kunlarda;

T - rejadagi davrda kalendar kunlar miqdori.

Tayyor mahsulotning omborda saqlanish muddati tayyor mahsulotni transportirovka qilish va sotishga bog'liq bo'ladi. Aylanma mablag'larning ushbu normasidagi kunlar soni mahsulotni tayyorlash, yuklash, hujjatlarni tayyorlash va ularni bankka topshirish uchun zarur bo'lgan kunlardan iborat bo'ladi.

Kelgusi davr xarajatlarni normalashtirish. O'sib borayotgan fan-texnika taraqqiyoti sur'atlari aylanma mablag'larning kelgusi davr xarajatlari ahamiyatini

oshirmoqda. Bu xarajatlar korxonaning maxsus buxgalteriya hisobida uchta manba: yangi texnikani o'zlashtirish fondi (agar korxonada shunday fond mavjud bo'lsa), bank krediti va foyda (xarajatlarni mahsulot tannarxiga kiritish yo'li bilan) hisobiga yig'iladi. Aylanma mablag'larning kelgusi davr xarajatlari (N_{kd}) normasini hisoblashda quyidagi formulaga amal qilinadi:

$$N_{kd} = R + R_{ich} + R_t$$

Bu erda:

R - yil boshida kelgusi davr xarajatlari uchun sarflanishi mo'ljallangan mablag'lar miqdori (buxgalteriya hisoboti bo'yicha);

R_{ich} – rejadagi yilda loyiha-smetalarda ko'zda tutilgan ishlab chiqarish xarajatlari;

R_t - o'zlashtirilayotgan mahsulot tannarxiga kiritiluvchi hamda smetalarda ko'zda tutiluvchi yoki maxsus manbalar hisobiga qoplanuvchi xarajatlar.

Alohida elementlar bo'yicha aylanma mablag'lar xarajatlari normalari aniqlangandan so'ng, aylanma mablag'larga bo'lgan umumiy ehtiyojlar (normativ) miqdori hisoblanadi. Korxona aylanma mablag'lariga bo'lgan umumiy ehtiyoj, ishlab chiqarish zahiralari (xom ashyo va asosiy materiallar, yordamchi materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, xarid qilinuvchi mahsulotlar, qadoqlash va o'rov materiallari, yoqilg'i va hokazolar), tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot va kelgusi davr xarajatlardan iborat bo'ladi.

8.4. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari va ularning aylanishini tezlashtirish yo'llari

Aylanma mablag'lar aylanishini tezlashtirish nafaqat korxona uchun, balki butun xalq xo'jaligi uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. U resurslarning nisbiy ozod qilinishi, ijtimoiy xarajatlarning kamaytirilishiga ko'maklashadi va iqtisodiy rejalashtirish sur'atini oshiradi.

Korxona aylanma mablag'laridan samarali foydalanish uchta asosiy ko'rsatkichni tavsiflaydi:

- 1) aylanish koeffitsienti;
- 2) aylanma mablag'larning yuklanish koeffitsienti;
- 3) vositalarning bir marta aylanishi davomiyligi.

Aylanish koeffitsienti korxona aylanma mablag'larining ma'lum bir vaqt (yil, chorak) davomida amalga oshiruvchi aylanishini tavsiflaydi yoki aylanma mablag'larning har 1 so'miga to'g'ri keluvchi sotilgan mahsulotlarni ko'rsatadi. U quyidagi formula asosida hisoblab topiladi:

$$K_a = R_m : S_a$$

Bu erda:

R_m –sotilgan mahsulot hajmi, pul o'lchovida;

S_a – aylanma mablag'larning o'rtacha qoldiq hajmi, pul o'lchovida (aylanma mablag'lar normativi).

Misol. Korxonaning bir yil mobaynida sotilgan mahsulotlari hajmi 800 mln so'mni tashkil qiladi. Bu holda aylanma mablag'lar normasi 200 mln so'mni tashkil qiladi. Demak $K_a = 4,4$ (880:200).

Aylanma mablag'larni yuklanish koeffitsienti aylanish koeffitsientiga teskari bo'lgan qiymatdir. U sotilgan har 1 so'm mahsulotga sarflangan aylanma mablag'larni tavsiflaydi hamda quyidagi formula asosida hisoblab topiladi:

$$K_{yu} = S_a : R_m$$

Bir marta aylanish davomiyligi kunlarda o'lchanadi hamda shu davrdagi kunlar sonini aylanish koeffitsientiga nisbati orqali quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$T = D : K_a$$

Bu erda:

D - shu davrdagi kunlar soni (360, 90).

Aylanma mablag'larning to'liq aylanish muddati qanchalik kichik yoki bu aylanishlar soni qanchalik ko'p bo'lsa, aylanma mablag'lar shunchalik kam talab qilinadi va aksincha, aylanma mablag'lar qanchalik tez aylanishda bo'lsa, shunchalik samarali ishlatiladi.

Bugungi kunda aylanma mablag'larda, ayniqsa, korxonalarning moddiy-tovar boyliklarida band bo'lgan yirik miqdordagi pul mablag'lari ularning to'liq saqlanishiga e'tibor qaratish, ulardan maqsadlarga muvofiq va samarali foydalanish, shuningdek, ularning aylanishini tezlashtirishni talab qiladi. Korxonalar oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarish quyidagilarni amalga oshirishni talab qiladi:

- * fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini keng qo'llash;
- * ishlab chiqarishning barcha jarayonlarida ilmiy jihatdan asoslangan norma va normativlar tizimini yaratish;
- * korxonalarni uzoq muddatli xo'jalik aloqalari yuritishga o'tkazish va kooperatsiya qilishni rivojlantirish;
- * mahsulotlar, moliyaviy, moddiy va kuch-quvvat resurslarining sifat balansini tuzish;
- * boshqarish tizimini tashkil etishning va rag'batlantirishning optimal shakllarini qo'llash.

Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish uchun kurashda har bir korxona ularning ishlab chiqarish va muomalada bo'lish muddatini qisqartirishga erishishi zarur. Gap shundaki, aylanma mablag'larning muomala sohasida sekin harakatlanishi korxonaning bu vositalardan ishlab chiqarishda foydalanishda erishgan yutuqlarini yo'qqa chiqarishdan tashqari, ularning umumiy aylanishini ham sekinlashtirishi mumkin. Shu sababli tayyor mahsulotni iste'molchiga etkazib berishni tezlashtirish yoki mahsulotni realizatsiya qilish muddatini qisqartirish ham aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirishning muhim yo'li hisoblanadi.

Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish samarasi, ulardan foydalanishni yaxshilash tufayli kamroq iste'mol qilinishi yoki qisman ozod qilinishida aks etadi. Aylanma mablag'lar mutlaq yoki nisbiy ozod qilinishi mumkin.

Mutlaq ozod qilish korxonaning aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojini kamaytirishni tavsiflaydi hamda mavjud resurslardan ratsional foydalanishga oid turli tashkiliy-texnik chora-tadbirlar hisobiga amalga oshiriladi.

Misol. Korxona aylanma mablag'larining o'rtacha miqdori 2005 yilda 100 mln so'mni tashkil qiladi. 2006 yilda ishlab chiqarish hajmini o'zgartirmagan holda 90 mln so'm miqdorida ehtiyoj rejalashtirilmoqda. Bu holda asosiy vositalarning mutlaq ozod qilinishi 10 mln so'mni tashkil qiladi.

Nisbiy ozod qilish aylanma mablag'lari hajmining o'zgarishi hamda sotilgan mahsulot hajmining o'zgarishini aks ettiradi. Uni aniqlash uchun hisobot yilida aylanma mablag'larga ehtiyojni, mahsulotni mazkur davr mobaynida sotish bo'yicha haqiqiy aylanish hamda o'tgan davrdagi aylanishni (kunlarda) inobatga olgan holda hisoblash zarur. Ular o'rtasidagi farq ozod qilingan vositalar miqdorini beradi.

Qisqacha xulosalar

Hech bir korxona aylanma mablag'larsiz faoliyat ko'rsata olmaydi. Ularning mavjud bo'lishi har bir ishlab chiqarish jarayoni uchun majburiy element hisoblanadi.

Korxonaning moliyaviy ahvoli ko'p jihatdan aylanma mablag'lardan foydalanish darajasi va tuzilmasiga bog'liq bo'ladi. Mazkur daraja mahsulotning material sig'imi, elektr sig'imi, energiya sig'imi, moddiy resurs xarajatlari va undan foydalanish koeffitsienti kabi ko'rsatkichlarni tavsiflaydi. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari quyidagilar: aylanish koeffitsienti, bir marta aylanish davomiyligi va yuklanish koeffitsienti.

Korxonada mahsulotning material sig'imini pasaytirish iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi, chunki u quyidagilarga imkon yaratadi:

- ishlab chiqarish xarajatlarini sezilarli ravishda kamaytirish;
- korxona ixtiyorida qoluvchi foyda miqdorini oshirish;
- mahsulotning raqobatbardoshligini oshirish;
- korxonaning moliyaviy ahvolini yaxshilash.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarish aylanma fondlaridan qanday farq qiladi?
2. Aylanma mablag'larni tashkil qiluvchi asosiy elementlar qaysilar?
3. Aylanma mablag'lar tuzilmasi deganda nima tushuniladi? Qaysi omillar uning o'zgarishiga ta'sir ko'rsatadi?
4. Qaysi ko'rsatkichlar ishlab chiqarish aylanma fondlari va aylanma mablag'lardan foydalanish darajasini tavsiflaydi?
5. Qaysi omillar aylanma mablag'larning aylanish darajasiga ta'sir ko'rsatadi?
6. Korxonaning normativ bazasi deganda nima tushuniladi?
7. Korxonaning normativ bazasini mukammallashtirish qanday ahamiyatga ega?

8. Korxonada mahsulotning material sig'imini kamaytirish qanday ahamiyat kasb etadi?
9. Aylanma mablag'larni normalashtirishning mohiyati va ahamiyati qanday?
10. Korxonada mahsulot material sig'imini kamaytirishning asosiy yo'llari va yo'nalishlari qanday?

Asosiy adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуни. қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср босқичида: ҳақиқат ва таъқид, тараф ва шартлари ва қарорлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув-ўқит. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюмси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.
4. Ақромов Э.А. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003. - 223 б.
5. «Ўз Иқтисодиётини яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
6. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва шуғулланиш» нашриёт уйи, 2003.
7. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
8. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
9. Махмудов Э.Х., Карабаева Г.Ш. Рыночная экономика и ресурсосбережение // Деловой партнер Узбекистана. - 2004. - 23 декабрь.
10. Искандаров И. Корхонада айланма маблағлардан фойдаланишни яхшилаш («Файз» очиқ ҳиссадорлик Холдинг компанияси мисолида). Тошкент, ТДИУ, БМИ, 2004.
11. Экономика предприятия. Тесты, задачи, ситуации. Учебное пособие для ВУЗов. Швандар. 5-238-00232-7 - Экономика, управление, бизнес. Учебная литература для ВУЗов. [Электронный документ]. - (knigi.alhademic.ru/offer_8473.html). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
12. Экономика предприятия. Учеб. пособ. , Мокий М.С., Скамай Л.Г., Трубочкина М.И ... [Электронный документ]. - (www.neocd.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
13. Экономика предприятия. Учебник, Под ред. проф. О. И. Волкова, Инфра-М ...[Электронный документ]. - (www.zone-x.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.

IX BOB. KORXONADA KADRLAR VA MEHNAT HAQ TO'LASH

9.1. Korxonaning kadrlar salohiyati

“Hamma narsani kadrlar hal qiladi” qoidasi iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan hozirgi kunlarda ham o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Prezident I.Karimov aytganidek: “Bugungi kunda biz oldimizga qanday vazifalarni qo'ymaylik, bizning oldimizda qanday muammolar mavjud bo'lmasin, ularning barchasi pirovardida kadrlar va faqat kadrlarga borib taqaladi.”

Zamonaviy korxonalar faoliyatida mehnat qurollari va mehnat predmetlaridan tashqari kadrlar ham katta ahamiyatiga ega. Aynan kadrlar ishlab chiqarishni boshqarib, joriy va istiqboldagi rejalashtirishni amalga oshiradilar hamda ishlab chiqarish vositalarini foydalanishga kiritadilar. Kadrlarning kasbiy malakasi qanchalik yuqori bo'lsa, korxonalarning iqtisodiy va ishlab chiqarish ko'rsatkichlari shunchalik yaxshi bo'ladi.

Korxonaning “mehnat resurslari”, “kadrlar”, “personal” tushunchalarini, garchi ular o'rtasida ma'joriy ma'noda aytganda “xitoy devori” yo'q bo'lsa va ular kadrlar salohiyatini shakllantirish va ulardan foydalanishda bir xilda qo'llansada, bir-biridan farqlash lozim.

Salohiyat (potentsial) tushunchasining o'zi lotin tilidan olingan bo'lib (potentia), imkoniyat, kuch-quvvat, yashirish imkoniyat ma'nosini anglatadi. Lug'at va qo'llanmalarda u mavjud va harakatga keltirilishi, ma'lum bir maqsadlarga erishish uchun foydalanish mumkin bo'lgan vosita, zahira, manba deb ko'rsatilgan.

Kadrlar salohiyati - mehnat resurslarining umumiy soni va jinsi, yoshi, ma'lumoti, kasbiy ko'nikmalari, korxonaning u yoki bu bo'g'inlarida va jamoatchilik ishlab chiqarishida qatnashishi bilan ifodalanuvchi mehnat resurslari yoki imkoniyatlarini ifodalaydi. Kadrlar salohiyati jamiyat mehnat salohiyatining tarkibiy qismidir.

Kadrlar korxonada mehnat bilan band bo'lgan hamda korxona shaxsiy tarkibiga kiruvchi turli kasbiy-malakaviy guruhlardagi xodimlar majmuasidir. Korxonaning **mehnat resurslari** uning ishchi kuchini tavsiflaydi. **Korxona personal** doimiy va yollanib ishlovchi, malakali va malakasiz barcha xodimlardan iborat bo'lgan shaxsiy tarkibni izohlaydi.

Ishlab chiqarishdagi asosiy «shaxs», iqtisodiyot nazariyasida talqin qilinishicha, **ishchi kuchi** - insonning mehnat qilishga jismoniy va aqliy qobiliyatlari hisoblanadi. Bozor munosabatlari sharoitlarida mehnat qobiliyati, ishchi kuchini tovar holiga keltiradi. Biroq bu oddiy tovar emas. Uning boshqa tovarlardan farqi shundaki, birinchidan, u o'z qiymatidan ortiq bo'lgan qiymat yaratadi, ikkinchidan, uni jalb qilmasdan biron-bir ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish mumkin emas, uchinchidan, asoiy fondlar va aylanma mablag'lardan samarali foydalanish darajasi, xo'jalik yuritish iqtisodiyoti ko'p jihatdan unga bog'liq bo'ladi.

Korxonalarda ishchi kuchi va umuman kadrlar salohiyatidan samarali foydalanishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi: xodimlarning moddiy manfaatdorligi, atrof-muhit, aqliy, jismoniy va asablar kuchlanishi, boshqarish

usullari va hokazolar. Ayniqsa mehnat uchun ijtimoiy sharoitlar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi (9.1-rasm).

Меънатнинг ижтимоий шароитлари



9.1 - rasm. Mehnat yuklamasiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

Korxona personali yoki kadrlar tarkibi va uning o'zgarishi ma'lum bir sifat, miqdor va tuzilmaviy tavsiflarga ega bo'lib, ulardan faoliyatni rejalashtirish va hisobga olishda foydalaniladi. Korxona xodimlarining ro'yxat bo'yicha tarkibi zamonaviy tasnifi bo'yicha quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- * **sanoat-ishlab chiqarish personali** (S.ICh.P) - asosiy va yordamchi tsexlar, zavod boshqaruvi, laboratoriya, ilmiy-tadqiqot va tajriba-loyihalashtirish bo'limlari (IT va TL.I), hisoblash markazi xodimlari;
- * **noishlab chiqarish personali** - uy-joy, kommunal va yordamchi xo'jaliklarda, sog'liqni saqlash, profilaktika va ta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi xodimlar;
- * **rahbarlar** - direktor, direktor o'rinbosarlari, bosh mutaxassislar, bo'lim va xizmat boshliqlari, ya'ni muhandis-texnik personal (MTP);
- * **xizmatchilar** - hujjatlarni tayyorlash, hisob-kitob va nazorat qilish, xo'jalik xizmati xodimlari (agentlar, g'aznachilar, ish yurituvchilar, kotiblar, statistlar va hokazo).

Korxona S.ICh.Pning asosiy va ko'p sonli qismini **ishchilar** tashkil qilib, ular mahsulot ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish, ish bajarish), ta'mirlash va uskunalarga xizmat ko'rsatishda (*ta'mirlovchi ishchilar*) qatnashadilar, mehnat predmetlarini tashish va mahsulot tayyorlashni amalga oshiradilar (*transport ishchilari*), qurilish-ta'mirlash ishlarini bajaradilar (*quruvchi-ishchilar*).

Korxona faoliyatini rejalashtirish va tahlil qilishda, ayniqsa, mehnat unumdorligi, o'rtacha ish haqi, kadrlar aylanishi va oqimini hisoblashda **o'rtacha ro'yxat soni** ko'rsatkichi qo'llaniadi. Bu ko'rsatkich yil yoki chorak uchun korxona faoliyat ko'rsatgan barcha oylar uchun ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi sonini qo'shish va hosil bo'lgan yig'indisini mos ravishda 3 (12) ga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi. Bu ko'rsatkichni to'g'ri aniqlash uchun xodimlarni ishga qabul qilish, boshqa ishga o'tkazish va mehnat shartnomasini bekor qilishni inobatga olgan holda har kuni hisobga olib borishni yo'lga qo'yish zarur.

Kadrlarning korxonada harakatlanishini tavsiflash uchun quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanadi va tahlil qilinadi:

Ishchilarni qabul qilish bo'yicha aylanish koeffitsienti (K_{pr}):

$$K_{pr} = \frac{\text{Ishga qabul qilingan personal soni}}{\text{Personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Ishdan ketish bo'yicha aylanish koeffitsient (K_v)

$$K_v = \frac{\text{Ishdan bo'shagan xodimlar soni}}{\text{Personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Kadrlar oqimi koeffitsienti (K_t)

$$K_t = \frac{\text{O'z xohishiga ko'ra va mehnat intizomini buzganlik uchun ishdan bo'shagan xodimlar soni}}{\text{Personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Korxona personalni tarkibining doimiylik koeffitsienti ($K_{p.s.}$)

$$K_{p.s.} = \frac{\text{Butun yil davomida ishlagan xodimlar soni}}{\text{Personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Kadrlar salohiyati miqdoriy tavsif berishdan tashqari *korxona personalining sifat tavsifi* ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, u korxona xodimlarining mazkur ishlab chiqarishga kasbiy va malakaviy jihatdan yaroqlilik darajasi bilan aniqlanadi. Bu erda birinchi o'ringa "mutaxassislik", "kasb", "malaka" kabi tushunchalar chiqadi.

Mutaxassislik insonda ma'lum bir turdagi ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalar majmuasining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Masalan, iqtisodchi, buxgalter, moliyachi yoki texnik tilda - mexanik, quruvchi, energetik, geolog va boshqalar. Ishchilarning bilim va qobiliyatlariga bo'lgan talab yagona tarif-malakaviy ma'lumotnomasida (YaTMM), (MTP) va xizmatchilarga esa lavozimlar malakasi ma'lumotnomada aks ettirilgan. Bu hujjatlar asosida korxonalar ishchi va xizmatchilar tariflariga o'zgartirishlar kiritadilar.

Kasb—faoliyatning maxsus va tor ko'rinishdagi turi bo'lib, mutaxassislik kabi nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni talab qilsada, mutaxassislikdan farqli ravishda ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib qo'shimcha ko'nikmalarni ham talab qiladi.

Malaka deganda biron-bir kasb yoki mutaxassilik bo'yicha murakkab ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan mehnat ko'nikmalari va bilimlar darajasi tushuniladi. Ishchilar malakasi darajasini baholashda o'rtacha tarif koeffitsienti va o'rtacha tarif razryadi hisoblanadi. Tarif razryadlari va koeffitsientlari bir vaqtning o'zida bajarilayotgan ishlar murakkabligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar hisoblanadi.

Kadrlar salohiyatining yuqorida sanab o'tilgan va boshqa tushuncha va ko'rsatkichlari korxona personalining miqdoriy, sifat va tuzilmaviy holatlari haqida va ularni personalni va umuman ishlab chiqarishni boshqarish, jumladan, korxona mehnat resurslari samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish, tahlil qilish va rejalashtirish maqsadlari uchun o'zgartirishlar kiritish yo'nalishlari haqida ma'lumot beradi.

9.2. Bozor munosabatlari sharoitlarida korxonaning kadrlar siyosati

Yuqorida aytib o'tilganidek, ishchi kuchi va umuman, kadrlar, ishlab chiqarishning muhim elementi hisoblanadi. Shu sababli korxona ishlab chiqarish faoliyatining joriy va istiqboldagi strategiyasi **kadrlar siyosati** bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- * ishchi kuchini yollash, joylashtirish va rejalashtirish;
- * xodimlarni o'qitish, tayyorlash va malakasini oshirish;
- * kadrlarni xizmat lavozimlari bo'yicha yuqori pog'onaga ko'tarish;
- * yollash shartlari, mehnat va unga haq to'lash sharoitlari;
- * mehnat jamoasida qulay ruhiy (psixologik) muhitni yaratish.

Korxonalarning kadrlar siyosatini, garchi yagona javobgar shaxs sifatida ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyatining barcha jabhalari, jumladan, kadrlarni tanlash va joylashtirishda asosiy javobgarlikni korxona derektori o'z bo'yniga olsada, faqatgina uning o'zi amalga oshirmaydi. Bunda direktordan tashqari bo'lim va xizmat boshliqlari, kadrlar bo'limi, iqtisodiy va ishlab chiqarish bo'limi, mehnat va haq to'lash bo'limi, texnik bo'lim va boshqalar ham ishtirok etadi.

Korxonada kadrlar siyosati sog'lom va mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan jamoani shakllantirish, kadrlarning jinsi va yoshiga ko'ra tarkibi va malakasi hamda ularning ishlab chiqarishda to'g'ri joylashtirilishini hisobga olishdan tashqari, ishlab chiqarish va mehnat sharoitlarining o'zgarib borishiga o'z vaqtida e'tibor qaratishi, fan va texnikaning yangi, ilg'or yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy qilish,

xodimlarning mehnat unumdorligini oshirishni rag'batlantirishi lozim. Boshqacha qilib aytganda, kadrlar siyosati birinchi o'rinda, insonning ishlab chiqarish va turmushdagi yangi axloqini shakllantirish, ikkinchidan, novatorlik va yuqori mehnat unumdorligiga mafaatdorligini rivojlantirishi lozim.

Korxonaning kadrlar siyosati amaliyotda faqat ichki vazifa va muammolarni hal qilishdan tashqari, bandlik sohasida davlat siyosatiga tayanadi va quyidagilarni ko'zda tutadi:

- * fuqarolarning mehnat huquqi va kasb tanlash erkinliklarini amalga oshirishda bir xil imkoniyatlarga ega bo'lishini ta'minlash;

- * fuqarolarning mehnat va tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, ularning ishlab chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga bandlik sohasidagi faoliyatni iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatning boshqa yo'nalishlari bilan uyg'unlashtirish orqali ko'maklashish ;

- * mehnat faoliyati davrida va nafaqaga chiqqandan so'ng ham xodimlarning ijtimoiy muhofazasini ta'minlash;

- * aholi bandligi muammolarni echishda, qo'shma korxonalar tuzish va ishlab chiqarish bilan bog'liq loyihalarni amalga oshirish yo'li bilan xalqaro hamkorlik yuritish va boshqalar.

Iqtisodiyotni boshqarishning turli darajasida, jumladan, korxonalarda ham kadrlar siyosati ko'p qirrali, murakkab va uzoq muddatli jarayon bo'lib, bir qancha resurs va vaqt sarflanishini talab qiladi. Ishchilar yoki oliy ma'lumotli mutaxassislar, ya'ni turli kadrlar bilan turli darajadagi xarajatlar ko'zda tutiladi. Agar ishchilar zamonaviy korxonalar personal tuzilmasida 70-80 % va undan ortiqni tashkil qilsa, oliy ma'lumotli mutaxassislar 15-20 % ni tashkil etadi. Shunga mos ravishda ularni tayyorlash ham turlicha bo'ladi: ishchilar korxona, ixtisoslashtirilgan maktab va kasb-hunar bilim yurtlarida tayyorlansa, oliy ma'lumotli mutaxassislar bir necha yil davomida oliy o'quv yurtlarida tahsil oladilar.

Afsuski, ba'zi korxonalarning rahbarlari, bugungi kunda tahlillarning ko'rsatishicha, ko'proq buyurtmalar "portfeli"ni shakllantirish, resurs va investitsiyalar izlash, mahsulotlarni sotish kanallarini aniqlash, debitorlik va kreditorlik qarzlarni qisqartirish, turli xo'jalik muammolarini hal qilish bilan band bo'lib, bularning barchasi bozor munosabatlari sharoitlarida muhim ahamiyat kasb etsada, ularning ahamiyati kadrlar siyosatini to'g'ri olib borishning ahamiyatidan kamdir. Bu masalada yirik korxonalar unchalik yutuqlarga ega bo'lmasada, mazkur holatlar asosan shaxsiy tarkibi 100 kishigacha bo'lgan kichik korxonalar va mikrofirmalar uchun xosdir.

Shunday bo'lsada, kadrlar siyosatiga, jumladan zarur bo'lgan kadrlar salohiyatini shakllantirish va uning tarkibiga ijobiy o'zgarishlar kiritish, xodimlar malakasini oshirishga e'tiborni qaratmasdan, ishlab chiqarishni rivojlantirish vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish, korxonalar hayotiga fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy qilish, eng asosiysi, korxonaning barqaror va daromad keltiruvchi faoliyat yuritishini ta'minlash qiyin.

Masalan, Yaponiyada korxona va firmalarning kadrlar siyosati birinchi o'rinda universitetlar va ilmiy markazlar bilan aloqalarni kuchaytirishga, ikkinchidan, sanoatni robotlashtirish sohasida mutaxassislar tayyorlashga qaratilgan bo'lib, bu

Примечание [16]:

ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirishning o'sishidan tashqari, ishchi va mutaxassislar o'rtasida raqobatchilik muhiti yaratilishiga ham xizmat qiladi.

Germaniyada iqtisodiyot va ishlab chiqarish sohasidagi deyarli barcha o'zgarishlar kadrlar siyosati bilan bog'liqdir. Korxonalarning kadrlar salohiyatini shakllantirishda xodimlar malakasi va ma'lumot darajasi asosiy omil hisoblanadi. Germaniya korxona va firmalari har yili xodimlarning ma'lumot olishi va malakasini oshirishi uchun 10 mlrd markadan ortiq mablag' sarflaydi. Bundan tashqari, ular mutaxassislarga ishdan bo'sh vaqtlarda qatnab kerakli bilimlarni olishlari mumkin bo'lgan o'quv markazlari va kurslar haqida ma'lumot beradilar.

Kadrlar siyosati Frantsiya va Italiya korxonalarida ham etakchi o'rinni egallaydi. Gretsiyada raqobatchilik tufayli kompaniya va firmalar ishlab chiqarishni doimiy ravishda modernizatsiya qilishlari, yangi texnologiyalarni qo'llashga yirik miqdordagi mablag'larni sarflashlariga to'g'ri keladi. Biroq modernizatsiyalashning yakuniy maqsadlariga xodimlar malakasi ishlab chiqarishning texnik darajasiga mos kelgan holdagina erishish mumkin. Shu sababli ko'plab sanoat korxonalari ishchi va mutaxassislarning malakasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasini keng ravishda amalda qo'llaydilar.

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqadiki, kadrlar siyosati barcha mamlakatlarda korxonalarning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun asosiy omillardan biri hisoblanadi. Bizning fikrimizcha, mamlakatimizdagi korxonalar ham bundan mustasno emas. Ular chet elning ilg'or korxonalari yutuqlarini o'zlashtirishdan tashqari, o'z kadrlar siyosatini yaxshilashi, xodimlar malakasining o'sishi va hayotning mehnat bilan bog'liq davri sifatini oshirishga e'tibor berishlari zarur. Bu vazifalarning muvaffaqiyatli hal etilishiga, korxonalarning mustaqilligidan tashqari korxona va ishlab chiqarishni boshqarishning aktsiyadorlik shakllari, shuningdek, iqtisodiyotda rivojlanib borayotgan bozor munosabatlari o'z hissasini qo'shmoqda.

9.3. Korxonalarda mehnatga haq to'lash

Korxonalarda mehnatga haq to'lashni oqilona tashkil qilish xodimlar faoliyatini rag'batlantirish, tayyor mahsulot va mehnat bozorida raqobatchilikni, rentabellikni va mahsulotlarning daromadlilikini ta'minlashi lozim. Mehnatga haq to'lashni oqilona tashkil etishdan maqsad—uning hajmi va xodimning korxona xo'jalik faoliyatiga mehnat faoliyatida qo'shgan hissasiga mos kelishini ta'minlash, ya'ni mehnat o'lchami va iste'mol o'lchami o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashdir.

Ish haqi - har bir xodimning sarflagan mehnati miqdori va sifatiga mos ravishda taqsimlanuvchi va xodim tasarrufiga pul shaklida kelib tushuvchi milliy daromadning bir qismidir. Ish haqi—bu mehnat uchun mukofotdir.

Xodimlar mehnatiga haq to'lash ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan mehnat resurslarining bahosidir. Boshqacha qilib aytganda, ish haqi – bu, mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining korxona xodimlari mehnatiga haq to'lash uchun sarflanuvchi qismidir.

Ish haqining *nominal* va *real* turlari mavjud.

Nominal ish haqi—bu xodimning ma'lum bir vaqt mobaynida bajargan mehnati uchun hisoblangan va to'langan ish haqidir.

Real ish haqi—nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori; real ish haqi – bu, nominal ish haqining “iste'mol qobiliyati”dir.

Korxonalarda ish haqi sohasidagi siyosatni ishlab chiqish va uni tashkil etishda quyidagi tamoyillarni inobatga olish zarur:

- *adolatlilik, ya'ni bir xil mehnat uchun bir xil haq to'lash;

- *bajarilayotgan ishning murakkabligi va mehnat malakasi darajasini hisobga olish;

- *mehnatning zararli sharoitlari va og'ir jismoniy mehnatni hisobga olish;

- *sifatli, sidiqidildan mehnat qilishni rag'batlantirish, yo'l qo'yilgan yo'qotishlar yoki o'z majburiyatlariga mas'uliyatsiz yondashishni moddiy jazolash;

- *mehnat unumdorligi sur'atini o'rtacha ish haqining o'sish sur'atlariga nisbatan tezroq o'stirish;

- *ish haqi miqdorini inflyatsiya sur'atlariga mos ravishda muvofiqlashtirish;

- *mehnatga haq to'lashning korxona ehtiyojlariga to'liq javob beruvchi ilg'or shakl va tizimlarini qo'llash.

Zamonaviy sharoitlarda korxonalarda mehnatga haq to'lashning turli tizim va shakllari qo'llanilib, ulardan eng ko'p tarqalganlari sifatida ishbay va vaqtbay usulni ko'rsatish mumkin.

Mehnatga ishbay haq to'lash ishlab chiqarilgan mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat) uchun to'lanadigan haqni anglatadi.

Korxonalarda ko'pincha faqat ishbay emas, balki ishbay-mukofotli haq to'lashdan foydalaniladi.

Mehnatga ishbay-mukofotli haq to'lashda ishchi bajargan ishiga haq olishdan tashqari, mukofotga ham ega bo'ladi. Mukofot asosan ma'lum bir ko'rsatkichlarga erishish - mahsulot ishlab chiqarish rejasini bajarish, mahsulot sifatini oshirish, xom ashyo va materiallarni tejash va shu kabilar uchun beriladi.

Mehnatga vaqtbay haq to'lash tarif tizimida ko'zda tutiluvchi ishlab berilgan vaqt - kalendar vaqt emas, balki normativ vaqt uchun to'lanadigan haqni anglatadi.

Vaqtbay-mukofotli haq to'lashda ishchi ishlab bergan vaqtiga haq olishdan tashqari, ushbu ish haqiga ma'lum bir foiz hisobida mukofot ham oladi.

Mehnatga akkord haq to'lash tizimi mehnatga ishbay haq to'lashning bir turi bo'lib, uning mohiyatiga ko'ra, bunda bajarilishi kerak bo'lgan ishlarni muddatini ko'rsatgan holda baholash amalga oshiriladi.

Korxonada quyidagi hollarda akkord haq to'lash tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- *korxona biron-bir buyurtmani o'z vaqtida bajara olmasa va buning uchun shartnomaga asosan yirik miqdorda jarima to'laydigan bo'lsa;

- *korxonaning to'xtab qolishiga sabab bo'luvchi favqulodda vaziyatlar (yong'in, sel, zilzila, suv toshqini yoki jiddiy sabablarga ko'ra asosiy texnologik liniyalarning ishdan chiqish hollari) ro'y berganda;

- *alohida ishlarni bajarishga o'ta zarurat tug'ilganda yoki korxonada yangi asbob-uskunalar ishga tushirilganda.

Ko'pchilik korxonalarda ish haqini hisoblash tarif tizimi, ayniqsa uning tarif stavkasi va tarif setkalari kabi elementlari asosida amalga oshiriladi.

Tarif stavkasi—turli guruh va kategoriyadagi ishchilarning vaqt birligidagi mehnati uchun to'lanuvchi haqning mutlaq (absolyut) o'lchamidir. Minimal tarif stavkasi yoki birinchi razryadli stavka boshlang'ich hisoblanadi. U eng oddiy mehnat turiga to'lanuvchi haq darajasini belgilab beradi.

Tarif setkalari mehnatga haq to'lashdagi mutanosibliklarni malaka darajasini hisobga olgan holda, belgilash uchun xizmat qiladi. U tarif razryadlari va ularga mos keluvchi tarif koeffitsientlari yig'indisini ifodalaydi. Tarif koeffitsientining eng past razryadi birga teng deb olinadi. Undan keyingi tarif razryadlari mos keluvchi tarif stavkalari birinchi razryadli tarif stavkasidan necha marta katta bo'lishini ko'rsatadi.

Kadrlar, mehnat unumdorligi va ish haqi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan tushunchalar hisoblanadi. Har bir korxonada mehnat va ish haqi bo'yicha reja tuzilib, uning maqsadlari ishchi kuchidan foydalanishni yaxshilash zahiralarini topish va bu asosda mehnat unumdorligini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bu rejalarga ko'ra mehnat unumdorligining o'sish sur'ati o'rtacha ish haqi sur'atlaridan tezroq o'sishi lozim.

Qisqacha xulosalar

Kadrlar siyosatiga ko'p narsa, birinchi o'rinda ishchi kuchidan qanchalik unumli foydalanish va korxona faoliyatining samaradorligini ta'minlash bog'liq bo'ladi.

Korxonada kadrlar ishchi, xizmatchi, mutaxassis va rahbarlarga bo'linadi. Rahbarlarga afzallikni berish lozim. Tadqiqotlar va amaliyot tajribalari shuni ko'rsatadiki, korxona faoliyatining samaradorligi 70-80 % ga korxona rahbariga bog'liq bo'ladi.

Bozor munosabatlariga o'tish bilan korxonalar mehnatga haq to'lash sohasida katta mustaqillikka erishdilar. Tahlillar natijasida shu narsa ma'lumki, bu davrga kelib korxonalar ko'proq vaqtbay-mukofotli va tarifsiz haq to'lash, shuningdek, shartnoma asosida haq to'lashdan foydalana boshladilar.

Kadrlar, mehnat unumdorligi va ish haqi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan tushunchalar hisoblanadi. Har bir korxonada mehnat va ish haqi bo'yicha reja tuzilib, uning maqsadlari ishchi kuchidan foydalanishni yaxshilash zahiralarini topish va shu asosda mehnat mahsulдорligini oshirishga qaratilgan bo'lishi lozim. Bu rejalarga ko'ra, mehnat unumdorligining o'sish sur'ati o'rtacha ish haqi sur'atlaridan tezroq o'sishi lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Bozor munosabatlari sharoitlarida korxonaning kadrlar siyosatini qay tarzda tasavvur qilasiz?

2. Kadrlar tuzilmasi deganda nima tushuniladi va uni belgilab beruvchi omillar qanday?

3. Real ish haqi nominal ish haqidan nimasi bilan farq qiladi?

4. Mehnatga haq to'lashning qanday tizim va shakllarini bilasiz?

5.Qaysi hollarda vaqtbay va ishbay haq to'lashdan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi?

6.Nima sababli korxonada mehnat unumdorligi sur'atlari o'rtacha ish haqi sur'atlaridan ortiq bo'lishi lozim?

7.Mehnat unumdorligi nima? Korxonada mehnat unumdorligining o'sish qanday ahamiyati kasb etadi?

8.Korxonada mehnat unumdorligini aniqlashning qanday usularini bilasiz?

9.Mehnat unumdorligi va ish haqini rejalashtirish mohiyati nimada?

10.Qaysi omillar korxonada ishlab chiqarishning o'sishini belgilab beradi?

Asosiy adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикасининг “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 2004., №3

2. И.А. Каримов. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос модели. Т., “Ўзбекистон”, 1993.

3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

4. «Ўз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.

5. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар. Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «Иқтисодиёт ва шуғул дунёси» нашриёт уйи, 2003.

6. Заработная плата на предприятии / Хасанов Н.Х., Хайдаров Ш.У, Югай Л.П. – Т.: издательский дом “Мир экономики и права”, 2004

7. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.

8. Махмудов Э.Х. Методы и стиль работы современного руководителя // Народное слово. - 2004. - 18 апрель.

9. Махмудов Э.Х. Реформы и человеческий фактор // Народное слово. - 2005. - 9 июнь.

10. Сатторов Х.А. Кадровый потенциал предприятия и пути его эффективного использования (на примере совместного предприятия «Ташкентский масложировой комбинат»). Ташкент, ТГЭУ, ВКР, 2004.

11. Хакимова Л.Ю. Формирование и использование фонда оплаты труда на предприятии (на примере ОАО «Ташкентский текстильный комбинат»). Ташкент, ТГЭУ, ВКР, 2004.

12. Дистанционное обучение по направлению экономика предприятия [Электронный документ]. - (economy.infotechno.ru). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.

13. Яркина Т.В. Основы экономики предприятия. Учебное пособие [Электронный документ]. - (www.aup.ru/books/m64/). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.

14. Экономика предприятия. Публикации. [Электронный документ]. - (www.ssau.ru/books/economics/1.shtml). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.

X BOB. KORXONA RENTABELLIGI, DAROMAD VA XARAJATLAR

10.1. Xarajatlar tushunchasi va uning tasniflanishi

Korxonalar faoliyat yuritish jarayonida moddiy va pul xarajatlarini sarflaydilar. Korxonaning umumiy xarajatlari ichida ishlab chiqarish xarajatlari eng katta salmoqqa ega. Ishlab chiqarish xarajatlari majmuasi korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko'rsatadi, ya'ni mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi.

Korxonalar, shuningdek, mahsulotni sotish bo'yicha xarajatlarni, ya'ni ishlab chiqarishdan tashqari yoki tijorat (tashish, qadoqlash, saqlash, reklama qilish va hokazo) xarajatlarini ham amalga oshiradilar

Примечание [17]:

Mahsulot (ish, xizmat) tannarxini tashkil qiluvchi xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko'ra, quyidagi elementlarga asosan guruhlariga taqsimlanadi:

- * moddiy xarajatlar;
- * asosiy fondlar amortizatsiyasi;
- * mehnatga haq to'lash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar;
- * ijtimoiy ehtiyojlarga mo'ljallangan xarajatlar;
- * boshqa xarajatlar.

Moddiy xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlarning eng katta qismi bo'lib, umumiy xarajatlarning 60 - 80 foizini tashkil qilishi mumkin. Moddiy xarajatlar o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

- * xom ashyo va materiallar xarajatlari;
- * texnologik maqsadlar va xo'jalik ehtiyojlari uchun sarflanuvchi yoqilg'i va energiya;
 - xarid qilinuvchi butlovchi qismlar va yarim tayyor mahsulotlar;
 - sotib olingan qadoqlash va o'rov materiallari xarajatlari;
- * mashina va asbob-uskunalarini ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar;
 - boshqa korxona va tashkilotlar tomonidan ko'rsatiladigan ishlab chiqarish xizmatlari;
 - xizmat davri bir yilgacha bo'lgan kichik qiymatli va tez eskiruvchi predmetlarning eskirishi yoki har bir instrument, inventar, laboratoriya uskunalari va maxsus kiyim-bosh uchun eng kam oylik ish haqining 50 baravar miqdorigacha qiymati;
- * tabiiy xom ashyodan foydalanish bilan bog'liq soliq, yig'im va boshqa to'lovlar;
- * ishlab chiqarishda bekor turib qolish va sifatsizlik (brak) tufayli yuzaga keladigan yo'qotishlar;
- * tabiiy yo'qotishlar bilan bog'liq bo'lgan yoki aybdor shaxslar mavjud bo'lmagan holda yuzaga keladigan yo'qotishlar.

Amortizatsiya ajratmalari miqdoriga teng bo'lgan asosiy ishlab chiqarish fondlarining eskirishi xarajatlarning yirik elementlaridan biri hisoblanadi. Bular qatoriga asosiy fondlarning tezlashgan amortizatsiyasi va uning indeksatsiyasini kiritish mumkin.

Mehnatga haq to'lash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar – korxonaning asosiy ishlab chiqarish personali mehnatiga haq to'lashga sarflanadigan xarajatlar bo'lib, ishlab chiqarishdagi yuqori natijalar uchun mukofotlar, rag'batlantiruvchi va kompensatsiya to'lovlari, jumladan, qonunchilikda belgilangan normativlar chegarasida narxlarning o'sishi va indeksatsiya uchun to'lovlar, shuningdek, korxona xodimlari shtatida bo'lmagan, lekin asosiy ishlab chiqarishda band bo'lgan ishchilar uchun to'lanuvchi haqni o'z ichiga oladi.

Mazkur xarajatlar elementlari qatoriga quyidagilar kiritilgan:

- * amalda bajarilgan ish uchun tarif stavkalari, lavozim maoshlari va shu kabilar asosida to'lanuvchi ish haqi;
- * xodimlarga natural to'lov shaklida beriluvchi mahsulotlar qiymati;
- * ishlab chiqarishdagi yuqori natijalar uchun beriluvchi mukofot va boshqa to'lovlar;
- * qonunchilikka asosan ba'zi tarmoqlardagi xodimlarga bepul beriluvchi kiyim-kechak, oziq-ovqat, uy-joy, kommunal xizmat va hokazolar qiymati;
- * har yillik mehnat va o'quv ta'tili uchun amalga oshiriluvchi to'lovlar;
- * korxonani qayta tashkil qilish, shtatlar qisqarishi tufayli ishdan bo'shatilgan xodimlarga to'lanuvchi mablag'lar.

Ijtimoiy ehtiyojlar uchun xarajatlar nobyudjet ijtimoiy fondlariga (nafaqa fondi, ijtimoiy sug'urta fondi, bandlik fondi va hokazo) ajratiluvchi mablag'larni anglatadi.

Mahsulot (ish, xizmat) tannarxidagi boshqa xarajatlar – bu, qonunchilikda belgilangan tartibda maxsus nobyudjet fondlariga o'tkaziluvchi to'lovlar va soliqlar; yo'l qo'yish mumkin bo'lgan miqdordagi chiqindilar uchun to'lovlar; korxona mulkini majburiy sug'urtalash; ratsionalizatorlik takliflari uchun mukofotlar; qonunchilikda belgilangan stavkalarda kreditlar bo'yicha to'lovlar; mahsulotni sertifikatlash uchun bajarilgan ishlarga haq to'lash; qonunchilikda belgilangan normalar bo'yicha xizmat safarlariga haq to'lash; yong'inga qarshi kurash va qo'riqlash muassasalariga haq to'lash; kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish, xodimlar tanlashni tashkil qilish, aloqa xizmati, hisoblash markazlari, banklar xizmatiga haq to'lash; asosiy ishlab chiqarish fondlarini ijaraga olganlik uchun haq to'lash; nomoddiy aktivlarning eskirishi va hokazolar.

Ishlab chiqarish xarajatlariga, asosiy ishlab chiqarish fondlarini ishga tayyor holatda saqlab turish - kapital, o'rta va joriy ta'mirlash, mashina va asbob-uskunalariga qarash va ekspluatatsiya qilish uchun sarflanuvchi barcha xarajatlar kiradi. Asosiy ishlab chiqarish fondlarini ta'mirlash bo'yicha murakkab ishlar amalga oshirilib, xarajatlar bir xilda taqsimlanmaganda korxonalar (Moliya Vazirligi ruxsati bilan) mahsulot tannarxi hisobiga asosiy fondlarni ta'mirlash uchun zahira(rezerv) fondlari tashkil qilishi mumkin.

Xorijiy valyutadagi xarajatlar Markaziy bankning operatsiyalar amalga oshirilgan kundagi kursiga asosan so'mlarda belgilanadi. Mahsulot ishlab chiqarish va sotishga qilinadigan xarajatlarni o'sishiga, xom ashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, asbob-uskunalar narxining o'sishi, transport xizmati tariflarining yuqoriligi, reklama va vakillik xarajatlarning o'sishi kabilar ta'sir qiladi. Amortizatsiya ajratmalari miqdori ham o'sib bormoqda. Narxlar erkinligi va ijtimoiy ziddiyatlar kuchaygan sharoitlarda xarajatlar tuzilmasida ish haqining salmog'ini oshirish katta ahamiyat kasb etadi. Shu

bilan bir vaqtning o'zida ijtimoiy va tibbiy sug'urtalash, nafaqa ta'minoti, aholi bandlik fondlari, turli xil kompensatsion to'lovlarga ajratiluvchi mablag'lar miqdori ham ortib bormoqda.

Примечание [I8]:

10.2. Foyda va uning shakllanish manbalari, taqsimlash tartibi hamda ko'paytirish yo'llari

Примечание [I9]:

Foyda muhim iqtisodiy kategoriya (toifa) bo'lib, har bir tijorat tashkilotining asosiy maqsadi hisoblanadi. Iqtisodiy kategorriya sifatida foyda–moddiy ishlab chiqarish sohasida yaratilgan sof daromadni aks ettiradi.

Foydaning asosiy qismiga korxonalar ishlab chiqarilayotgan mahsulotni sotish orqali ega bo'ladilar. Zamonaviy xo'jalik yuritish sharoitlarida foydaning asosiy vazifasi korxona faoliyati samaradorligini aks ettirishda deb belgilanadi. Bunga foyda miqdori, korxonaning mahsulot ishlab chiqarish va sotish bilan bog'liq bo'lgan mahsulot tannarxi shaklidagi individual xarajatlar, mahsulot bahosi shaklidagi ijtimoiy zaruriy xarajatlarni o'z ichiga olishi lozimligini sabab qilib ko'rsatish mumkin.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitlarida korxonalar faoliyati foydaning rag'batlantiruvchi ahamiyatining ortishi bilan bog'liq. Foydadan baholashning asosiy ko'rsatkichi sifatida foydalanish, mahsulot ishlab chiqarish va sotish hajmining ortishi, sifatning yaxshilanishi, mavjud ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish unumining ortishi bilan asoslanadi. Shu bilan birga foydaning ahamiyati ortishiga amaldagi foydani taqsimlash tizimi ham sabab bo'ladi va unga ko'ra esa, korxonalarning ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanishni ta'minlash uchun hamda xodimlarni bajargan mehnati sifati va miqdoriga asosan moddiy rag'batlantirishga sarflanuvchi foydani oshirishga bo'lgan qiziqishning ortishi kuzatiladi.

Shu tariqa foyda ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xodimlarning o'z korxonasi erishadigan yuqori natijalardan moddiy manfaatdorligini kuchaytirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Korxonada foyda turli xil faoliyat natijasida olinishi mumkin. Barcha foydalar yig'indisi korxonaning yalpi foydasini tashkil qiladi. Yalpi foydaning tarkibiy elementlari quyidagilardan iborat:

- bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat va mahsulot sotishdan olingan foyda;
- asosiy fondlar, shuningdek, korxonaning boshqa mulki sotishdan olingan foyda;
- korxonaning moliyaviy faoliyati orqali olinuvchi foyda.

Korxona daromadi ikki ko'rsatkich, ya'ni mahsulot bahosi va uni ishlab chiqarishga sarflanuvchi xarajatlarga bog'liq bo'ladi. Mahsulotning bozordagi bahosi talab va taklif munosabatlari natijasida kelib chiqadi. Erkin raqobat sharoitlarida bahoni shakllantirish qonunlari asosida mahsulot bahosi ishlab chiqaruvchi yoki xaridor xohishiga ko'ra emas, balki avtomatik ravishda tartibga solinadi.

Foyda korxona faoliyati natijasida olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi. Korxonaning foyda olishi daromadlarning korxona faoliyati bilan bog'liq bo'lgan xarajatlardan ko'p bo'lishini anglatadi hamda u rag'batlantirish vazifalarini ham bajaradi. Bu esa foyda bir paytning o'zida moliyaviy natija bo'lish bilan birga

Примечание [I10]:

korxona moliyaviy resurslarining asosiy elementi ekanligi; daromadning turli darajadagi byudjet shakllanishi uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilishi bilan izohlanadi.

Foyda olishning asosiy manbalari quyidagilar:

birinchi manba korxonaning mahsulotning u yoki bu turini ishlab chiqarishdagi monopoliya holati yoki mahsulotning nodirligi hisobiga shakllanadi. Bu manbaning saqlanishi mahsulotni doimiy ravishda yangilab borishni ko'zda tutadi;

ikkinchi manba ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq. Undan foydalanish samaradorligi bozor kon'yunkturasini bilish hamda ishlab chiqarishning rivojlanishini, doimiy ravishda o'zgarib turuvchi bozor kon'yunkturasiga moslashtirish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Foyda miqdori korxonaning mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha yo'nalishini to'g'ri tanlash (doimiy ravishda talab darajasi yuqori bo'lgan mahsulotni tanlash); mahsulotlarini sotish va xizmat ko'rsatish uchun raqobatbardosh sharoitlarni yaratish (baho, etkazib berish muddati, xaridorlarga xizmat ko'rsatish, sotuvdan keyingi xizmat ko'rsatish va hokazo); ishlab chiqarish hajmi (ishlab chiqarish hajmi qanchalik katta bo'lsa, daromad miqdori shunchalik ko'p bo'ladi); ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish tuzilmasi bilan bog'liq bo'ladi;

uchinchi manba korxonaning innovatsion faoliyatidan kelib chiqadi. Undan foydalanish doimiy ravishda texnologiyalarni takomillashtirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni yangilash, uning raqobatbardoshligini ta'minlash, mahsulot sotish hajmi va foyda miqdorini oshirishni anglatadi.

Korxonaning balans foydasi foydani taqsimlash ob'ektidir. Foydani taqsimlash deganda uning bir qismini byudjetga jo'natish tushuniladi. Qonunchilikka asosan foydaning soliq va boshqa majburiy to'lovlar shaklida byudjetga kelib tushuvchi qismi tartibgi solinadi. Korxona ixtiyorida qoluvchi daromad qismi, undan foydalanish yo'nalishlari korxona zimmasida bo'ladi.

Foydani taqsimlash tamoyillari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- korxonaning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyat natijasida oladigan foydasi davlat va korxona o'rtasida xo'jalik sub'ekti sifatida taqsimlanadi;

- foydaning davlatga to'lanuvchi bir qismi soliq va yig'imlar ko'rinishida byudjetga kelib tushadi. Soliqlar tarkibi va foizi, ularni hisoblash tartibi va byudjetga to'lanuvchi boshqa to'lovlar qonunchilik tomonidan belgilanadi;

- soliqlar to'langandan so'ng korxona tasarrufida qoluvchi foyda miqdori, uning ishlab chiqarish hajmini oshirish hamda ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyat natijalarini yaxshilashdan manfaatdorligini kamaytirmasligi lozim.

Korxonada foydani taqsimlash va undan foydalanish tartibi uning Nizomida belgilab qo'yiladi hamda vakolatli iqtisodiy xizmat xodimlari tomonidan tayyorlanib, korxona rahbariyati tomonidan tasdiqlanuvchi qoidalar yordamida aniqlanadi.

Mahsulotni sotishdan olinadigan foyda miqdori ichki va tashqi omillarga bog'liq bo'ladi. Ichki omillar, bu - korxonada zamonaviy texnika va texnologiyalarni joriy qilish, xo'jalik yuritish darajasi, rahbariyat va menedjmentning mas'uliyati, mahsulotning raqobatbardoshligi, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etish darajasidir. Korxona faoliyatiga bog'liq bo'lmagan tashqi omillar qatoriga esa, bozor

kon'yunkturasi, iste'mol qilinuvchi modiy-texnik resurslarning bahosi, amortizatsiya normasi, soliq tizimi kabilar kiradi.

Korxonada foydani oshirishning asosiy yo'llari. Har bir korxonada foydani oshirish bo'yicha rejali chora-tadbirlar ko'zda tutilishi kerak. Umuman olganda, bunday chora-tadbirlar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- * ishlab chiqarilayotgan mahsulot miqdorini oshirish;
- * ishlab chiqarilayotgan mahsulot sifatini oshirish;
- * ortiqcha asbob-uskunalar yoki boshqa mulkni sotib yuborish yoki ijaraga berish;
- * moddiy resurslar, ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ishchi kuchi va ish vaqtidan unumliroq foydalanish hisobiga mahsulot tannarxini pasaytirish;
- * ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish;
- * mahsulot bozorini kengaytirish va hokazolar.

Foyda korxona faoliyatining muhim iqtisodiy ko'rsatkichi bo'lsada, uning samaradorligini to'la tavsiflab bermaydi. Korxona faoliyati samaradorligini aniqlash uchun natijalarni (foydani) xarajatlar yoki bu natijalarga erishish uchun sarflangan resurslar bilan solishtirish lozim.

10.3. Rentabellikning mohiyati va ko'rsatkichlari

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitlarida rentabellikning ahamiyati va o'rni o'sib bormoqda. U korxona faoliyati va kapital qo'yilmalar iqtisodiy samaradorligining asosiy mezoni, korxona va xo'jalik yurituvchi tashkilotlarni baholashning sintetik ko'rsatkichi bo'lib xizmat qiladi.

Yangi sharoitlarda korxonalarning faoliyatlarida yuqori moliyaviy natijalarga erishishga intilishi sezilarli darajada ortib bormoqda.

Har qanday xo'jalik mexanizmi uchun asos bo'lib korxona faoliyatini rejalashtirish va unga ob'ektiv baho berish, ta'lim olish, mehnatga haq to'lash va iqtisodiy rag'batlantirish fondlaridan foydalanish, ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida xarajat va natijalarni solishtirish ko'rsatkichlari xizmat qiladi.

Foyda korxona samaradorligining yagona va universal ko'rsatkichi emas.

Ishlab chiqarish rivojlanishining samaradorligi va intensivligini baholashda amaliyotda rentabellik ko'rsatkichlari tizimi keng qo'llanib, unga ko'ra foydaning miqdori belgilangan hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, rentabellik daromadlilik, foydalilikni anglatadi. Biroq rentabellikni faqat daromadlilik deb qabul qilish uning iqtisodiy mazmunini keng ochib bermaydi. Ular o'rtasida tenglikning yo'qligidan daromad miqdori va rentabellik darajasi turli nisbatlarda, ko'pincha turli yo'nalishlarda o'lchanishi dalolat beradi.

Istalgan muddat uchun iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash ko'plab turli xil omillar ta'siri ostida amalga oshiriladi.

Rentabellik va foyda ko'rsatkichlarini tahlil qilishda ularga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan barcha omillarni bilish, bu omillarning samaradorlikning umumlashtiruvchi ko'rsatkichlariga ta'sirini hisoblash uslubiyatini egallash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu omillarni boshqarish orqali korxonada daromadni oshirish

zahiralarini izlab topish va rentabellikning talab qilinuvchi darajasiga erishish mexanizmini yaratish mumkin.

Rentabellik va foydaga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni turli xil belgilariga ko'ra tasniflash mumkin. Masalan, bu omillar ichki va tashqi bo'lishi mumkin. Ichki omillarga korxona faoliyatiga bog'liq bo'lgan hamda korxona faoliyatining turli yo'nalishlarini tavsiflovchi omillar mansub bo'ladi. Tashqi omillarga korxona faoliyatiga bog'liq bo'lmagan, biroq ishlab chiqarish rentabelligi va daromadning o'sish sur'atiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillar kiradi. Tahlil jarayonida ichki va tashqi omillarni aniqlash samaradorlik ko'rsatkichlarini tashqi ta'sirlardan "tozalash" imkonini beradi hamda korxona yutuqlarini ob'ektiv baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'z navbatida ichki omillar ham ishlab chiqarish va noishlab chiqarish omillariga bo'linadi. Noishlab chiqarish omillari asosan mehnat va sotish sharoitlari, korxonaning tijorat, tabiatni saqlash va shu kabi faoliyat turlari bilan bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarish omillari esa foydaning shakllanishida ishtirok etuvchi ishlab chiqarish jarayonining asosiy elementlari - mehnat predmetlari va vositalari hamda mehnatning o'zi - mavjudligi va ulardan foydalanishni aks ettiradi.

Xo'jalik faoliyatini amalga oshirish jarayonida mahsulot ishlab chiqarish, sotish va foyda olish bilan bog'liq bo'lgan korxonalarda bu omillar o'zaro aloqada va bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Rentabellikning mohiyatini faqat foyda shakllanishini tahlil qilish asosida ochib berish mumkin. Korxona mahsulotni sotish natijasida o'z xarajatlarini qoplashdan tashqari foyda ham olgan taqdirda rentabelli hisoblanadi.

Rentabellik ko'rsatkichlari korxona faoliyati qanchalik foyda keltirishini ko'rsatadi. Bu ko'rsatkichlar moliyaviy hisobotning ichki va tashqi foydalanuvchilarda qiziqish uyg'otib, korxona resurslaridan foydalanish samaradorligi hamda uning investitsiyalarni jalb qilish qobiliyatini aniqlaydi. Xususiy yoki qarzga olinuvchi kapitalning rentabelligi korxonaga mablag'lar kiritishning rentabelligini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkichlardir. Bu ko'rsatkichlarning iqtisodiy turlanishi (interpretatsiyasi) yaqqol ko'zga tashlanadi: sarflangan har bir so'm qarzga olingan (xususiy) kapitalga necha so'm foyda to'g'ri keladi (hisob-kitoblarda korxonaning balans yoki sof foydasidan foydalanish mumkin).

Rentabellikni zamon va makon qoidalariga ko'ra tahlil qilishda asosli xulosalarga kelish uchun zarur bo'ladigan uchta xususiyatni inobatga olish zarur.

Birinchi xususiyat korxona faoliyatining vaqt jihati bilan bog'liq. Masalan, mahsulotni sotish rentabelligi koeffitsienti hisobot davridagi faoliyat natijalari orqali aniqlanadi; uzoq muddatli investitsiyalarning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan va rejalashtirilayotgan samarasi inkor qilinmaydi. Agar korxona katta miqdordagi investitsiyalar talab qiluvchi yangi texnologiyalar va yangi mahsulot turlarini ishlab chiqarishga o'tadigan bo'lsa, u holda rentabellik ko'rsatkichlari vaqtinchalik pasayishi mumkin.

Ikkinchi xususiyat tavakkalchilik muammosi bilan bog'liq bo'lib, tavakkalchilik darajasi yuqori bo'lgan loyihalar ba'zida katta foyda keltirishi ham mumkin.

Uchinchi xususiyat baholash muammosi bilan bog'liq. Masalan, xususiy kapitalning rentabellik ko'rsatkichi sur'ati va maxraji turli xil xarid qobiliyatiga ega bo'lgan pul birligida keltiriladi. Ko'rsatkichning sur'ati, ya'ni foyda o'zgaruvchan (dinamik) bo'lib, faoliyat natijalarini hamda tovar va xizmatlarning asosan o'tgan yilda yuzaga kelgan bahosini aks ettiradi. Ko'rsatkichning maxraji, ya'ni xususiy kapital bir qator yillar davomida shakllanadi. U joriy bahodan ancha farq qilishi mumkin bo'lgan, hisobga olish bahosida aks ettiriladi. Demak, xususiy kapital rentabellik koeffitsientining katta bo'lishi, doim ham korxonaga kiritilayotgan kapital qaytimiga mos kelavermaydi; moliyaviy qarorlarni qabul qilishda bu ko'rsatkichni e'tiborga olishdan tashqari, korxonaning bozordagi bahosini (bozor kapitalizatsiyasi) ham inobatga olish zarur.

Quyida korxona faoliyatining samaradorligini tavsiflovchi rentabellikning asosiy ko'rsatkichlari keltirilgan.

Sof foyda (SF)

$$\text{Aktivlar rentabelligi (RA)} = \frac{\text{Aktivlarning o'rtacha yillik qiymati (A)}}{\text{Sof foyda (SF)}}$$

$$\text{Sotish rentabelligi (RS)} = \frac{\text{Sotilgan mahsulotning tushumi (ST)}}{\text{Sof foyda (SF)}}$$

$$\text{Xususiy kapital rentabelligi (XK)} = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Xususiy kapital o'rtacha yillik qiymati (XK)}}$$

$$\text{Bitta aktsiya daromadi (AF)} = \frac{\text{Sof foyda (SF)}}{\text{Muomaladagi aktsiyalar soni (Na)}}$$

Aktivlar rentabelligi korxonada 1 so'm foyda olish uchun qancha mablag' jalb qilish talab etilishini (bu mablag'lar manbaidan qat'i nazar) aks ettiradi. Ushbu ko'rsatkich korxona raqobatbardoshligining eng muhim ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Sotish rentabelligi sotilgan mahsulotning har bir so'mi qancha sof foyda keltirganini aks ettiradi.

Xususiy kapital rentabelligi korxona mulkdorlari ya'ni, egalari kiritgan kapitaldan foydalanish samaradorligini aniqlash va bu ko'rsatkichni xuddi shu mablag'larni boshqa qimmatbaho qog'ozlarga kiritganda olish mumkin bo'lgan foyda bilan taqqoslash imkonini beradi. Farb mamlakatlarida bu ko'rsatkich kompaniya aktsiyalarining kotirovkasiga sezilarli ravishda ta'sir ko'rsatadi.

Bitta aktsiya keltiruvchi foyda ko'rsatkichi korxonaning bozordagi faoliyatini tavsiflovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir.

Shu tariqa, tavsiya qilinuvchi ko'rsatkichlar tahlil jarayonida korxonaning moliyaviy barqarorligini aniqlash, ishlab chiqarish samaradorligi va korxonaning bozordagi raqobatbardoshligini oshirishga oid chora-tadbirlar belgilashga ikoniyat yaratadi.

Qisqacha xulosalar

Har bir xo'jalik yurituvchi sub'ektning tadbirkorlik faoliyatidan asosiy maqsad foyda olishdir. Foyda olish degani korxona daromadlari uning faoliyati bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlardan ortishini anglatadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini doimiy ravishda pasaytirib borish foyda olishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Xarajatlar majmuasi korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko'rsatadi.

Foyda korxonada turli xil faoliyat orqali olinishi mumkin bo'lib, uning miqdori ishlab chiqarish omillari bahosi o'zgarishi (tashqi omillar) yoki ishlab chiqarish xarajatlarini ulardan noratsional foydalanish sababli oshirish (ichki omillar) tufayli o'zgarib turadi.

Rentabellik ko'rsatkichlari korxona faoliyati qanchalik foyda keltirishini ko'rsatadi. Rentabellik ko'rsatkichlarining tahlili yuzaga kelgan holatga baho berish hamda moliyaviy barqarorlikni kuchaytirish chora-tadbirlarini belgilashga imkon yaratadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning mohiyati.
2. Ishlab chiqarish xarajatlarini tasniflash.
3. Mahsulot (ish, xizmat) tannarxini tashkil qiluvchi xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko'ra, qanday elementlardan tashkil topadi?
4. Mehnatga haq to'lash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar nima?
5. Boshqa xarajatlar tarkibiga nimalar kiradi?
6. Foyda iqtisodiy kategoriya sifatida hamda uning korxonaning tijorat va ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishdagi ahamiyati.
7. Foydani shakllantirish manbalari.
8. Foydani taqsimlash va uni ko'paytirish yo'llari.
9. Rentabellikning iqtisodiy mohiyati.
10. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularni aniqlash uslubiyati.

Примечание [I12]:

Asosiy adabiyotlar ro'yxati

1. Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўғрисида”ги қонуни. Қонун ва қарорлар. Т., “Ўзбекистон”, 1992
2. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср босқичида: ҳаёқсизликка тақдид, тараққиёт шартлари ва қаролатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997.
3. Махмудов Э.Х. Корхона иқтисодиёти: Ўқув-ўқил. –Т.: Ўзбекистон ўзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

4. Акромов Э.А Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили. – Т.: Молия, 2003.-223 б.
5. «Ыз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шаҳри, ЮНИДО, «Бизнес маслаҳат маркази» лойиҳаси, 2003й.
6. Абдукаримов И.Т. ва бош=алар Корхона и=тисодий салоҳияти таҳлили. Т.: «И=тисодиёт ва шу=у= дунёси» нашриёт уйи, 2003.
7. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
8. Ш.И. Гизотуллин. Как избежать банкротства. Рецепты финансового оздоровления предприятия М.: ЗАО Гресс Медиа Ферлаг 2004.
9. Экономика предприятия Конспект лекций в схемах М.: Приор-издат 2003.
10. Экономика предприятия. 3-е изд., перераб. и доп. Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Я. Горфинкеля, проф. В.А.Швандара М.: ЮНИТИ-ДАНА 2004.
11. Сергеев И.В. Экономика предприятия. 2-е изд. пераб. и доп. Учебное пособие М.: Финансы и статистика 2004.
12. Махмудов Э.Х. Ценовая политика предприятия // Частная собственность. - 2004. - 4 ноябрь.
13. Махмудов Э.Х., Нажимадинов Р.Д. Корхонанинг баҳо сиёсати // Шамкор. - 2004. - 30 декабрь.
14. Махмудов Э.Х., Исаков М.Ю. Маркетинг - инструмент коммерческого успеха предприятия // Деловой партнер Узбекистан. - 2004. - 30 декабрь.
15. Махмудов Э.Х., Зайнутдинов Ш.Н. Ценообразование и ценовая политика предприятия // Частная собственность. - 2005. - 7 сентябрь.
16. Ачилов Ф.И. Корхонанинг молиявий аҳволини яхшилаш йўллари («Файз» очи= хиссадорлик Холдинг компанияси мисолида). Тошкент, ТДИУ, БМИ, 2004.
17. Хан А.А. Основные направления снижения издержек производства на предприятии (на примере Открытого Акционерного общества «Бекабад цемент»). Ташкент, ТГЭУ, ВКР, 2004.
18. Цой Александр Повышение рентабельности на предприятии (на примере Открытого акционерного общества «Узбексельмаш»). Ташкент, ТГЭУ, ВКР, 2005.
19. Маъсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чи=ариш ва сотиш харажатлари таркиби шамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби ту\`рисидagi Низом. -Т.: 1999, 5 февраль.
20. Дистанционное обучение по направлению экономика предприятия [Электронный документ]. - (economy.infotechno.ru). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
21. Экономика предприятия. Публикации. [Электронный документ]. - (www.ssau.ru/books/economics/1.shtml). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.

22. Экономика предприятия. Учеб. пособ. , Мокий М.С., Скамай Л.Г., Трубочкина М.И ... [Электронный документ]. - (www.neocd.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.

XI BOB. KORXONANING INVESTITSION FAOLIYATI

11.1. Investitsiyalar korxonaning ishlab chiqarish salohiyati rivojlantirish va mustahkamlash vositasi sifatida

Korxonalar xo'jalik yuritish va ishlab chiqarish faoliyatining muhim jihatlaridan biri ishlab chiqarish va iqtisodiy salohiyatni rivojlantirish va saqlab qolishdir. Korxonalarning bu yo'nalishdagi faoliyati investitsion faoliyat deb ataladi hamda "Investitsion faoliyat to'g'risida" gi Qonun va boshqa huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi.

Investitsiyalar – korxonalar va xalq xo'jaligi miqyosida yangi ishlab chiqarish korxonalari yaratish yoki mavjud korxonalarni zamonaviylashtirish, ilg'or texnika va texnologiyalarni o'zlashtirish, mahsulot ishlab chiqarish va foyda (daromad) olishni ko'paytirish maqsadida uzoq muddatli mablag'lar kiritilishidir. Investitsiyalar ijtimoiy ishlab chiqarish tuzilmasini yaxshilash, ishlab chiqarishdagi nomutanosibliklarini bartaraf qilish va iste'mol bozorini ta'minlashda alohida e'tiborga ega.

Investitsiyalarni shakllantirish va ulardan foydalanish, mamlakat va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning investitsion siyosati asosida amalga oshiriladi. Bu siyosat birinchidan, kapital qo'yilmalarning ustivor yo'nalishlarini, ikkinchidan, ishlab chiqarish kuchlarini to'g'ri joylashtirish va rivojlantirish, uchinchidan, fan-texnik taraqqiyoti va butun iqtisodiyotning rivojlanishini belgilab beradi. Investitsiyalarning "xo'jayini" sifatida korxonalarning o'zidan tashqari, davlatni, mahalliy hokimiyat idoralari va xususiy tadbirkorlarni ko'rsatish mumkin.

Ko'pincha investitsiya deganda kapital qo'yilmalar ko'zda tutiladi, bu narsa investitsiyalar tabiatini inkor qilmaydi va ularning mohiyatini noto'g'ri aks ettirmaydi. Investitsiyalar, bozor iqtisodiyotidagi boshqa, jumladan, biznes, raqobatchilik, ishbilarmonlik tushunchalari kabi, ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga o'tilayotgan bugungi kunlarda xo'jalik yuritish nazariyasi va amaliyotida o'z o'rnini topmoqda. Shu bilan birga, "kapital qo'yilmalar" atamasining o'z izohlari ham mavjud.

Kapital qo'yilmalar asosiy fondlarni qayta tiklash va o'stirish uchun sarflanuvchi moddiy, mehnat va pul resurslaridir. Ular asosan bir vaqtning o'zida amalga oshiriladigan xarakterga ega bo'lib, ishlab chiqarish xarajatlari yoki mahsulot tannarxi shaklidagi, joriy xarajatlardan farq qiladi. Kapital qo'yilmalar maqsadli xarakterga ega bo'ladi hamda xodimlarga mukofot to'lash, xizmat safari (komandirovka) xarajatlari va hokazolarga sarflanishi mumkin emas.

Примечание [I13]:

Moliyaviy investitsiyalar qimmatbaho qog'ozlar, aktsiya va obligatsiyalar sotib olish, pul mablag'larini banklarga foiz olish maqsadida depozit hisob raqamlariga qo'yish bilan ifodalanadi.

Real investitsiyalar pul mablag'larini kapital qurilish, ishlab chiqarishni rivojlantirish va kengaytirishga kiritishni ifodalaydi. Real investitsiyalar korxona, tarmoq va butun xalq xo'jaligining kuch-quvvatini belgilab beradi.

Investitsiyalar avvaldan o'ylab ko'rilgan maqsad va birinchi o'rinda investitsion loyiha asosida korxona ishlab chiqarish potentsialini mustahqamlash va rivojlantirish vazifasini bajaradi.

Investitsiya loyihasi kapitalni korxonani uning ishlab chiqarish quvvati va boshqa sifat ko'rsatkichlarini kuchaytirish maqsadida rivojlantirish va kengaytirishga kiritishni rejalashtirish va amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasidir. Investitsiya loyihasini tayyorlash va amalga oshirish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- * investitsiyaviy g'oya(fikr)ni shakllantirish;
- * g'oyaning dastlabki asoslanishi;
- * loyihada ko'zda tutilgan texnik qarorning tahlili;
- * sertifikat talablarining bajarilishini tekshirish;
- * investitsiya loyihasi bo'yicha davlat boshqaruv idoralari bilan kelishuv yuzaga keltirish;
- * axborot memorandumini tayyorlash.

Yuqorida ko'rsatilganlarni amalga oshirgandan so'ng loyihani ishlab chiqish va texnik-iqtisodiy asoslab berish (tushuntirish xatidan to investitsion mo'ljallarning maqsad va vazifalari hamda kutilayotgan natijalar aks ettiriluvchi loyiha-smeta hujjatlarigacha) zarurati tug'iladi.

Investitsiyalar, ayniqsa gap yangi qurilish, faoliyat ko'rsatayotgan korxonalarni kengaytirish yoki qayta tiklash haqida ketganda, investitsion jarayonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu jarayonlar investitsion maqsadlarni zamon va makonda bog'laydi. Investitsion jarayonlarning quyidagicha tarkibiy qismlari mavjud: loyihalashtirishdan avvalgi asoslash, loyihalashtirish, bevosita ob'ekt qurilishi (korxonani kengaytirish yoki qayta tiklash) va ishga tushirilishi. Korxonalar uchun investitsiya jarayonining so'nggi bosqichi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu bosqichda amalga oshirilgan yangiliklar ekspluatatsion sinovlardan o'tkazilib, amaldagi va loyiha ko'rsatkichlari baholanadi hamda investitsiya jarayonining xuddi shu jarayonida hal qilinishi lozim bo'lgan chetga og'ish va kamchiliklar aniqlanadi.

11.2. Korxonalarda investitsiyalashning asosiy manbalari va yo'nalishlari

Deyarli barcha faoliyat ko'rsatuvchi korxonalar davlatga tegishli bo'lgan sobiq ma'muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitlarida investitsiyalarning asosiy manbai davlat (byudjet) mablag'laridan tashkil topar edi. Garchi o'sha sharoitlarda ham jamg'arma fondlar - asosiy investitsion manbalar korxonalar foydasi (daromadi) hisobiga amalga oshirilgan bo'lsada, korxonalarning mablag'larni qaerdan olish va qaerga joylashtirish to'g'risida "boshi" og'rimas edi. Qo'shimcha manba sifatida korxonalarning amortizatsiya fondi xizmat qilardi.

Mazkur tushunchalar (jamg'arma fondi, amortizatsiya fondi, foyda) hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, investitsiyalarning asosiy manbai hisoblanadi. Masalan, davlat korxonalari uchun asosiy investitsiya manbai quyidagilar: foyda, amortizatsiya fondi va byudjet mablag'lari, qo'shma korxonalar uchun - foyda, amortizatsiya fondi va kredit resurslari.

Rejalashtirish va boshqaruv tizimida shuningdek, investitsiya manbalarini aniqlashning ichki va tashqi turlaridan ham foydalaniladi.

Investitsiyalarning **ichki manaballari** quyidagilar:

- ishlab turgan asosiy kapitalga hisoblanuvchi amortizatsiya ajratmalari natijasida shakllanuvchi, korxonaning o'z moliyaviy vositalari;
- foydaning investitsiya ehtiyojlariga ajratiluvchi qismi;
- sug'urta kompaniyalari va muassasalari tomonidan tabiiy ofat va boshqa hodisalarda to'lanuvchi mablag'lar;
- korxonaning aksiyalar chiqarishi va sotishi natijasida olinuvchi mablag'lar;
- yuqori turuvchi va boshqa organlar tomonidan qaytarib bermaslik asosida ajratiluvchi mablag'lar;
- xayriya va shu kabi boshqa mablag'lar.

Investitsiyalarning **tashqi manballari** quyidagilar:

- markaziy va mahalliy byudjetdan, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlovchi turli xil fondlar tomonidan ajratiluvchi qaytarib bermaslik asosidagi mablag'lar;
- korxonalar Nizom jamg'armasida moliyaviy yoki boshqa moddiy va nomoddiy ishtirok shaklida, shuningdek, xalqaro moliya institutlari va alohida shaxslarning to'g'ridan-to'g'ri qo'yilmalari shaklida kiritiluvchi xorijiy investitsiyalar;
- davlat va turli xil fondlar tomonidan qaytarib berish sharti bilan beriluvchi kreditlar, jumladan imtiyozli kreditlar.

Korxonalarning mustaqil xo'jalik faoliyati sharoitlarida ichki mablag'lar tarkibida amortizatsiya ajratmalari asosiy o'rinni egallaydi. Uning korxona investitsion resurslaridagi ulushi 50% va undan ko'proqni tashkil etadi.

Investitsion maqsadlarga yo'naltiriluvchi mablag'lar tanqisligi sharoitida lizing investitsion faoliyatni faollashtiruvchi muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Lizing - moliyaviy-kredit munosabatlarining shakllaridan biri bo'lib, korxonalarning qurilma va asbob-uskunalarini ishlab chiqaruvchi korxonalar yoki maxsus tashkil qilingan lizing kompaniyalaridan uzoq muddatga ijaraga olishini anglatadi. Lizing bitimida ko'rsatilgan tomonlardan tashqari investitsion loyihalarni moliyalashtirish hamda ularni buning uchun zarur bo'lgan mablag'lar bilan ta'minlash imkoniyatiga ega bo'lgan tijorat yoki investitsion banklar ham ishtirok etishi mumkin.

Investitsiyalardan (kapital qo'yilmalardan) foydalanishning asosiy yo'nalishlari quyidagilar hisoblanadi:

- yangi qurilish;
- korxonani kengaytirish va qayta tiklash;
- ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va texnik jihatdan qayta qurollantirish;
- harakatdagi quvvatlarni takomillashtirish.

Yangi qurilishga yangi maydonlarda maxsus ishlab chiqilgan loyihalar asosida quriluvchi korxona, bino, inshoot va qurilmalar mansubdir.

Faoliyat yuritayotgan **korxonani kengaytirish** qo'shimcha ishlab chiqarish majmualarining navbatdagi qismlarini yangi loyiha asosida qurish yoki asosiy, qo'shimcha, yordamchi va xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarishning amaldagi

tsexlarini kengaytirish yoki qurishni anglatadi. U asosan, faoliyat yuritayotgan korxona hududida yoki unga tutash maydonlarda amalga oshiriladi.

Qayta tiklash – bu, faoliyat yuritayotgan korxonani ma'naviy va jismoniy eskirgan qurilma va asbob-uskunalarni ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, texnologik bo'g'inlar va yordamchi xizmatdagi nomutanosibliklarni yo'qotish yo'li bilan almashtirish yordamida to'liq yoki qisman o'zgartirishni anglatadi. Qayta tiklashda eski tsexlar o'rniga yangi tsexlarni qurishga ruxsat beriladi.

Texnik qayta qurollantirish alohida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika va texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, eskirgan qurilma va uskunlarni yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yaxshilash yo'li bilan, korxonaning texnik darajasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasidir. U ishlab chiqarish intensivligini kuchaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini yaxshilashga yo'naltirilgan.

Moliyaviy resurslar va er tanqisligi sharoitlarida, ikkinchi tomondan esa, mavjud ishlab chiqarish quvvatlaridan unumliroq foydalanish uchun yangi qurilishni nisbatan cheklangan holatda, asosan juda zarur hollardagina amalga oshiriladi. Shu sababli bugungi kunda investitsiyalarning eng ko'p tarqalgan yo'nalishlari sifatida, umuman olganda yangi turdagi mahsulot ishlab chiqarishni ham ko'zda tutuvchi mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta tiklash va texnik jihatdan qayta qurollantirishni ko'rsatish mumkin.

Yangi qurilish hamda mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish va qayta tiklashga yo'naltiriluvchi kapital qo'yilmalar asosan quyidagi elementlardan iborat bo'ladi:

- * qurilish-montaj ishlari xarajatlari;
- * mashina va uskunalar sotib olishga sarflanuvchi xarajatlar;
- * loyiha–qidiruv va boshqa ilmiy ishlanmalarga sarflanuvchi xarajatlar.

Kapital qo'yilmalarning yuqoridagi turlari *investitsiyalarning texnologik tuzilmasini* tavsiflaydi. Hozirgi paytda iqtisodiyot rivojlanishiga kiritiluvchi kapital qo'yilmalarning umumiy hajmida quyidagi tuzilma vujudga keldi: qurilish-montaj ishlari xarajatlari - 55-60%, mashina va uskunalar sotib olishga sarflanuvchi xarajatlar - 35-30%, loyiha–qidiruv va boshqa ilmiy ishlanmalarga sarflanuvchi xarajatlar - 10%.

Kapital qo'yilmalarning mulk shakliga ko'ra tuzilmasi – bu, investitsiyalarning davlat, aktsiyadorlik, qo'shma, ijara va boshqa turdagi jamoa korxonalari o'rtasida taqsimlanishidir. U kapital qo'yilmalardan foydalanish, shuningdek, ularning shakllanish tartibi va manbalari nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, kapital qo'yilmalarning samarali tuzilmasi ularni tejash, eng kam xarajatlar bilan eng ko'p foyda olishga tengdir.

Investitsiyalarning takror ishlab chiqarish tuzilmasi yangi qurilish hamda mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta tiklash va texnik jihatdan qayta qurollantirishga sarflanuvchi xarajatlari o'rtasidagi o'zaro nisbatni ifodalaydi.

11.3. Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash

Umuman olganda samaradorlik muayyan natijalarga erishishni anglatadi. U saraflangan xarajatlar va olingan natijalar nisbati asosida aniqlanadi. Xarajatlar qanchalik kam va natijalar qanchalik ko'p bo'lsa, samaradorlik ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi butun ishlab chiqarish samaradorligining tarkibiy qismidir. Turli darajadagi xo'jalik faoliyatida investitsiyalarning iloji boricha ko'proq foyda, qaytim keltirishi asosiy vazifa qilib belgilanadi. Bu qoidadan chetga chiqish resurslarni yo'qotish, jamiyatning ilgari va hozirgi mehnatini yo'qqa chiqarishga olib kelishi mumkin.

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash zarurati, qo'shimcha kapital qo'yilmalar kiritilishini talab qiluvchi yangi qurilish, mavjud ishlab chiqarishni kengaytirish, qayta tiklash va texnik jihatdan qayta qurollantirish, ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va tashkiliy-texnik chora-tadbirlarni ishlab chiqish kabi barcha hollarda yuzaga keladi. Ba'zan mahsulotlarning yangi turini ishlab chiqarish ham investitsiya va boshqa mablag'lar kiritilishini, demak, xarajat va natijalar nisbatini avvaldan baholashni talab qiladi.

Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholashda korxonalar ikkita vazifani hal qilishlari lozim:

birinchisi - kapital qo'yilmalarning qoplanish muddati va daromadliligi nuqtai nazaridan, eng maqbul variant tanlash imkoniyatini yaratuvchi investitsion loyiha samaradorligini baholash;

ikkinchisi - mavjud ishlab chiqarishga ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini yaxshilash maqsadida kiritiluvchi investitsiyalar samaradorligini baholash (qo'shimcha mahsulot ishlab chiqarish, tannarxni kamaytirish, foydani oshirish va hokazo).

Birinchi vazifaning echimi mos keluvchi marketing tadqiqotlarini amalga oshirishni ko'zda tutib, bu tadqiqot davomida talab va undan kelib chiquvchi taklif, bozor segmentatsiyasi, bahoni shakllantirish strategiyasi, moliyalashtirish manbalari va boshqalar aniqlanishi lozim. Investitsion loyihani muqobillik asosida tanlagandan so'ng birlamchi-ruxsat beruvchi hujjatlarni, texnik va boshqa qarorlarni, jumladan, muhandislik ta'minoti, atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha chora-tadbirlar tayyorlashlari amalga oshiriladi.

Investitsion loyihani tayyorlash va shunga mos ravishda investitsiyalar samaradorligini baholash zarurati ko'p holarda yangi korxona, tsexlar qurish yoki mavjud ishlab chiqarishni qayta tiklash va kengaytirish bilan bog'liq bo'ladi. Bularning barchasi nafaqat makonda, ya'ni ma'lum bir hududda, er maydonida, balki vaqtda amalga oshirilishi sababli, vaqt muddati loyihani amalga oshirish, jumladan, korxonani tashkil qilish (qayta tiklash, kengaytirish) hamda ekspluatatsiya qilish va tugatish muddatidan kelib chiqqan holda hisoblanadi.

Investitsion loyihalarning samaradorligini baholashda quyidagilar asosiy ko'rsatkich hisoblanadi:

1) Sof diskontlangan daromad (SDD) - butun hisobot davri uchun joriy samaralar yig'indisining boshlang'ich qadamga keltirilgan miqdori yoki integral natijalarning integral xarajatlardan oshib ketishi. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$CDD = \sum_{t=0}^T (N_t - X_t) \frac{1}{(1+E)^t}$$

Bu erda:

N_t – hisob-kitoblarning t -qadamida erishiluvchi natijalar;

X_t – xuddi shu qadamda amalga oshiriluvchi xarajatlar;

T – hisob-kitoblarning vaqt muddati;

E - diskont normasi.

Agar investitsion loyiha SDD miqdori ijobiy bo'lsa, u holda loyiha samarali, ya'ni investitsiya mablag'lari darajasining qabul qilingan diskont normasini ta'minlovchi hisoblanadi.

Xarajatlar va ularning natijalari miqdorini keltirish ularni *diskontlash koeffitsienti* (d_t) ga ko'paytirish asosida amalga oshirilib, bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$d_t = \frac{1}{(1+E)^t}$$

Bu erda:

t - natijalarni olish (xarajatlarni amalga oshirish) davridan taqqoslash davrigacha bo'lgan muddat bo'lib, yillarda o'lchanadi.

Diskont normasi (E) - boshqa investorlar o'z mablag'larini xuddi shu turdagi loyihalarni amalga oshirish uchun kiritishga rozi bo'luvchi, kapitalning daromadlilik koeffitsienti (daromad miqdorining kapital qo'yimalarga nisbati).

Agar diskont normasi vaqt davomida o'zgaradigan bo'lsa, diskont koeffitsienti (d_t) quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$d_t = \frac{1}{\prod_{k=1}^t (1+E_k)}$$

Bu erda:

E_k – k -yildagi diskont normasi;

t - hisobga olinuvchi vaqt muddati, yil.

Investitsion loyihalarning samaradorlik ko'rsatkichlarini aniqlashda mahsulot va iste'mol qilinuvchi resurslarning bazis, bashorat qilinuvchi, jahon va hisobiy baholaridan foydalaniladi.

2) Investitsiyalarning daromadlilik indeksi (DI) - keltirilgan samaraning investitsiyalar miqdoriga (K) nisbati bo'lib, quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$DI = \frac{1}{K} \sum_{t=0}^T (N_t - X_t) \frac{1}{(1+E)^t}$$

Agar daromadlilik indeksi birga teng yoki undan katta bo'lsa, investitsion loyiha samarali, aks holda esa samarasiz hisoblanadi.

3) Ichki daromadlilik normasi (IDN) - keltirilgan samara miqdori keltirilgan investitsiya miqdoriga teng bo'lgan xoldagi diskont normasi (E_{ich}), ya'ni E_{ich} (IDN) quyidagi tenglik orqali aniqlanadi:

$$\sum_{t=0}^T (N_t - X_t) \frac{1}{(1+E_{ich})^t} = \sum_{t=0}^T \frac{K_t}{(1+E_{ich})^t}$$

Ushbu formula asosida aniqlangan daromadlilik normasi miqdori investorning kapitalga talab qiluvchi daromad miqdori bilan taqqoslanadi. Agar IDN talab qiluvchi daromad normasiga teng yoki undan katta bo'lsa, u holda loyiha samarali hisoblanadi.

4) Investitsiyalarning qoplanish muddati (T_i) - investitsion loyihani amalga oshirishni boshlashdan to natijalarga erishishgacha bo'lgan minimal vaqt muddati. U quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$T_i = \frac{I_s}{P_m}$$

Bu erda:

I_s – sof investitsiyalar;

P_m – loyiha keltiruvchi o'rtacha yillik pul mablag'lari oqimi, so'm.

Shu bilan birga qoplanish muddati loyihaning daromadliliigi ko'rsatkichi hisoblanmaydi. Shu sababli amaliyotda investitsiyalar birlamchi kapital (qo'yilma)ga nisbatan daromadlilik ko'rsatkichi orqali ko'rib chiqiladi hamda quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$D_i = \frac{M_n}{K} \times 100$$

Bu erda:

D_i – investitsiyalar daromadi, % da;

M_n – soliqlar to'langandan so'ng qolgan foyda, so'm;

K - investitsiyalar (boshlang'ich).

U yoki bu investitsion loyihani tanlash to'g'risida qaror qabul qilishda korxonalar quyidagi savollarga javob berishi lozim:

- * ishlab chiqarishdagi bugungi holat qancha davom etishi mumkin va bozorda mahsulotga (ish, xizmatga) bo'lgan talab qanday;
- * kapital kiritish uchun imkoniyatlar qanday;
- * raqobatchilik faoliyati qanday;
- * qanday muvaffaqiyat omillari mavjud;
- * yangi bozorga kirish uchun qanday imkoniyatlar mavjud.

Iqtisodiy samaradorlikni baholashning *ikkinchi holatida*, ya'ni mablag'larni mavjud ishlab chiqarishga kiritishda quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi:

a) investitsiyalarning har bir so'miga to'g'ri keluvchi qo'shimcha mahsulot quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$E = \frac{(YaM_1 - YaM_0)}{I_k}$$

Bu erda:

E –investitsiyalar samaradorligi;

YaM₀, YaM₁ – yalpi mahsulot, mos ravishda birlamchi va qo'shimcha investitsiyalarda;

I_k – qo'shimcha investitsiyalar miqdori.

b)investitsiyalarning har bir so'miga tannarxning pasayishi:

$$E = \frac{Q(TN_0 - TN_1)}{I_k}$$

Bu erda:

TN₀, TN₁ - mahsulot birligi tannarxi, mos ravishda, birlamchi va qo'shimcha investitsiyalarda;

Q – qo'shimcha investitsiyalar kiritilgandan keyingi yillik mahsulot hajmi, natural o'lchov birl.

v)investitsiyalarning har bir so'miga mahsulot ishlab chiqarishdagi mehnat xarajatlarini qisqartirish:

$$E = \frac{Q(M_0 - M_1)}{I_k}$$

Bu erda:

M₀, M₁ – mahsulot birligiga ishlab chiqarishda sarflanuvchi mehnat xarajatlari, mos ravishda qo'shimcha investitsiyalar kiritilguncha va undan so'ng

g)investitsiyalarning har bir so'miga foydani oshirish:

$$E = \frac{Q(F_1 - F_0)}{I_k}$$

Bu erda:

F₀, F₁ – mahsulot birligiga to'g'ri keluvchi foyda, mos ravishda qo'shimcha investitsiyalar kiritilguncha va undan so'ng.

e) investitsiyalarning qoplanish muddati.

Investitsiyalar samaradorligini keltirilgan formulalar asosida (boshqaruv darajasini inobatga olgan holda) aniqlash ishlab chiqarishni rivojlantirishga qancha miqdorda investitsiya kiritilgan va uning natijasi qanday degan savolga javob beradi, ya'ni u investitsiyalarning mutlaq (absolyut) samaradorligini tavsiflaydi.

Amaliyotda ko'pincha investitsion qarorlarning turli xil variantlari ko'rib chiqilib, ulardan eng maqbulini tanlab olishga harakat qilinadi. Bu maqsadda kapital qo'yimlarning solishtirma iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari qo'llanib, ular quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$E_n = TN + E_n \times K \rightarrow \min$$

Bu erda:

TN - mahsulot tannarxi;

K - kapital qo'yimlar;

E_n - kapital qo'yimlarning samaradorlik normasi.

Agar investitsion qarorlarning bir nechta variantlari ko'rib chiqiladigan bo'lsa, keltirilgan xarajatlar eng minimal bo'lgan variant tanlab olinadi.

Iqtisodiy samaradorlikni baholash jarayonida kiritiluvchi investitsiyalarning qoplanish muddatini aniqlashning o'ziga xos o'rni bo'lib, u quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$T = K / (F_{r1} - F_{r0})$$

Bu erda:

K - asosiy ishlab chiqarish fondlariga kiritiluvchi kapital qo'yimlar hajmi;

F_{r1} - rejalashtirilayotgan davrning so'nggi yilidagi foyda;

F_{r0} - bazis yildagi foyda (rejadan oldingi davrning so'nggi yili).

Kapital qo'yimlarning samaradorlik koeffitsienti qoplanish mudatiga teskari bo'lgan kattalikdir. U quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$E = (F_{r1} - F_{r0}) / K$$

Vaqt omili, ayniqsa, investor (buyurtmachi) nuqtai nazaridan kiritilayotgan resurslarning haqiqiy samaradorligini ta'minlashda katta ahamiyat kasb etadi. Shu sababli qurilish, qayta tiklash va kengaytirish, shuningdek, mavjud ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish ishlari qanchalik tez bajarilsa, investor va pudratchi uchun shunchalik foydali bo'ladi. Qurilgan ob'ektni muddatidan avval foydalanishga topshirishdan olinuvchi qo'shimcha foyda (E_{kf}) orqali iqtisodiy samara quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$E_{kf} = E_n F (T_{sh} - T_a)$$

Bu erda:

E_n - samaradorlikning normativ koeffitsienti;

F - muddatidan avval foydalanishga topshiriluvchi asosiy fondlar qiymati;

T_{sh} - ob'ektni foydalanishga topshirishning shartnomadagi muddati;

T_a - ob'ektni foydalanishga topshirishning amaldagi muddati.

Ob'ektlarni foydalanishga topshirishning shartnomadagi va amaldagi muddatlari o'rtasidagi farq mazkur formulada ($T_{sh} - T_a$) yil ulushida aks ettirilishi lozim (vaqt ko'rsatkichi). Agar $T_{sh} < T_a$ bo'lsa, ya'ni ob'ektni foydalanishga topshirish muddati o'tib ketadigan bo'lsa, investor kutilayotgan foydani olishdan

mahrum bo'ladi va boshqa chiqimlarga duch kelib, bu narsa hisobiy samaraning salbiy bo'lishiga olib keladi. Shu sababli qurilish yoki korxonani qayta tiklash va kengaytirish ishlari, ob'ektlarning sifat ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatmagan holda qanchalik tez amalga oshirilsa, investitsiyalar samaradorligi mos ravishda shunchalik yuqori bo'ladi.

Misol. Mini-zavod qurilishining smetaga ko'ra qiymati 14,5 mln so'mni tashkil etadi. Qurilishning normativ muddati - 2,5 yil. Amalda zavodni 2 yilda qurib bitkazish mo'ljallanmoqda. Zavodning asosiy fondlari qiymati oshishiga olib kelmaydigan xarajatlar qiymati 450 ming so'mga teng. Samaradorlikning normativ koeffitsienti - 0,2.

Zavodni muddatidan oldin qurib bitkazishning iqtisodiy samarasi quyidagicha:

$$E_{dp} = 0,2 (14,5 - 0,45) * (2,5 - 2) = 1,4 \text{ mln. so'm.}$$

Qisqacha xulosalar

Investitsiyalar qoidaga ko'ra, amaliyotda mamlakat miqyosida davlat tomonidan, mikroiqtisodiyotda esa korxonalar va ularga tenglashtirilgan boshqa xo'jalik sub'ektlari tomonidan amalga oshiriluvchi investitsion siyosat asosida moddiylashtiriladi.

Investitsiyalar real, yalpi, moliyaviy va portfel turlariga taqsimlanadi. Real investitsiyalar korxonaning iqtisodiy potentsialini yaxshilashda muhim vosita hisoblanadi.

Investitsiyalashning to'g'ri tanlangan taktika va strategiyasi korxonalarga ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish hamda ishlab chiqarish jarayonlari va mahsulot chiqarishni fan-texnika taraqqiyoti va bozor talablariga javob beruvchi ko'rinishga olib kelishga imkon beradi.

Korxonaning investitsion siyosati investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baholash hamda investitsiyalashning eng samarali variantlarini tanlash bilan bog'liq bo'ladi.

Minimum xarajatlar va maksimum natijalar - investitsiyalar va investitsion loyihalarning iqtisodiy samaradorligini baholashda uslubiy asos hisoblanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Investitsion siyosat nima va u davlat va korxonalar miqyosida qanday maqsadlarni ko'zda tutadi?
2. "Investitsiyalar" va "kapital qo'yilmalar" tushunchalari o'rtasidagi farqlarni tavsiflab bering.
3. Investitsion jarayonlarni qaysi asosiy bosqichlar tavsiflaydi?
4. Investitsiyalar tarkibi va strukturasi nima va ularning korxona iqtisodiyotiga ta'siri qanday?
5. Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini aniqlashning qaysi usullari sizga ma'lum?
6. Korxonalar investitsion siyosatining mohiyati nimada?

13. Экономика предприятия. Учеб. пособ. , Мокий М.С., Скамай Л.Г., Трубочкина М.И ... [Электронный документ]. - (www.neocd.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.

14. Экономика предприятия. Учебник, Под ред. проф. О. И. Волкова, Инфра-М ...[Электронный документ]. - (www.zone-x.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.

15. Инвестиции республики Узбекистан 2003. Статистический сборник. - Т.; Гос. комитет РУ по статистике, 2004.

XII BOB. KORXONANING TIJORAT SIRI VA IQTISODIY XAVFSIZLIGI

12.1. Korxona xavfsizligini ta'minlashning maqsadi, vazifalari va tamoyillari

Xavfsizlik bu murakkab va serqirra kategoriyadir. U asosan va ko'pincha ishlab chiqarishda foydalanilayotgan vositalarning xavfsizligi nuqtai nazaridan baholanadi va ko'rib chiqiladi. Shu sababli hozirgacha biz texnika xavfsizligi, piyoda xavfsizligi, oziq-ovqat xavfsizligi yoki zararsizligi kabi tushunchalarni uchratsakda, korxona xavfsizligiga hali duch kelganimiz yo'q.

Mahsulotlarning zamonaviy namunalari, ishlab chiqarish texnologiyasi, investitsiya rejalari va boshqalar sanoat ayg'oqchiligining diqqat markazida turib, korxona va mamlakat uchun ma'lum bir xavf tug'diradi. Shu sababli xavfsizlik va tijorat sirlari muammolari hozirgi bozor va raqobatchilik sharoitlarida iqtisodiyot fanining, jumladan, zamonaviy korxonalar iqtisodiyotining muhim bo'limlaridan biri hisoblanadi.

Korxona xavfsizligini ta'minlashning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- korxona va uning barcha bo'linmalari, mehnat jamoasining davlat tuzilmasi, xorijiy hamkorlar va raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda qonuniy huquqlarini himoya qilish;
- * korxona mulkini saqlash, undan oqilona va unumli foydalanish;
- * ishlab chiqarilayotgan mahsulotning ichki va tashqi bozordagi raqobatbardoshligini oshirish;
- * tashkiliy va ishlab chiqarish barqarorligiga erishish, butlovchi qismlar etkazib beruvchilarga yordamchi va hamkorlarga bir tomonlama qaram bo'lishga yo'l qo'ymaslik;
- * barcha tuzilmaviy bo'g'inlardagi xodimlar orasida mehnat intizomini mustahkamlash;
- * mehnat unumdorligini oshirish uchun moddiy va ma'naviy manfaatdorligini ta'minlash;
- * ishlab chiqarishda fan-texnika yutuqlaridan foydalanish, samarali axborot bazasini rivojlantirish;
- * korxona obro'sini oshirish.

Ko'rsatilgan maqsadlardan kelib chiqqan holda korxona xavfsizligini ta'minlash vazifalari belgilanib, ular korxonaning ichki tartib-qoidalari va ish tartibida hamda maxsus ishlab chiqilgan chora-tadbirlarda o'z aksini topishi mumkin. Bular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. Korxona ichida hamda tashqi tashkilotlar - hukumat idoralari, boshqaruv strukturasidagi qoidabuzarlik omillari, vakolatni oshirish hollari va hokazolarni aniqlash;
2. Korxonaning barqaror ishlashiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan xavf-xatar hamda bozor kon'yunkturasidagi noqulay o'zgarishlarni aniqlash va zarur choralarni qo'llash;
3. Bo'lajak hamkorlarni o'rganish, ularning moliyaviy ahvolini tahlil qilish va baholash;
4. Iqtisodiy ayg'oqchilikka qarshi chora-tadbirlarni tayyorlash;

5. Korxona sirlaridan xabardor bo'lgan malakali xodimlarni boshqa korxonalarga jalb qilishning oldini olish;
6. Nosog'lom raqobatchilikni engish;
7. Korxona hududi va moddiy resurslarini himoya qilish;
8. Tijorat sirlarini muhofaza qilishni tashkil qilish;
9. Mehnat jamoasi a'zolari orasidagi salbiy fikrlarni aniqlash;
10. Favqulodda hodisalarning oldini olish va xavfsizlikning boshqa choralari.

Ma'lumki, ko'rsatilgan maqsad va vazifalar o'z-o'zidan avtomatik ravishda hal qilinmaydi. Buning uchun, avvalo, o'z ishini yaxshi bilishdan tashqari mohir va yuqori malakaga ega bo'lgan hamda o'zlari ishlayotgan korxona uchun "jon kuydiruvchi" kadrlar zarur. Ularsiz muvaffaqiyatga deyarli erishib bo'lmaydi.

Xavfsizlik tamoyillari - xavfsizlikni ta'minlash taktika va strategiyasiga bo'lgan asosiy talablar xavfsizlikning maqsad va vazifalarini hal qilishning to'g'ri yo'llarin tanlashdir. Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- * qonuniylik tamoyillari;
- * mustaqillik va mas'uliyat;
- * iqtisodiy maqsadga muvofiqlik va foydalilik;
- * maqsadli-dasturiy rejalashtirish;
- * o'zaro aloqalar va muvofiqlashtirish;
- * mehnatni ilmiy tashkil qilish.
- * oshkoralik va zaruriy maxfiylikning uyg'unligi
- * Ixtisoslashuv va yuqori kasbiy malaka

12.2. Korxona xavfsizligini ta'minlashni tashkil qilish va boshqarish

Xavfsizlik hodisalarning oldini olish va ogohlantirish chorasi sifatida, har bir alohida holatdagi aniq harakat bo'lib, korxona xarakteri, uning joylashuvi, ahamiyati va hokazolarga bog'liq bo'ladi. Mazkur jarayonda xavfsizlik tizimining o'zini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. Uning rahbari xavfsizlik kontseptsiyasini ishlab chiqarishning muayyan sharoitlariga nisbatan ishlab chiqishda shaxsan ishtirok etishi zarur.

Xavfsizlik kontseptsiyasi birinchidan, korxonaning maqsad va vazifalariga zid kelmasligi, ikkinchidan, korxona xavfsizligiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan tashqi muhit ta'sirini inobatga olishi zarur. Bu ta'sirni chizma ko'rinishida aks ettirish mumkin (12.1-chizma).

Shu bilan bir vaqtda korxona o'z faoliyatining muhim yo'nalishlari xavfsizligini ta'minlash uchun muayyan chora-tadbirlarni amalga oshirishi kerak va buning uchun avvalo, mos keluvchi qo'riqlash tartibini yaratish lozim.

Mamlakatimiz va xorij amaliyoti tajribasi bunda quyidagi faoliyat turlarini ajratib ko'rsatadi:

1. Bino va inshootlar, aloqa tarmog'i qurilma va uskunalarni qo'riqlash tartibini ta'minlash.

2. Tezkor xavfsizlik – maxfiy axborotlarga bo'lgan vakolatni boshqarish, kelib-ketuvchilar, transport va yuk tashishni nazorat qilish, qoidabuzarlik holatlarini tekshirish, axborot xavfsizligini ta'minlash.

3. Xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ma'muriy faoliyat - personalni tayyorlash va o'qitish, inspektsiya, taftish va nazorat, muammoli vaziyatlarning oldini olish, istiqbolli chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

4. Moddiy boyliklarni himoya qilish va tabiiy ofatlar bilan kurash - yong'inlarning oldini olish, yong'in xavfsizligi va ogohlantirish qurilmalari holatini kuzatib borish va hokazolar.



12.1-chizma. Korxona xavfsizligiga tashqi muhitning ta'siri.

Korxonalar rahbarlari mehnat jamoalarini doimiy ravishda xavfsizlikni ta'minlash natijalari to'g'risida xabardor etishlari lozim. Faqat zarur hollardagina xavfsizlik chora-tadbirlari maxfiy bo'lishi mumkin. Xavfsizlik chora-tadbirlarining maxfiyligi korxona bo'limlarini zaruriy qoidalarni qo'llash va ularga amal qilishini nazorat qilishni maxsus tashkil etishni ko'zda tutadi.

Hozirgi jamiyatning axborotlashtirish va elektronlashtirish sharoitlarida korxonalarning xavfsizligini ta'minlash uchun doimiy ravishda faoliyat ko'rsatuvchi, tijorat faoliyatining xavfsizligini ta'minlashning barcha shakl va usullarini qamrab oluvchi tizim amal qilishi lozim. Shu sababli xavfsizlik xizmati marketing va menedjment xizmati, valyuta, kredit va huquqiy bo'limlar kabi iqtisodiy bo'linmalar bilan chambarchas bog'liqlikda ishlab, iqtisodiy xavfsizlikka ko'proq yondashgan holda ularning foliyatini to'ldirishi zarur.

12.3. Korxonaning xavfsizlik xizmati, uning tuzilishi va vazifalari

Xavfsizlik xizmati korxonaning tuzilmaviy birligi bo'lib, xavfsizlik tartibini ishlab chiqish, o'rnatish va qo'llab-quvvatlash, shuningdek, unga rioya qilinishini nazorat qilishni amalga oshiradi. U o'z faoliyatida quyidagilarga asoslanishi lozim:

- qo'riqlash tartibini tashkil etish bo'yicha qoidalar;

- rahbar, mutaxassis va texnik xodimlar uchun maxfiy ma'lumotlar bilan ishlash bo'yicha lavozim yo'riqnomasi;
- ma'lumotlarni texnik-muhandislik jihatidan himoya qilishni tashkil etish bo'yicha lavozim yo'riqnomasi;
- xorijiy vakolatxonalar va vakillar bilan ishlash bo'yicha lavozim yo'riqnomasi.

Korxona xavfsizlik xizmati tarkibida axborot-tahlil bo'linmalari, xavfsizlikni ta'minlash yo'nalishlari bo'yicha tashkiliy bo'g'inlar hamda muayyan vazifalarni bajarish uchun vaqtinchalik tuzilmalar yaratilishi mumkin.

Korxona rahbariyati yoki aktsiyadorlik jamiyati boshqaruvi qaroriga ko'ra, muayyan maqsadlar va yuzaga keluvchi sharoitlarda xavfsizlikni ta'minlashning murakkab vazifalarini hal qilish uchun korxonaning etakchi mutaxassislarini jalb qilgan holda vaqtinchalik tuzilmalar yaratilishi mumkin.

Belgilangan vazifalarni bajarish uchun korxonaning xavfsizlik xizmati quyidagilarni amalga oshiradi:

- ma'muriy-taqsimlash funktsiyasi, xavfsizlik tartibini o'rnatish va ta'minlash, mas'ul shaxslarning korxona xavfsizligini ta'minlash masalalari bo'yicha huquq va majburiyatlarini belgilash, shuningdek, korxonaning mazkur faoliyat turi sohasidagi vakolat funktsiyalarini amalga oshirishga oid qarorlar tayyorlash yo'li bilan amalga oshiriladi;
- xo'jalik-taqsimlash funktsiyasi, xavfsizlik xizmatining korxona xavfsizligini ta'minlashda zarur bo'lgan resurslarni belgilash, korxona mulki va intellektual boyliklarini saqlash va ulardan oqilona foydalanishni ta'minlash chora-tadbirlarini tayyorlash va amalga oshirishda ishtirok etishi yo'li bilan amalga oshiriladi;
- hisob-nazorat funktsiyasi, tijorat-moliyaviy faoliyatning eng muhim yo'nalishlarini ajratib ko'rsatish va korxonaning moliyaviy barqarorligiga tahdid soluvchi xavf-xatarning oldini o'z vaqtida olish, ularning manbalarini baholash, xavfli holatlarni nazorat qilishni yo'lga qo'yish, korxona xavfsizligiga ta'sir ko'rsatuvchi salbiy omillarni hisobga olish, shuningdek, korxonaning hayotiy ehtiyojlariga tahdid soluvchi g'irrom raqiblar, ishonchsiz hamkorlar, shaxslar va tashkilotlar haqida ma'lumotlar yig'ish yordamida amalga oshiriladi;
- ijtimoiy-kadrlar funktsiyasi, xavfsizlik xizmatining kadrlarni joylashtirish, mehnat jamoalaridagi salbiy fikrlar, ijtimoiy ziddiyatlarning yuzaga kelishi sabablari va sharoitlarini aniqlash, janjallarning oldini olish, xodimlarga yo'riqnoma berish, ularda belgilangan xavfsizlik normalariga rioya qilish uchun javobgarlik tuyg'usini shakllantirishdagi ishtiroki orqali amalga oshiriladi;
- tashkiliy-boshqaruv funktsiyasi, korxona xavfsizligini ta'minlash jarayonini boshqarishning doimiy tashkiliy tuzilmasini yaratish, qo'llab-quvvatlash va o'z vaqtida qayta tashkil etishga boshqaruv ta'sirini ko'rsatish, faoliyatning alohida yo'nalishlari bo'yicha moslashuvchan vaqtinchalik tuzilmalar, alohida bo'g'inlar o'rtasida belgilangan dasturiy maqsadlarga erishish uchun o'zaro aloqalar va muvofiqlashtirishni tashkil etish yordamida amalga oshiriladi;
- rejali-ishlab chiqarish funktsiyasi, korxona xavfsizligini ta'minlash bo'yicha alohida maqsadli rejalar va dasturlar majmuini ishlab chiqish, ularni amalga oshirish,

xavfsizlik tartibini o'rnatish va qo'llab-quvvatlashga oid chora-tadbirlarni tayyorlash va bajarish yordamida amalga oshiriladi;

- tashkiliy-texnik funktsiya, korxonada xavfsizlik tartibini moddiy-texnik jihatdan ta'minlash, maxsus texnikalar hamda yangi, progressiv texnologiyalar, maxfiy tartib va boshqa maxsus faoliyatlarni o'zlashtirish yordamida amalga oshiriladi;

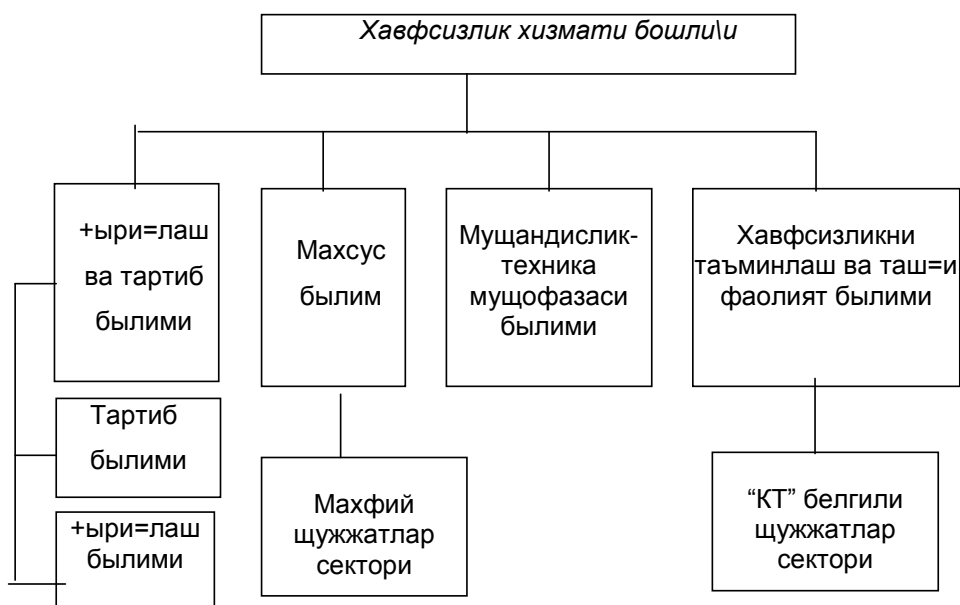
- ilmiy-uslubiy funktsiya, korxona xavfsizligini ta'minlashning ilg'or tajribalarini to'plash va tarqatish, xodimlarni o'qitishni tashkil etish, korxona oldida yuzaga keluvchi korxona xavfsizligini ta'minlashga oid muammolarni hal qilishning ilmiy jihatdan ishlab chiqish va uning bu sohadagi faoliyatini uslubiy ko'rsatmalar bilan ta'minlash yordamida amalga oshiriladi;

- axborot-tahlil funktsiyasi, xavfsizlikka oid ma'lumotlarni maqsadli ravishda yig'ish, to'plash va ular bilan ishlash, buning uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni analitik tahlil qilishning texnik va uslubiy vositalarini yaratish va ulardan foydalanish, korxonaning manfaatdor bo'linmalari va alohida shaxslarni xavfsizlik xizmatida mavjud bo'lgan ma'lumotlar bilan ta'minlash yordamida amalga oshiriladi.

Yuqorida keltirilgan funktsiyalar korxona xavfsizlik xizmatining zarur tashkiliy tuzilmasini shakllantirishga imkon beradi. Uning namunaviy tuzilmasi quyida keltirilgan (12.2 - chizma).

Korxona xavfsizlik xizmati Nizomida uning maqsad va vazifalari, huquq va majburiyatlari, nazorat-taftish faoliyati belgilab beriladi. Xavfsizlik xizmati o'z faoliyatini korxona xavfsizligini yuqori darajada ta'minlash va qo'llab-quvvatlash asosida olib borib, quyidagilarni qamrab oladi:

- maxfiy tartibdagi faoliyatni tashkil etish;
- axborot xavfsizlini ta'minlash;
- muhandislik-texnik muhofaza;
- mehnat jamoalaridagi salbiy yo'nalishlarning oldini olishga oid faoliyat.



12.2-chizma. Xavfsizlik xizmati tuzilmasi.

12.4. Korxonaning tijorat sirlari

Korxonaning tijorat sirlari ishlab chiqarish, texnologik ma'lumotlar, boshqaruv, moliya va shu kabilar bilan bog'liq bo'lib, ularni oshkor qilish korxona manfaatlariga zarar etkazishi mumkin bo'lgan ma'lumotlardir. Korxona "tijorat sirlari" toifasining qonunchilikda belgilab berilgan tavsifnomasi shunday.

Mavjud nuqtai nazarlarga ko'ra, korxonaning tijorat sirlari umumiy holda o'z ichiga quyidagi ma'lumotlarni qamrab oladi:

- * korxonaning savdo aloqalari haqida;
- * kapital hajmi va tuzilmasi, investitsiya rejalari haqida;
- * ta'minotchi va iste'molchilar, tuzilgan shartnomalar haqida;
- * ishlab chiqarish hajmi, aylanma mablag'lar va foyda hajmi haqida;
- * bahoni shakllantirish siyosati va tovarlar bahosining shakllanishi haqida;
- * bank opretsiyalar haqida va hokazolar.

Ko'pincha "tijorat sirlari" tushunchasidan tashqari korxonaning "ishlab chiqarish sirlari" tushunchasi ham qo'llaniladi. U ishlab chiqarish usullari, texnologiyalar, texnik kashfiyotlar, tadqiqot ishlari, mehnatni tashkil qilish, aloqa tarmog'i va shu kabilar haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Bugungi bozor munosabatlari, ayniqsa raqobatchilik muhiti sharoitlarida korxona tijorat va ishlab chiqarish sirlarining oshkor qilinishi uning ahvoliga salbiy ta'sir ko'rsatishi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar iste'molchilarini yo'qotishga olib kelishi mumkin. Mutaxassislarining fikriga ko'ra, tijorat sirlariga mansub ma'lumotlarning to'rtidan bir qismi yo'qotilishi ham raqiblar uchun katta imkoniyat yaratadi hamda bir necha oy ichida ma'lumotlar chetga chiqib ketishiga yo'l qo'ygan firmalarning yarmi bankrotga uchrashiga olib keladi. Shu sabali hozirgi paytda tijorat sirlarining huquqiy maqomi va toifasini aniq belgilash, ularni oshkor qilish uchun javobgarlik mexanizmini ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Quyidagi chizmada korxona tijorat sirlarini muhofaza qilish mexanizmining asosiy elementlari keltirilgan.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, tijorat sirlarini muhofaza qilish mexanizmi, korxonaning moliyaviy va texnik imkoniyatlari bilan aloqada bo'lganda, shuningdek ma'lumotlarni himoya qilishning ishonchli tizimi mavjud bo'lgandagina to'liq kuch bilan ishlaydi. Bundan tashqari quyidagilarni to'g'ri tashkil qilish ham muhim ahamiyat kasb etadi:

- * tayyor mahsulot (ayniqsa tajriba namunalari) va materallarning ba'zi turlarini hisobga olish va qo'riqlash;
- * tadbirkorlik sirlari mavjud bo'lgan hujjatlar bilan ishlash tartibi (ularni hisobga olish, saqlash, yo'q qilish qoidalar va boshqalar);
- * hujjatlarni ko'paytirish va ulardan nusxa olish vositalarini nazorat qilish;
- * aloqa vositalari va hisoblash texnikasida tijorat ma'lumotlarini himoya qilish;

- * korxona hududi va uning asosiy bino va inshootlarini qo'riqlash;
- * mazkur korxonaga begona shaxslar tashrif buyurishini nazorat qilish.

Yuqorida sanab o'tilgan barcha vazifalarni samarali bajarish boshqaruv apparatida tijorat sirlarini muhofaza qilish bilan shug'ullanuvchi maxsus xizmatlarni yaratishni ko'zda tutadi. Xorij mamlakatlarida mazkur faoliyat bilan firmalarning maxsus bo'linmalari shug'ullanadi. Ular raqobatchilar to'g'risidagi ma'lumotlarni izlash va to'plash bilan ham shug'ullanadi. Shu bilan bir vaqtning o'zida ular savdo hamkorlarining tijorat sirlarini birgalikda himoya qilish imkoniyatini ham rad qilmaydilar. Masalan, ba'zi firmalar faoliyatida tadbirkorlik aloqalari davomida hamkorlarga berilgan ma'lumotlarni birgalikda himoya qilish bo'yicha maxsus shartnomalar tuzish tartibi ko'zda tutilgan.

Sanoati rivojlangan mamlakatlarning (masalan, AQShning) davlat organlarida maxsus vositachilik xizmatlari mavjud bo'lib, u mijozlarni ularni qiziqtirayotgan korxona va tashkilotlar haqidagi ma'lumotlar bilan ta'minlaydi. Mamlakatimizda korxonalar davlatga soliqqa tortish va iqtisodiy ma'lumotlarni yig'ish va ular bilan ishlash tizimi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etishi qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan.

Shuningdek, korxonalar o'z faoliyatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni, jumladan, yillik balansni nashr qiladilar. Shu bilan bir paytda korxonalar tijorat sirlariga oid ma'lumotlarni bermaslik huquqiga ega. Tijorat sirlari davlat boshqaruv va nazorat idoralari xodimlari orqali chetga chiqib ketishining oldini olish maqsadida korxona rahbari ularning vakolatlarini bilishi hamda ular talab qilgan istalgan ma'lumotni emas, balki faqat xizmat vakolatiga doir ma'lumotlarni taqdim etishi zarur. Birinchi o'rinda bu statistika xizmati, monopoliyaga qarshi kurash qo'mitasi, militsiya, moliya, soliq, sanitariya, yong'inga qarshi kurash va boshqa xizmat vakillariga tegishli. Korxona rahbari shuningdek, davlat idoralari xodimlarining noqonuniy xatti-harakatlari ustidan arz qilish tartibi, ular tufayli korxonaga etkazilgan moddiy va ma'naviy zararni qoplash mexanizmini bilishi va unga amal qilishi zarur.

Ilmiy-texnik, ishlab chiqarish, iqtisodiy va boshqa xizmatlar mutaxassisleri o'zi ishlayotgan korxonaning tijorat sirlariga oid ma'lumotlar chetga chiqib ketishi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan va real yo'qotishlarni to'g'ri va aniq (qiymat shaklida) baholashni o'rganib olishlari zarur.

Korxonalarning maxfiylik shartlariga rioya qilmaslik natijasida yuzaga keluvchi yo'qotishlari umumiy ko'rinishda quyidagilarga olib keladi:

- * ilmiy tadqiqotlarga litsenziya sotish imkoniyatlari pasayadi, fan-texnika taraqqiyoti sohasida erishilgan ustunliklar yo'qotiladi, ilmiy-tadqiqot bo'linmalarining yo'nalishni o'zgartirishlari uchun xarajatlari o'sadi;
- * ishlab chiqarish faoliyatida zarur bo'lga xom ashyo, texnologiya va hokazolarni sotib olishda qiyinchiliklar yuzaga keladi (yoki raqobatchilar tomonidan sun'iy ravishda yaratiladi);
- * korxonaning tadbirkorlikdagi sheriklar bilan hamkorligi cheklanadi, foydali shartnomlarni imzolash imkoniyatlari kamayadi, shartnoma majburiyatlarini bajarishda muammolar vujudga keladi;
- * korxonaning yangi bozor strategiyasini yaratish, marketing tadqiqotlari tuzilmasini o'zgartirish va hokazolarga sarflanuvchi xarajatlari o'sadi;

* tijorat sirlarini oshkor qilganlarga nisbatan iqtisodiy jazo choralari qo'llash xavfi kuchayadi.

Barcha yo'qotishlarning umumiy miqori qiymatini aniq hisoblash juda murakkab va ko'p mehnat talab qiluvchi jarayon bo'lib, ba'zida ishonchi ma'lumotlar yo'qligi sababli ularni hisoblashning imkoni ham bo'lmaydi. Shu sababli ko'p hollarda korxonalarning ma'lumotlarni himoya qilishga rioya etmaslik bilan bog'liq bo'lgan yo'qotishlarini yiriklashtirilgan ekspert baholash kifoya qiladi.



12.3-чизма. Корхона тижорат сирини муҳофаза қилиш механизми

Yuqorida keltirilgan yo'qotishlarning o'rnini qoplash ko'pincha korxonalardan qo'shimcha xarajatlarni talab qilib, ishlab chiqarish samaradorligi va raqobatchilik kurashida erishish mumkin bo'lgan muvaffaqiyatlar imkoniyatini pasaytiradi. Xuddi shuning uchun ham hozirgi paytda tijorat sirlarini muhofaza qilishga katta e'tibor qaratilmoqda.

Qisqacha xulosalar

Korxona sirlari va xavfsizligi bir qarashda oddiy tushunchalar bo'lib, ularning mazmuni mutaxassis bo'lmaganlarga ham tushunarlidir. Biroq amaliyotda korxona, shuningdek, turli xo'jalik sub'ektlarining tijorat sirlari va xavfsizligini ta'minlash etarlicha murakkab faoliyat sohasi hisoblanadi.

Korxona xavfsizligiga ichki ishlab chiqarish muhitidan tashqari tashqi muhit ham ba'zida bevosita, ba'zida esa bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Ichki va tashqi muhitlarning ishlab chiqarish faoliyatiga salbiy ta'sirini bartaraf qilish har bir korxona oldida turgan muhim vazifa hisoblanadi.

Tijorat sirlari korxona faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar bo'lib, ularning chetga chiqib ketishi yoki begona shaxslarga tarqatilishi korxona manfaatlariga zarar etkazishi mumkin. Shu sababli tijorat sirlariga korxona tomonidan amal qilinibgina qolmay, unga rioya etish shartlari qonunchilik tomonidan belgilab ham qo'yilgan.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Korxona xavfsizligi deganda nimani tushunasiz?
2. Korxonaning "tijorat sirlari" tushunchasi nimani anglatadi?
3. Korxona xavfsizligi va tijorat sirlari o'rtasida qanday aloqa mavjud?
4. Korxona xavfsizligiga tashqi muhitning ta'siri qanday?
5. Korxona xavfsizligining asosiy tamoyillarini aytib bering.
6. Korxonaning xavfsizlik xizmati qanday vazifani bajaradi?
7. Bozor sharoitlarida tijorat sirlari korxonaning reklama faoliyatiga zid kelmaydimi?
8. Korxonaning tijorat va boshqa sirlarini oshkor qilish qanday oqibatlariga olib kelishi mumkin?
9. Korxonaning tijorat sirlarini muhofaza qilish mexanizmi o'z ichiga nimani qamrab oladi?
10. Korxonaning xavfsizlik xizmati tuzilmasini yoritib bering.

Asosiy adabiyotlar ro'yxati

1. И.А. Каримов. Ўзбекистон XXI аср босқинчилиги: хавфсизликка таъсир, таъсир шартлари ва қарорлари. Т., "Ўзбекистон", 1997.
2. И.А.Каримов. Хавфсизлик, тинчлик учун курашмоқ керак. 10-том, Т., «Ўзбекистон», 2002.
3. Махмудов Э.Х. Корхона итисодиёти: Ўзбекистон. –Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамъармаси нашриёти, 2004.

4. Ишмушамедов А.Э. И=тисодий шавфсизлик. Ы=ув.=ылл. –Т.: Ызбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жам'армаси нашриёти, 2004.
5. «Ыз Ишингизни яратинг ёки тадбиркор нималарни билиши лозим» - Тошкент шацри, ЮНИДО, «Бизнес маслацат маркази» лойищаси, 2003й.
6. Абдукаримов И.Т. ва бош=алар Корхона и=тисодий салоцияти тащили. Т.: «И=тисодиёт ва шу=у= дунёси» нашриёт уйи, 2003.
7. Экономика предприятия. Учебник для ВУЗов. 3-е издание /Под. ред. В.Я.Горфинкеля, В.А.Швандара. - М.: Юнити-Дана, 2004.
8. В. Г. Грузинов. Экономика предприятия Учебник 2-е изд. М.: «Юнити Дана» 2003.
9. Волженков А.В. Национальная безопасность: теория, политика, стратегия. М., НПО, «Модуль», 2000.
10. Печейкин Валерий. Экономическая безопасность и коммерческая тайна предприятия (на примере Открытого акционерного общества «Ташсельмаш»). Ташкент, ТГЭУ, ВКР, 2005.
11. Толковый словарь "Экономика предприятия" [Электронный документ]. - (www.rubricon.com/tsep_1.asp). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
12. Экономика предприятия. Публикации. [Электронный документ]. - (www.ssau.ru/books/economics/1.shtml). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
13. Экономика предприятия. Учебник, Под ред. проф. О. И. Волкова, Инфра-М ...[Электронный документ]. - (www.zone-x.ru/showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.

**Ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida ma'ruza mashg'ulotini olib borish
bo'yicha tavsiya.**

Mavzu: «Korxonaning asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvati»

Ma'ruzada yqitish texnologiyasi		
<i>Fakultet, kafedra, yqitish bosqichi.</i> Bakalavriyat, 5 – semestr	<i>Yquv predmeti.</i> Korxona iqtisodiyoti	<i>Mavzu raqami,</i> <i>Soatlar miqdori</i> 7-mavzu, 2 soat
<i>Talabalar soni - 25gacha</i>	<i>Yqitish texnologiyasi</i> <i>muallifi</i> E.X. Maxmudov	<i>Yqituvchi</i> E.X. Maxmudov
Yqitish mashg'ulotining shakli	Tematik ma'ruza	
Ma'ruza rejasi	1. Asosiy fondlarning mohiyati va ularning korxona faoliyatidagi o'rni. 2. Korxonalarda asosiy fondlarning eskirishi, ularni baholash va ta'mirlash. 3. Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash yo'llari va ko'rsatkichlari. 4. Korxonaning ishlab chiqarish quvvati.	
Yquv mashg'ulotlarining maqsadi	Korxonaning asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvati bo'yicha bilimlarni shakllantirish.	
Pedagogik vazifalar: ▪ Asosiy fondlarning mohiyati va ularning korxona faoliyatidagi o'rni to'g'risida tushuncha beradi; ▪ Korxonalarda asosiy fondlarning eskirishi, ularni baholash va ta'mirlash bosqichlarini tushuntiradi; ▪ Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash yo'llari va ko'rsatkichlarini hisoblash va baholashni tushuntiradi; ▪ Korxonaning ishlab chiqarish quvvatini hisoblash va yanada oshirish yo'llari to'g'risida ma'lumot beradi	Yquv faoliyatini natijalari: • Asosiy fondlarning mohiyati va ularning korxona faoliyatidagi o'rni to'g'risida tasavvurlar shakllanadi; • Korxonalarda asosiy fondlarning eskirishi, ularni baholash va ta'mirlash usullari va yo'llarini belgilaydilar; • Asosiy fondlardan foydalanishni yaxshilash yo'llari va ko'rsatkichlarini hisoblash va baholash bo'yicha qaror qabul qilishni o'rganadilar. • Korxonaning ishlab chiqarish quvvatidan to'la foydalanish imkoniyatlari to'g'risida bilimga ega bo'ladilar.	
Yqitish vositalari	Ma'ruza matnlari, qog'oz (flip chart), flomasterlar, ekspert varaqlari grafik organayzerlar	
Yqitishning uslublari va shakllari	• Ma'ruza, tezkor so'rov, «birgalikda o'rganish» uslubi; • Jamoa, yoppasiga ishlash, kichik guruhlar tarkibida ishlash;	
Yqitish shart-sharoitlari	Guruh shaklida ishlashga moslangan texnik jihozlangan auditoriya.	

«Korxonaning asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvati» mavzusi b̈yicha tematik maʼruzaning texnologik kartasi

Ishlarni bosqichlari	Faoliyatni mazmuni	
	Yqituvchining	Talabani
1-bosqich. Yquv mashgʻulotining mavzusiga kirish (20 daqiqa)	1.1. Maʼruza mavzusini, maqsadi va oʻqitishning natijalarini eʼlon qiladi. 1.2. Mashgʻulotni olib borish shaklini va baholash mezonlarini tushuntiradi (1-ilova). 1.3. Mavzu boʻyicha maʼruza matnlarini har bir talabaga tarqatadi yoki talabalar tomonidan avvaldan tayyorlab kelingan konspektlarni ochib qoʻyishni aytadi. 1.4. Mavzuning rejasini eʼlon qiladi, ularga qisqacha taʼriflar beradi va seminar, amaliy mashgʻulotlar bilan bogʻlaydi.	Tinglaydilar. Yozib olishadi yoki konspektlarini toʻldirib borishadi.
2-bosqich. Asosiy bosqich (60 daqiqa)	2.1. Quyidagi savollar boʻyicha oʻylab koʻrish va javob berishni taklif etadi: ▪ Asosiy fondlar nima va tarkibi qanday? ▪ Asosiy fondlarning eskirishi nima? ▪ Amortizatsiya normasi qanday aniqlanadi? ▪ Asosiy fondlar qanday baholanadi? ▪ Korxonaning ishlab chiqarish quvvati nima? Tezkor soʻrov oʻtkazadi. Yoʻnalish berib, javoblarni toʻgʻrilab boradi. 2.2. Talabalarni ixtiyoriylik asosida 4 ta kichik guruhga boʻladi. Har bir guruh yangi mavzuning bitta savoli boʻyicha «ekspertlik» vazifasini bajarishini va boshqalarni shu savol boʻyicha oʻqitishini eʼlon qiladi. 2.3. Ekspertlik varaqlarini tarqatadi (2-ilova) va guruhlar ishini tashkillashtiradi. Klaster tuzishni tushuntiradi (3-ilova). 2.4. Guruhlarning oʻz savollari boʻyicha taqdimot oʻtkazishlarini eʼlon qiladi. Maslahatchi sifatida ishtirok etadi. Sharhlab boradi, aniqlashtiradi va toʻgʻrilab boradi. 2.5. Taqdimot tugagandan soʻng har bir guruh savollari boʻyicha xulosa qiladi va bunda talabalar eʼtiborini savolning eng asosiy jihatlari mazmuniniga qaratadi.	Savollarga javob beradilar. Talabalar 6-7 nafardan 4ta kichik guruhga boʻlinadilar. Guruhda ishlaydilar va birgalikda maʼruza matnlari va konspektlarni oʻqib, qoʻyilgan savollarga javob qidiradilar. Maʼlumotlarni tizimlashtiradilar va oʻzaro fikr almashadilar. Muhokama davomida tanlab olingan maʼlumotlarni flip chartga (katta qogʻozga) yozadilar. Oʻz oralaridan lider (etakchi) tanlaydilar va etakchilar chiqib qoʻyilgan savol boʻyicha javoblarni taqdimot qiladilar. Taqdimot paytida katta qogʻozga tushirilgan maʼlumotlarni (klasteri) sharhlaydilar.
3-bosqich. Yakuniy qism. (10	3.1. Oxirgi xulosani beradi, natijalarni ketma-ketlikda eʼlon qiladi. Olingan maʼlumotlar qayda, qanday ishlatilishini tushuntiradi.	Savollar beradilar.

daqiqa)	3.2. Talabalarni faoliyatini tahlil etadi va baholaydi, qyilgan maqsadga erishilganlik darajasini baholaydi. 3.3. Mustaqil ishlashga vazifalar beradi. (4-ilova).	Mustaqil ishga vazifalarni yozib oladilar.
---------	--	--

1 - ilova.

Baxolash mezonlari: «Korxona iqtisodiyoti» fani bo'yicha ma'ruza mashg'ulotlarida talabalar bilimni reyting ballari asosida quyidagicha baholanadi: 0,86 – 1 ball – «a'lo»; 0,71 – 0,85 ball – «yaxshi»; 0,56 – 0,70 ball – «y'rt»; 56 ballgacha «qoniqarsiz».

Ekspert guruhlarini ishini baholash mezonlari

Mezonlar	Maksimal ball	Guruhlar ishini bahosi			
		1-guruh	2-guruh	3-guruh	4-guruh
Ma'lumotlarning to'liqligi	0,5				
Namoyish etish usuli (grafiklar, rasmlar, diagrammalar)	0,3				
Guruhning faolligi (guruh a'zolarining qo'shimchalari, savollari va javoblari)	0,2				
Jami	1				

2 - ilova.

1-ekspert varag'i

Asosiy fondlarning mohiyati va ularning korxona faoliyatidagi o'rni

1. Asosiy ishlab chiqarish fondlari.
2. Asosiy noishlab chiqarish fondlari.
3. Asosiy fondlarni lizing orqali jalb qilish.

(javoblarni jadval, chizma, klaster va boshqa shakllarda keltirish mumkin)

2-ekspert varag'i

Korxonalarda asosiy fondlarni eskirishi, ularni baholash va ta'mirlash

1. Asosiy fondlarni baholashning usullari.
2. Asosiy fondlarning eskirishi va uni belgilovchi omillar
3. Asosiy fondlarning ish qobiliyatini ta'mirlash orqali tiklash.

(javoblarni jadval, chizma, klaster va boshqa shakllarda keltirish mumkin)

3-ekspert varag'i

Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari va ularni yaxshilash yo'llari.

1. Asosiy fondlardan foydalanishning umumlashtiruvchi va qiymat ko'rsatkichlari
2. Asosiy fondlardan foydalanishning xususiy va natural ko'rsatkichlar.
3. Korxona asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashning asosiy yo'nalishlari.

(javoblarni jadval, chizma, klaster va boshqa shakllarda keltirish mumkin)

4-ekspert varag'i

Korxonaning ishlab chiqarish quvvati

1. Korxona ishlab chiqarish quvvatining turlari.
2. Quvvatlardan foydalanishni yaxshilash yo'llari.

(javoblarni jadval, chizma, klaster va boshqa shakllarda keltirish mumkin)

3-ilova

Klaster tuzish orqali fikrlarni bayon qilish.

Klaster tushunchasini bir biriga bog'liq tushunchalar, fikrlar, g'oyalar majmuasi yoki to'plami kabi ta'riflash mumkin. Qo'yilgan savolni katta qog'ozning markaziga 1-2 so'z orqali ifodalagan holda yoziladi va doira ichiga olinadi, uning atrofidan chiquvchi chiziq tortib kichik doiralar chiziladi. Bu kichik doiralarga qo'yilgan savol mohiyatini ochib beruvchi yoki unga bog'liq fikr-mulohazalarni 1-2 ibora bilan yoziladi. Keyingi bosqichda esa kichik doiradagi iboraga oid fikrlarni bayon qilish uchun kichik doiradan chiziqlar tortilib doiralar chiziladi va ularning ichiga oldingi doira ichidagi iboraga bog'liq yoziladi. Bunday bosqichni bir necha marotaba davom ettirish mumkin va oqibatda asosiy savolni yoritib beruvchi fikrlar to'plami yuzaga keladi. Bunda guruh a'zolari o'zlari hohlagan va to'g'ri deb hisoblagan fikrlarini bayon qilishlari mumkin. Klasterni muhokama qilish jarayonida esa qo'yilgan savolga aloqador va eng to'g'ri g'oyalar tanlab olinadi.

Misol. Korxonaning asosiy fondlari klasterining bir qismi.



4 – ilova

Mustaqil ishlash va muhokama uchun savollar.

11. Asosiy fondlar nima va ularning kengaytirilgan ishlab chiqarishdagi roli qanday?

12. Asosiy ishlab chiqarish fondlari tuzilmasi deganda nima tushuniladi hamda ularning sanoat tarmoqlari bo'yicha farqlanishiga nima sabab bo'ladi?
13. Zamonaviy amortizatsiya siyosatining mohiyati va ahamiyati nimada?
14. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning ekstensiv va intensiv ko'rsatkichlari qanday?
15. Korxona va sanoat tarmog'ining ishlab chiqarish quvvatlarini hisoblash usuli, turi va tushunchalari qanday?
16. Zamonaviy sharoitlarda asosiy fondlar va korxona ishlab chiqarish quvvatidan foydalanishni yaxshilashning qanday yo'nalishlari mavjud?

**Ilg'or pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayonida qo'llash
bo'yicha tavsiya etiladigan adabiyotlar**

1. Iqtisodiy ta'limning o'qitish texnologiyalari / Akademik S.S. /ulomov taxriri ostida mualliflar jamoasi. - T.: TGEU, 2005.
2. Azizxodjaeva N.N. Pedagogicheskie texnologii i pedagogicheskoe masterstvo. T.: TGPU im Nizami, 2003.
3. Butz M., Faltus R., TSoxen E. Rabota v gruppax / Sbornik statey. Varshava: Fond obrazovaniya dlya demokratii, 1994.
4. Golish L.V. Texnologiya obucheniya na lektsiyax i seminarax v ekonomicheskom vuze. Uchebnoe posobie. - T.: TGEU, 2005.
5. Golish L.V. Vvedenie v texnologizatsiyu obucheniya v ekonomicheskom vuze/ Iz serii «Texnologiya obucheniya v ekonomicheskom obrazovanii», Kniga II - T.: TGEU. 2005.
6. Nazarova F.M. Obrazovatel'naya texnologiya po uchebnomu predmetu «Lizingovo'e operatsii»/ Iz serii «Texnologiya obucheniya v ekonomicheskom obrazovanii», Kniga IV - T.: TGEU. 2005. - 174 s.

2- ilova

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIIY VA ЎRTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Rўyxatga olindi
№ VM-343-53401-3.12
__05. 05. 2003 y.

Tasdiqlandi Ўz.R.O'YMTV
23. 05. 2003 y.

“KORXONA IQTISODIYO‘TI”

fanidan

D A S T U R

Oliy ta'limning 340000 – “Biznes va boshqaruv” sohasidagi
5340100 “Iqtisodiyot (sanoat)” yūnalishi uchun

Toshkent-2003

Tuzuvchilar: i.f.n.,prof. Maxmudov E.X.

Taqrizchilar: 1. i.f.n. prof. Ortiqov A.
2. i.f.d. prof. Tursunxodjaev M.L.

Dastur Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti uslubiy kengashida kʻyrib chiqilgan va tavsiya qilingan.

3 aprel 2003y.

7 - son majlis bayonnomasi.

Muvofiqlashtiruvchi kengashning 17.05. 2003y. 35 - son qaydnomasi bilan tasdiqqa tavsiya etilgan.

1.SŶZ BOSHI

1.1. Ŷqitish maqsadi va vazifasi

Kursni Ŷrganish maqsadi korxonalarni ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishdagi va milliy iqtisodiyotni kŶtarishdagi rolini va Ŷrnini aniqlashdan iborat. Fan talabalarda zarur aniq iqtisodiyot bilimlarni shakllashtirishga qaratilgan bŶlib, bu esa bozor munosabatlari va iqtisodiy ishlarni markazi hozirgi kunda birlamchi bŶg'in korxona iqtisodiyoti darajasiga kŶtarilgan sharoitlarda juda muhim hisoblanadi.

Kurs bŶyicha bakalavr quyidagilarni bilishi kerak: boshqa xŶjalik sub'ektlaridan korxonalar funktsiyalari va belgilarini; korxonalar faoliyatiga taalluqli va unga aloqasi bŶlgan qonunlar va qonun hujjatlarini; kursda Ŷrganiladigan muammo va vazifalarni mantiqiy, ketma-ketligini va Ŷzaro aloqadorligini; turli xil iqtisodiy va tashkiliy-texnikaviy tadbirlarni mustaqil hisoblash va tŶg'ri tahlil qilish uslublarini; olingan bilimlarni ishlab chiqarish amaliyotida qŶllashni; kursda kŶzda tutilgan mustaqil ishlarni Ŷz vaqtida va sifatli bajarish qobiliyatiga ega bŶlishlari kerak.

1.2. Fan bŶyicha talabalarining bilimiga, uquviga va kŶnikmasiga qŶyiladigan talablar

a) tasavvurga ega bŶlmog'i lozim:

- tarmoq va milliy iqtisod rivojining hozirgi yŶnalishi va qonuniyatlari hamda ularning bozor munosabatlariga Ŷtish borasida;
- xorijiy mamlakatlarda olib borilayotgan ishlar tŶg'risida;
- texnik va texnologiya, ishlab chiqarishni boshqarish va tashkil etish, rag'batlantirish va hokazolar tŶg'risida;
- ushbu mutaxassislikning Ŷquv rejasiga kiritilgan va u bilan Ŷzaro aloqada bŶlgan fanlarning muhim mavzulari tŶg'risida;
- ushbu fan sohasiga taalluqli yangi texnologiyalar tŶg'risida tasavvurga ega bŶlishlari kerak;

b) bilishi kerak:

- Ŷzbekiston Respublikasining qonunlari, qonuniy hujjatlarni va ularni korxonaning ishlab chiqarish faoliyati sohasida amalga oshirishning yŶnalishlarini;
- korxonalar xŶjalik faoliyatini tubdan Ŷzgartirish sohasidan davlatning iqtisodiy va ijtimoiy siyosatini;
- moddiy ishlab chiqarishning asosiy bŶlimi korxona faoliyatining xususiyatlarini;
- korxonani boshqarishning ishlab chiqarish va tashkiliy tuzilmasini;
- korxonada mehnatga haq tŶlashni tashkil etishning xususiyatlarini;
- korxonaning turli bŶlimlari faoliyatining asosiy funktsiyalari;
- ishlab chiqarish jarayonini tashkil etishning normalari va normativlarini ishlab chiqish usulini bilish kerak;

v) bajarishi lozim:

- bu fan bŶyicha Ŷqituvchi tomonidan berilgan barcha topshiriqlarni Ŷz vaqtida bajarib borishi;

- mustaqil ishlarni, kurs ishlarini ўz vaqtida bajarishi, qўshimcha adabiyotlarni va davriy nashrlarni mutoala qilib borishi;
- bu fan bўyicha ўtilgan nazariy bilimlarini amaliyotda qўllay olishi va tahlil qila olishi.

1.3. Ўquv rejasidagi boshqa fanlar bilan aloqasi

Ushbu fan “Iqtisodiyot nazariyasi”, “Sanoat iqtisodiyoti”, “Marketing”, “Menejment”, “Biznes-reja”, “Personalni boshqarish” va shu kabi boshqa fanlar bilan aloqador.

1.4. Fanni ўqitishdagi yangi texnologiyalar

Fanni ўqitishda zamonaviy axborotlar texnologiyasidan, oxirgi axborotlardan, kўrgazmali qurollardan va tarqatma materiallardan, jadvallardan, videoma’ruzalardan hamda Internet tizimidan keng foydalaniladi.

1.5. Fanni ўqitish semestrlari va uslubiy kўrsatmalar.

Ushbu fan 5340100 Iqtisodiyot (sanoat) yunalishi talabalari uchun 5 semestrda ukutiladi.

1.6. Ўquv rejasida fanga ajratilgan soatning umumiy hajmi va dars turlari bўyicha taqsimoti

Jami:	- 110 soat
Shu jumladan:	
Ma’ruza	- 36 soat
Amaliyot (seminar)	- 36 soat
Mustakil ta’lim	- 38 soat

2. ЎQUV MATERIALLARNING MAZMUNI

2.1. Fan bўyicha ma’ruza mavzulari

1-mavzu: “Korxona iqtisodiyoti” kursining mazmuni va vazifasi

Iqtisodiyotni rivojlantirishning bozor modeli va jamiyat hayotida yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat markazini butun iqtisodiyotning asosiy bōg’ini - korxona tomon siljishi “Korxona iqtisodiyoti” kursining ahamiyati. Kursning ob’ekti, predmeti va vazifasi. Iqtisodiy fanlar tizimidagi kursning ahamiyati va ўrni. Bozor iqtisodiyoti talablariga kўra kurs savollarining mantiqiy tuzilishi va ketma-ketligi. Hodisalarga dialektik yondoshuv, tizimli tahlil, korxona hayotida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni modellashtirish.

2-mavzu: Korxona-mustaqil xўjalik faoliyatini yurituvchi bozor sub’ekti

Korxona xalq xўjaligining asosiy bug’ini sifatida. Davlat korxonalarini isloh qilish. Korxonaning umumiy tasniflari va alohida belgilari. Yuridik shaxs sifatidagi korxona shakllari va turlari. Xolding kompaniyalari, moliya-sanoat guruhlar va kichik korxonalar chet el investitsiyalari bilan ishlovchi korxonalar. Korxonalar faoliyatini

litsenziyalash. Korxonaning asosiy vazifalari. Korxona faoliyatini iste'molchilar talabiga yʻnaltirish.

3-mavzu: Korxonani tashkil etish v uning faoliyatini tugatish

Korxonani tashkil etish tamoyillari. Korxonani tashkil etishdagi bʻlgan ta'sir xujjatlari. Korxona Nizomi (Ustav), uning vazifasi va mazmuni. Korxonalarning Davlat tomonidan rʻyxatga olinishi (registratsiya). Korxona mulki. Mulki bʻlgan egalik xuquqi. Korxona faoliyatini asosiy sabab sifatida. Tʻlov qobiliyatini yʻqotgan korxonalarda moliyaviy turg'unlikni ta'minlash rejalarini ishlab chiqish. Dunyo kelishuvlari (bitimlar).

4-mavzu: Korxonani boshqarish

Korxona faoliyatida boshqaruv tushunchasi va uning ob'ektiv zarurati. Korxonani boshqarishning zamonaviy tamoyillari, shakllari va uslublari. Boshqaruv tizimining rivojlanish borayotgan bozor munosabatlariga mos kelishi. Korxonada boshqaruv tizimi iqtisodiy barqarorlikni va moliyaviy mustaqillikni ta'minlashga qaratish. Ishlab chiqarishi va ishlab chiqarish bug'inlarini boshqarish, boshqarishning muhim vazifasi va ishlab chiqarish xarakteristikasi. Ilmiy-texnik taraqqiyot sharoitida korxonani ishlab chiqarish strukturasini takomillashtirish yʻllari. Ishlab chiqarishning tashkil qilish va korxonani boshqarishda raxbarning yʻrni.

5-mavzu: Korxona faoliyatini rejalashtirish va bashorat qilish

Biznes-rejalashtirish korxonani boshqarishdagi muhim qurol (instrument) sifatida. Rejalashtirishni bozor mexanizmlari bilan mos kelishi. Rejalashtirishning metodologik (uslubiy) asoslari. Korxonada rejalashtirish turlari. Rejalar tizimi rejalashtirish natijalarini aks ettirish sifatida. Rejaviy qarorlarni tayyorlash davri: strategik muammolarni taxlil qilish, korxona faoliyati kelgusi sharoitlarining prognozi, ishlab chiqarish topshiriqlarini va ularni amalga oshirish yullarini (vositalarini) aniqlash. Joriy reja korxona faoliyatining asosiy xujjati sifatida. Korxona joriy faoliyatini asosiy bʻlimlari va kʻrsatkichlari. Korxona faoliyatida biznes-reja. Biznes-rejani ishlab chiqarishdagi asosiy vazifalari va uning tartibi. Biznes-rejani korxonani rivojlantirish stragegiyasi bilan bog'liqligi. Biznes-rejaning asosiy bulimlari va kʻrsatkichlari.

6-mavzu: Ishlab chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi

Samaradorlik korxona faoliyatining "oynasi" sifatida. Bozor munosobatlari sharoitda samaradorlikning yʻrni va ahamiyati. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish yʻnalishida korxonaning faoliyati. Ishlab chiqarish samaradorligining moxiyati, mezonlari va kʻrsatkichlari. Ishlab chiqarishni umumiy va solishtirma iqtisodiy samaradorligi. Xarajatlarning qoplanish muddati innovatsion echimlarni, xarajatlar samaradorligining muxim kʻrsatkichlari sifatida. Ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy yʻnalishlari.

7-mavzu: Korxonaning asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvati

Asosiy fondlar va ularning korxona faoliyatidagi ўrni. Asosiy fondlarning ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlariga bۆlinishi, ularning tarkibi va strukturasi. Asosiy fondlarning korxonaning ishlab chiqarish potentsiali (quvvati) bilan bog'likligi. Asosiy ishlab chiqarish fondlardan foydalanish kўrsatkichlari. Korxonaning ishlab chiqarish quvvati va uni hisoblash uslubi.

8-mavzu: Korxonaning aylanma mablag'lari

Aylanma fondlar va aylanma mablag'lar tushunchasi va ularning iqtisodiy tabiati. Korxona aylanma fondlarining tarkibi va strukturasi. Aylanma fondlardan ishlab chiqarishda foydalanishni baholash. Asosiy fondlardan va ularning muhim elementlaridan tejimli foydalanish bۆyicha korxonaning chora-tadbirlari. Aylanma mablag'lar, ularning tarkibi va strukturasi. Korxona aylanma mablag'larini shakllantirish manbaalari. Aylanma mablag'lardan foydalanish kўrsatkichlari. Aylanma mablag'lar aylanuvchanligini tezlashtirishning iqtisodiy ahamiyati. Aylanma mablag'lar aylanuvchiligini tezlashtirish omillari va yўllari.

9-mavzu: Korxonada kadrlar va mehnatga haq tўlash

Bozor munosabatlari sharoitida xodimlarni tanlash tamoyili, ularning tarkibi va strukturasi. Attestatsiya va korxona personalini tanlashi ularning ahamiyati. Mehnat unumdorligi kontseptsiyasi va uning korxona hayotidagi ahamiyati. Mehnat samaradorligi asosiy kўrsatkichlarining klassifikatsiyasi (tasnifi) va xarakteristikasi. Mehnatga hak tўlashning alohida muhim shartlari va korxonada ish xaqini tartibga solish.

10-mavzu: Korxona faoliyatini xarajatlari, daromadi va rentabelligi

Tannarx korxona ishlab chiqarish faoliyatidagi xarajatlarning muhim kўrsatkichi sifatida. Iqtisodiy elementlar va xarajat moddalari bۆyicha xarajatlar tasnifi (klassifikatsiyasi). Ishlab chiqarish xarajatlarini aniqlashdagi chet el tajribasi. Maxsulot ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish yўllari. Baholar va ishlab chiqarish xarajatlariga ularning ta'siri. Foyda va rentabellik - korxona faoliyatining yakuniy kўrsatkichlari. Foyda manbalari. Foyda va ishlab chiqarish rentabelligiga ta'sir qiluvchi omillar. Rentabellikni oshirish korxona bankrotga uchrashi yўlidagi tўsiq sifatida.

11-mavzu: Korxonaning investitsiyaviy faoliyati

"Investitsiyalar", "Investitsiyaviy loyiha" va "Investitsiyaviy jarayon" tushunchalarining mazmuni. Investitsiyaviy manbai va ularning korxonaga qўyish soxalari. Investitsiyaviy loyihalar samaradorligini aniqlash va baholash. Umumiy holatlar va investitsiyaviy loyihalar samaradorligini baholash kўrsatkichlari, Investitsiyaviy loyihaning tijorat (moliyaviy) samaradorligini aniqlash. Korxonaning investitsiyaviy maqsadlarini amalga oshirishda pudrat tashkilotlari va fond yaratuvchi tarmoqlarning ўrni. Korxona va quriish montaj tashkilotlarini investitsiyaviy loyihalarni amalga oshirish va kapital kuyilmalardan samarali foydalanishga mas'uliyatlari.

12-mavzu: Korxonaning xavfsizligi va tijorat sirlari

Korxona xavfsizligini ta'minlashning maqsadi va vazifalari. Korxona xavfsizlik xizmati, uning funktsiyalari va strukturasi. Korxonaning tijorat siri moxiyati. Tijorat sirini himoya qilish mexanizmining asosiy elementlari. Raqobatchilar tʻyɡʻrisida axborot olish uslublari. Korxona tijorat sirini himoya qilish qoidalarini buzilishining sababchilariga chora kʻyirish tizimi.

3.AMALIY (SEMINAR), TAJRIBA DARSLARI BʻYIChA KʻYRSATMALAR

3.1. Amaliy (seminar) mashgʻulotlarning namunaviy mavzulari

1. “Korxona iqtisodiyoti” kursining mazmuni va vazifalari.
2. Korxona – mustaqil xʻyjalik yurituvchi bozor sub’ekti.
3. Korxonani tashkil etish va uning faoliyatini tugatish.
4. Korxonani boshqarish.
5. Korxonani faoliyatini rejalashtirish va bashorat qilish.
6. Ishlab chiqarishning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligi.
7. Korxonaning asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvati.
8. Korxonaning aylanma mablagʻlari.
9. Korxonada kadrlar va mehnatga haq tʻylash.
10. Korxona faoliyatini xarajatlari, daromadi va rentabelligi.
11. Korxonaning investitsion faoliyati.
12. Korxonaning xavfsizligi va tijorat siri.

4. ADABIYOTLAR

1. Sergeev I.V. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. -M.: Finanso’ i statistika, 1997.
2. Raitskiy K.A. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. M., 1999.
3. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. / Pod. red. prof. V.Ya.Gorfinkelya, prof. V.A. Shvandara. -M.: YuNITI, 2000.
4. Volkov O.I. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. -M.: INFRA-M, 2000.
5. Ekonomika predpriyatiya. / Pod red. prof. V.P. Gruzinova. -M.: YuNITI, 1998.
6. Ekonomika predpriyatiya. / Pod red. professorov Gorfinkelya V.Ya., Kupryakova E.M. -M.: YuNITI, 1996.
7. Pecheykin Valeriy. Ekonomicheskaya bezopasnost i kommercheskaya tayna predpriyatiya (na primere Otkro’togo aktsionernogo obhestva «Tashselmash»). Tashkent, TGEU, VKR, 2005.
8. Gruzinov V.P. Ekonomika predpriyatiya. -M.: SOFIT, 1997.
9. Maxmudov E.X., Kalendareva S.G., Yuldasheva Sh.M. Ekonomika predpriyatiya. Teksto’ lektsiy. -T., 2000.

IZOHLI LU/ATLAR

Aktsiyadorlik jamiyati - aktsiyadorlar va muassislar mablag'i evaziga shakllangan kapitalga ega bo'lgan huquqiy shaxs maqomiga ega kompaniya. Ishlab chiqarishni tashkil qilishning mablag'larni aktsiya sotish yo'li bilan jalb etishga asoslangan shakli.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari – ishlab chiqarishda foydalaniluvchi mehnat predmetlari (xom ashyo, materiallar, o'rov materiallari, ta'mirlash uchun ehtiyot qismlar va hokazo). Har bir ishlab chiqarish tsiklida to'liq sarflanadi hamda korxonaning aylanma mablag'lari hisobiga sotib olinadi.

Aylanma mablag'lar – ishlab chiqarish zahiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish, tayyor mahsulot, yangi mahsulotni o'zlashtirish xarajatlari, kelgusi davr xarajatlariga sarflanuvchi korxona mablag'larining pul shaklida ifodalanishi.

Aktsiya – aktsiyadorlik jamiyati tomonidan chiqariluvchi hamda uning egasi, aktsiyadorlik jamiyatining a'zosiga jamiyatni boshqarish va foydadan dividend olish huquqini beruvchi qimmatbaho qog'oz.

Aktsiyadorlik kapitali – aktsiyadorlik jamiyatining asosiy kapitali, uning hajmi Nizomda belgilab beriladi. Qarzga olingan mablag'lar va aktsiya chiqarish hisobiga shakllantiriladi.

Amortizatsiya - asosiy fondlar qiymatini asta-sekinlik bilan ular yordamida ishlab chiqariluvchi mahsulot yoki xizmatlarga o'tkazilishi; mablag'larning maqsadli ravishda jamg'arilishi va keyinchalik eskirgan asosiy fondlarning o'rnini qoplashga ishlatilishi.

Amortizatsiya vositalari - korxona asosiy fondlarini saqlash va yangilash uchun maxsus ajratiluvchi moliyaviy vositalar.

Amortizatsiya fondi - asosiy fondlarni oddiy va kengaytirilgan tarzda takror ishlab chiqarishga mo'ljallangan pul mablag'lari.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari – mahsulot ishlab chiqarishda foydalaniluvchi mehnat vositalari (binolar, inshootlar, qurilma va asbob-uskunalar, transport vositalari va hokazo). Ular uzoq muddat xizmat ko'rsatib, ishlab chiqarish jarayonida o'zining natural shaklini saqlab qoladi hamda o'z qiymatini eskirish mobaynida asta-sekinlik bilan tayyor mahsulotga o'tkazadi. Kapital qo'yilmalar hisobiga to'ldiriladi.

Asosiy fondlarning eskirishi – asosiy fondlarning (binolar, qurilmalar va boshqa mehnat vositalarining) asta-sekinlik bilan foydali xususiyatlarini yo'qotishi. Asosiy ishlab chiqarish fondlari eskirishining jismoniy va ma'naviy turlari mavjud.

Balans - biron-bir holatning alohida tomonlarini taqqoslash va solishtirish yo'li bilan tavsiflanuvchi ko'rsatkichlar tizimi.

Balans foydasi - korxonaning balansida aks ettiriluvchi faoliyatning barcha turlaridan olinuvchi umumiy foyda miqdori.

Bankrotlik - kasodga uchrash, korxonaning (tashkilot, bank) o'z majburiyatlari bo'yicha to'lovlarni mablag'lar yo'qligi tufayli amalga oshirmasligini anglatuvchi tushuncha. Qoidaga ko'ra, korxonani yopish yoki majburan tugatish hamda mulkini qarzlarni to'lash uchun sotib yuborishga olib keladi.

Bashorat qilish - kelajakda ro'y berishi mumkin bo'lgan turli hodisa va jarayonlarni statistik, ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa turdagi tadqiqotlar yordamida ilmiy asoslangan holda avvaldan aytib berish.

Biznes - bozor iqtisodiyoti sharoitlarida sub'ektning ma'lum bir mahsulot yoki xizmat turini yaratish va sotish yo'li bilan foyda olishga mo'ljallangan iqtisodiy faoliyati.

Biznes-reja - korxona faoliyati dasturi, kutilayotgan xarajat va daromadlar hisobini o'z ichiga oluvchi kompaniya faoliyatining muayyan maqsadlariga erishish uchun muayyan chora-tadbirlar rejasi. Marketing tadqiqotlari asosida ishlab chiqiladi.

Veksel - qimmatbaho qog'oz turi, belgilangan tartibda yozma shakldagi qarz majburiyati, o'z egasiga (veksel oluvchiga) veksel beruvchidan ko'rsatilgan pul miqdorini belgilangan muddatda gap-so'zsiz to'lanishini talab qilish huquqini beradi.

Venchur firma – tijorat bilan shug'ullanuvchi ilmiy-texnik firma, yangi texnologiyalar va mahsulotlarni daromadlarni avvaldan belgilamagan holda ishlab chiqish va qo'llash bilan shug'ullanadi (tavakkalchilikka asoslangan kapital qo'yilmasi).

Dividend - aksiyadorlik jamiyati foydasining bir qismi, har yili soliqlarni to'lash, ishlab chiqarishni kengaytirish, zahiralarni to'ldirish, obligatsiyalar bo'yicha foizlar to'lash va direktorlarni mukofotlashdan so'ng aksiyadorlar o'rtasida taqsimlanadi.

Jismoniy eskirish – mehnat vositalarining foydalanish va tabiat kuchlari ta'siri ostida moddiy jihatdan emirilishi. Mehnat vositalarining ma'naviy eskirishi ularning to'liq jismoniy eskirishdan oldindanroq, ishlab chiqarish ko'rsatkichlari yuqoriroq va tejamkor bo'lgan mashina va qurilmalar paydo bo'lishi tufayli yuz berishi mumkin.

Ijara - mulkni ma'lum bir haq to'lash evaziga, vaqtinchalik foydalanishga berish to'g'risidagi shartnomaga asoslangan holda yollash.

Ilmiy-texnik salohiyat– mamlakatdagi fan, texnika va muhandislik ishlarining rivojlanish darajasi, jamiyatning fan-texnika muammolarini hal qilish uchun mavjud resurs va imkoniyatlarining umumiy tavsifnomasi.

Investitsion siyosat – kapital qo'yilmalarning eng ustivor yo'nalishlarini tanlash, iqtisodiyot samaradorligini oshirish, sarflangan har bir so'mga mahsulot o'sishi va milliy daromadning eng yuqori ko'rsatkichlariga erishish.

Investitsiyalar - mamlakat ichkarisi va tashqarisida yangi korxona yaratish va mavjud korxonalarni zamonaviylashtirish, eng yangi texnika va texnologiyalarni o'zlashtirish, ishlab chiqarish darajasini oshirish va foyda olish maqsadida uzoq muddatli mablag'lar kiritilishi.

Investor - biron-bir faoliyatga, korxonaga foyda olish maqsadida uzoq muddatli kapital kiritishni amalga oshiruvchi xususiy tadbirkor, tashkilot yoki davlat.

Injiniring - tijorat asosida (shartnoma shaklida) turli xil muhandislik-maslahat xizmatlari ko'rsatilishi.

Innovatsiya - jamiyat rivojlanishi bilan o'zgarib boruvchi inson ehtiyojlarini qondirishga oid yangiliklar, ularni yaratish, tarqatish va foydalanish jarayonini majmuasi.

Infratuzilma - sanoat (yoki biron-bir boshqa) ishlab chiqarishi hamda aholiga xizmat ko'rsatuvchi xo'jalik tarmoqlari majmuasi. Transport, aloqa, savdo, moddiy-texnik ta'minot, fan, ta'lim, sog'liqni saqlashni o'z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish quvvati – asosiy ishlab chiqarish va aylanma fondlar, shuningdek, moliyaviy resurslardan iloji boricha to'liq va oqilona foydalangan holda ishlab chiqarish mumkin bo'lgan mahsulotning maksimal hajmi.

Ishlab chiqarish rentabelligi – umumiy (balans) foydaning asosiy ishlab chiqarish fondlari va normalashtiriluvchi aylanma mablag'larning o'rtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida aniqlanuvchi ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichi.

Ishlab chiqarish tuzilmasi– korxonaning mahsulot ishlab chiqarish jarayonida bevosita yoki bilvosita ishtirok etadigan ishlab chiqarish bo'linmalari - tsexlar, uchastkalar, xizmat ko'rsatish xo'jaligi aloqalarining yig'indisi.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish – yirik korxonalarda texnologiya va tuzilmasi bir xil bo'lgan mahsulotlarni ommaviy ravishda ishlab chiqarish.

Ishlab chiqarishni yiriklashtirish – mahsulotni yirik korxonalarda chiqarishni tashkil qilish.

Ishlab chiqarishni kimyolashtirish – mahsulot ishlab chiqarishda kimyoviy mahsulot va sun'iy materiallar, shuningdek, kimyoviy usullardan keng foydalanish.

Ishlab chiqarishning diversifikatsiyasi – bir tomonlama, ko'pincha bitta mahsulotga asoslanuvchi ishlab chiqarishni keng nomenklaturada tayyorlanuvchi mahsulotlarga asoslangan ishlab chiqarishga o'tkazish.

Kapital qurilish - asosiy fondlarni yangi korxona qurish, mavjud korxonalarni qayta tiklash, kengaytirish, texnik jihatdan qayta qurollantirish va zamonaviylashtirish yo'li bilan yaratish va mukammallashtirish jarayoni.

Kapital qo'yilmalar - asosiy fondlarni qayta tiklash va o'stirishga sarflanuvchi moddiy, mehnat va pul resurslari xarajatlari.

Kapital sig'imi - asosiy kapitalning mos keluvchi davr mobaynida ishlab chiqarilgan mahsulot yoki uning biron-bir qismini - milliy daromad, sof daromad, foydaga nisbatini tavsiflovchi ko'rsatkich.

Kombinatsiyalash – bitta korxona - kombinat doirasida sanoatning bitta yoki bir nechta tarmoqlaridagi turli xil ishlab chiqarishlarni texnologik jihatdan birlashtirishda ifodalanuvchi, ishlab chiqarishni umumlashtirish shakllaridan biri.

Kompaniya - tadbirkorlarning huquqiy shaxs maqomiga ega bo'lgan, pay kapitali asosida tashkil qilinuvchi birlashmasi.

Konversiya - korxonaning umuman boshqa turdagi mahsulot ishlab chiqarishga o'tishi.

Kontsern - turli tarmoqlardagi mustaqil korxonalarning ishtirok etish tizimi, qo'shma tadqiqotlar, patent-litsenziya kelishuvlari, moliyalashtirish, ishlab chiqarish hamkorligi vositasida birlashuvi.

Kooperatsiya qilish - yakuniy mahsulotni birgalikda tayyorlash bo'yicha uzoq muddatli to'g'ridan-to'g'ri xo'jalik aloqalarini o'rnatish.

Korxonaning optimal hajmi – mahsulot ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko'rsatish) bo'yicha imzolangan shartnoma va majburiyatlarni o'z muddatida, eng kam xarajatlar bilan eng yuqori samaradorlikka erishgan holda bajarish imkonini

beruvchi korxona hajmi.

Korxonaning tijorat sirlari– korxonaning ishlab chiqarish, texnologiyalar, boshqaruv va boshqa turdagi faoliyati bilan bog'liq, oshkor qilinishi korxona manfaatlariga zarar etkazishi mumkin bo'lgan, davlat sirlariga aloqasi bo'lmagan ma'lumotlar.

Lizing - mulkka egalik qilish huquqi ijaraga beruvchida saqlangan holda, mulkni uzoq muddatli ijaraga berishga asoslangan holda investitsiyalarni moliyalashtirish shakli; mashina, uskuna va transport vositalarining o'rta va uzoq muddatli ijarasi.

Litsenziya - qonunda belgilangan muayyan xo'jalik operatsiyalari, jumladan, tashqi savdo (eksport va import) operatsiyalarini amalga oshirish bo'yicha, vakolatli davlat idoralarning huquqiy shaxslarga beruvchi maxsus ruxsatnomasi.

Marketing - korxonalarning mahsulot ishlab chiqish, ishlab chiqarish va sotish yoki xizmat ko'rsatishga oid faoliyatini, bozorni va iste'molchilar talabiga faol ta'sir ko'rsatishni o'rganish asosida boshqarish tizimi.

Materiallardan foydalanish koeffitsienti – xom ashyo va materiallarning oqilona tarzda sarflanishini tavsiflovchi ko'rsatkich. Tayyor mahsulot tarkibiga kiruvchi materiallarning ishlov berilgan materiallarning umumiy hajmiga nisbati sifatida hisoblanadi.

Mahsulot attestatsiyasi - mahsulot sifatining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini ob'ektiv baholashni tizimli ravishda amalga oshirishni ko'zda tutuvchi, tashkiliy-texnik va iqtisodiy chora-tadbirlar majmuasi.

Mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlari – mahsulot ishlab chiqarishda foydalaniluvchi tabiiy resurslar, xom ashyo va materiallar, yoqilg'i va energiya, asosiy fondlar va mehnat resurslari, shuningdek, mahsulot ishlab chiqarish va sotishning boshqa xarajatlarining qiymat baholari.

Mahsulot rentabelligi – mahsulot sotishdan olingan foydaning mahsulot tannarxiga nisbati (foizlarda) sifatida aniqlanuvchi ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichi.

Mahsulot sertifikat - mahsulot sifatini baholash va nazorat qilishning xalqaro normalarini qabul qilish va amalga oshirish jarayoni; mahsulot ishlab chiqaruvchilarga qaram bo'lmagan, mahsulotning xalqaro standart normalariga mos kelishini nazorat qilish uchun kerakli asbob-uskunalar bilan ta'minlangan maxsus markazlarni yaratish bilan amalga oshiriladi.

Mahsulot sifati – mahsulotning inson va jamiyatning ma'lum bir ehtiyojlarini qondirish qobiliyatlarini belgilovchi foydali xislatlari majmui.

Mahsulot sifatini boshqarish –mahsulotni yaratish va undan foydalanish yoki uni iste'mol qilishda zarur sifat darajasini belgilash, ta'minlash va qo'llab-quvvatlash maqsadida amalga oshiriluvchi xatti-harakatlar.

Mahsulot sifatini boshqarish tizimi – sifatni boshqarish uchun zarur bo'lgan resurslar, jarayonlar va javobgarlikni aniq taqsimlovchi tashkiliy tuzilma.

Mahsulotning material sig'imi – xom ashyo, materiallar va boshqa moddiy resurslarning mahsulot birligiga sarflanuvchi xarajatlari. Material sig'imini kamaytirish tayyor mahsulot va materiallarni ko'paytirish, mahsulot tannarxini kamaytirish va xom ashyo tarmoqlarini rivojlantirishga sarflanuvchi xarajatlarni kamaytirishga imkon yaratadi.

Mahsulotning mehnat sig'imi–mehnat unumdorligi ko'rsatkichlariga teskari bo'lgan kattalik. Moddiy ishlab chiqarish sohasida sarflangan mehnatning ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbati orqali aniqlanadi.

Mahsulotning texnik darajasi – baholanayotgan mahsulotning texnik takomillashganligini belgilovchi, uning bazis ko'rsatkichlariga mos keluvchi ko'rsatkichlarni taqqoslashga asoslangan mahsulot sifatining nisbiy tavsifnomasi.

Mahsulotning yashash davri – mahsulot hayotining beshta bosqichininining almashinish davri: ishlab chiqish, ishlab chiqarish, bozorga chiqish, o'sish, bozorning to'yinishi va ma'naviy eskirish.

Mehnat unumdorligi –insonlar ishlab chiqarish faoliyatining samaradorligi; xodim moddiy ishlab chiqarish sohasida ish vaqti birligida ishlab chiqargan mahsulotlar miqdori yoki mahsulot birligini ishlab chiqarish uchun sarflangan vaqt bilan o'lchanadi. Mehnatning ijtimoiy unumdorligi ishlab chiqarilgan milliy daromadning moddiy ishlab chiqarish taromqlarida band bo'lgan har bir xodimga nisbatan hisoblanadi.

Mehnat shartnomasi – tadbirkor va ishga kiruvchi shaxs o'rtasidagi kelishuv, unda ko'ra xodimning mehnat vazifasi, ish joyi, lavozimi, oylik ish haqi, ish boshlash vaqti va hokazolar belgilab beriladi.

Nizom (ustav) - korxonani tashkil qilishning qonuniyligini tasdiqlovchi, korxona xarakteri va faoliyat turi, qoidalari, a'zolar o'rtasidagi munosabatlar va hokazolarni o'z ichiga oluvchi rasmiy hujjat.

Raqobat – bozor mexanizmining korxona va firmalarning mahsulot va xizmatlarni sotish, kapitalni foydaliroq joylashtirishda raqiblik asosida xo'jalik nisbatlarini shakllantirish bilan bog'liq elementi.

Raqobatbardoshlik – o'z faoliyatini bozor munosabatlari sharoitida amalga oshirish va bunda ishlab chiqarishni ilmiy-texnik jihatdan takomillashtirish, xodimlarni rag'batlantirish va mahsulot sifatining yuqori bo'lishini ta'minlashga etarli bo'lgan foyda olish.

Reklamatsiya - xaridor tomonidan sotuvchiga shartnoma asosida etkazib berilgan tovar sifati va miqdorining shartnomaga to'g'ri kelmasligi tufayli bildiruvchi da'vosi.

Sertifikat - mas'ul idoralar tomonidan mahsulotni ekspertiza qilish asosida beriluvchi, mahsulot sifatini belgilovchi hujjat.

Smenalilik koeffitsienti –uskunalarning vaqt bo'yicha ish bilan ta'minlash darajasi ko'rsatkichi; sutka davomida ishlab berilgan mashina-smenalarning o'rnatilgan barcha smenalar soniga nisbati orqali aniqlanadi.

Stanadartlashtirish - ishlab chiqarishning ma'lum bir sohasida faoliyatni tartibga solish maqsadida barcha manfaatdor tomonlar ishtirokida qoidalar belgilash va qo'llash. Normativ hujjatlar, standartlar, yo'riqnomalar, usullar, talablarda aks ettiriladi.

Ta'sis hujjatlari – yangi tashkil qilinuvchi korxona, kompaniya, aktsiyadorlik jamiyatini ta'sis etish va ularni belgilangan tartibda ro'yxatga olish uchun asos bo'lib xizmat qiluvchi hujjatlar.

Texnik qayta qurollantirish – ishlab chiqarish alohida uchastkalarining texnik imkoniyatlarni zamonaviy darajaga chiqarish jarayoni.

Uskunalarni zamonaviylashtirish – harakatdagi uskunalar konstruksiyasiga, uning texnik darajasini oshiruvchi hamda texnik va iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilovchi sezilarli o'zgarishlar kiritish. Zamonaviylashtirish ikkinchi shakldagi ma'naviy eskirishning oldini olishga ko'maklashadi.

Ustama xarajatlar – asosiy xarajatlarga qo'shimcha bo'lib, ular bilan birga ishlab chiqarish xarajatlari tarkibiga kiritiluvchi, ishlab chiqarish va korxona boshqaruviga xo'jalik xizmati ko'rsatish xarajatlari.

Fan-texnika taraqqiyoti - fan, texnika, texnologiyalar rivojlanishi, mehnat predmetlari, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil etishning uzluksiz rivojlanish jarayoni.

Firma - huquqiy shaxs maqomiga ega bo'lib, tovar ishlab chiqarish va sotishni bir umumiy boshqaruv (va umumiy firma nomi) ostida birlashtiruvchi, korxona yoki turli mulkchilik shaklidagi ixtisoslashtirilgan tashkilotlar majmuasi.

Foyda – korxona faoliyatining yakuniy moliyaiy natijalari; pul tushumi va xarajatlar o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Fond qaytimi – asosiy ishlab chiqarish fondlarining bir so'miga to'g'ri keluvchi mahsulot miqdori.

Fond sig'imi –fond qaytimiga teskari bo'lgan nisbat. Asosiy ishlab chiqarish fondlari o'rtacha qiymatining ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbati sifatida hisoblanadi.

Fondlar bilan ta'minlanganlik – asosiy ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichi (asosiy ishlab chiqarish fondlarining korxonaning har bir xodimi yoki ishchisiga to'g'ri keluvchi hajmi).

Franchayzer - franchayzi bilan franchayzing shartnomasi imzolovchi yirik korxona (korporatsiya, firma va hokazo).

Franchayzi (operator) – yirik franchayzer korxona bilan bitim tuzuvchi kichik korxona.

Franchayzing - yirik va kichik tadbirkorlikning aralash shakli; o'zaro foydali hamkorlik munosabatlari.

Xolding kompaniyasi - o'z kapitalidan boshqa kompaniyalarni boshqarish, ularga rahbarlik qilish va dividend olish maqsadida ularning aksiyalarini sotib olishda foydalanuvchi aksiyadorlik kompaniyasi.

Xususiylashtirish – davlat mulkini boshqa mulkchilik shakllariga, jumladan, jamoa, aksiyadorlik va xususiy mulkka o'tkazishda mulkchilik munosabatlarining o'zgarish jarayoni.

Yalpi daromad – korxona faoliyatining yakuniy natijalarini tavsiflaydi hamda yalpi pul tushumi va mahsulot ishlab chiqarish va sotishga sarflanuvchi barcha xarajatlar o'rtasidagi farqni ifodalaydi.

Yalpi pul tushumi – tovar mahsuloti, ish, xizmat va moddiy boyliklarni sotishdan tushuvchi pulning umumiy miqdori.

Yalpi foyda – korxona yalpi daromadining barcha majburiy to'lovlarni chiqarib tashlagandan so'ng korxona ixtiyorida qoluvchi qismi.

Huquqiy shaxs – fuqarolik sub'ekti sifatida faoliyat yurituvchi, mustaqil balans, gerbli muhr va bankda hisob raqamiga ega, Nizom asosida faoliyat yurituvchi hamda

baknrotga uchraganda o'z mulki bilan javob beruvchi korxona.

Qayta tiklash – mavjud ishlab chiqarishni texnik va tashkilish takomillashtirish, asosiy fondlarni kompleks ravishda yangilash va zamonaviylashtirish asosida to'liq qayta qurish jarayoni.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi Qonuni. Qonun va qarorlar. T., "O'zbekiston", 2004., №3
2. O'zbekiston Respublikasining «Aktiyadorlik jamiyatlari va aktiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonuni 1996 yil 26 aprel G'G' Tadbirkorlikka oid qonun hujjatlari to'plami. 1 tom. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2002.
3. O'zbekiston Respublikasining «Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida»gi Qonuni 2001 yil 6 dekabr G'G' Tadbirkorlikka oid qonun hujjatlari to'plami. 1 tom. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2002.
4. O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik shirkatlari to'g'risida»gi Qonuni 2001 yil 6 dekabr G'G' Tadbirkorlikka oid qonun hujjatlari to'plami. 1 tom. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2002.
5. O'zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to'g'risida»gi Qonuni 1998 yil 29 avgust G'G' Tadbirkorlikka oid qonun hujjatlari to'plami. 1 tom. - T.: O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2002.
6. O'zbekiston respublikasining «Chet el investitsiyalari» to'g'risidagi Qonuni 1998 yil 30 aprel. G'G' O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik to'g'risidagi qonun xujjatlari: (Me'yoriy xujjatlar to'plami): 2-kitob. - T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 1999.
7. O'zbekiston respublikasining «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va himoya qilish choralari to'g'risida»gi Qonuni 1998 yil 30 aprel. G'G' O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik to'g'risidagi qonun xujjatlari: (Me'yoriy xujjatlar to'plami): 2-kitob. - T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 1999.
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. Karimovning 2005 yil 11 apreldagi «To'g'ridan-to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Farmoni.G'G' Xalq so'zi, 12 aprel 2005 y.
9. «Tadbirkorlik sub'ektlarini huquqiy himoya qilish tizimlarini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 14 iyundagi PF-3619-sonli Farmoni G'G' Xalq so'zi, 16 iyun, №115.
10. «Tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan taqdim etiladigan hisobot tizimini takomillashtirish va uni noqonuniy talab etganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish to'g'risida»ga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 15 iyundagi Qarori G'G' Xalq so'zi, 17 iyun, №116.
11. «Bozor islohotlarini chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish sohasidagi ustuvor yo'nalishlar amalga oshirilishini jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 14 iyundagi Farmoni G'G' Xalq so'zi, 15 iyun.
12. «Mikrofimalar va kichik korxonalarni rivojlantirishni rag'batlantirishdagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 20 iyundagi PF-620-sonli Farmoni G'G' Xalq so'zi, 21 iyun, №118.

13. «Tadbirkorlik sub'ektlarining xo'jalik sohasidagi huquqbuzarliklari uchun moliyaviy javobgarligini erkinlashtirish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 24 iyundagi Farmoni G`G` Xalq so'zi, 25iyun, №122.
14. I.A. Karimov O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, taraqqiyot shartlari va kafolatlari. T., "O'zbekiston", 1997.
15. I.A. Karimov O'zbekiston – XXI asrga intilmoqda. T., "O'zbekiston", 1999.
16. I.A. Karimov "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., "O'zbekiston", 1995.
17. I.A. Karimov. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos modeli. T., "O'zbekiston", 1993.
18. I.A.Karimov. Xavfsizlik, tinchlik uchun kurashmoq kerak. 10-tom, T., «O'zbekiston», 2002.
19. Maxmudov E.X. Korxona iqtisodiyoti: O'quv.qo'll. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004.
20. Ishmuhamedov A.E. Iqtisodiy havfsizlik. O'quv.qo'll. –T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004.
21. Akromov E.A Korxonalarining moliyaviy xolati taxlili. – T.: Moliya, 2003.-223 b.
22. Abdukarimov I.T. va boshqalar Korxona iqtisodiy salohiyati tahlili. T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 2003.
23. «O'z Ishingizni yarating yoki tadbirkor nimalarni bilishi lozim» - Toshkent shahri, YuNIDO, «Biznes maslahat markazi» loyihasi, 2003.
24. Gilyarovskaya L.T., Vexorova A.A. Analiz i otsenka finansovoy ustoychivosti kommercheskogo predpriyatiya. – SPb: Piter, 2003. –249 s.
25. Kro'lov E.I. Analiz effektivnosti investitsionnoy i innovatsionnoy deyatel'nosti predpriyatiy G` Ucheb pos. 2e izd. pere rab i dop.. –M.: Finanso` i statistika, 2003. –605 s.
26. Kovalev V.V. Metodo` otsenki investitsionno`x proektov. - M.: Finanso` i statistika, 2003
27. Fomin Ya.A. Diagnostika krizisnogo sostoyaniya predpriyatiya: Ucheb. pos. dlya vuzov. – M.: YuNITI_DANA, 2003. –349 s.
28. Zarabotnaya plata na predpriyatii G` Xasanov N.X., Xaydarov Sh.U, Yugay L.P. – T.: izdtelskiy dom "Mir ekonomiki i prava", 2004
29. V. G. Gruzinov. Ekonomika predpriyatiya Uchebnik 2-e izd. M.: «Yuniti Dana» 2003.
30. Sh.I. Gizatullin. Kak izbejat bankrotstva. Retsepto` finansovogo ozdorovleniya predpriyatiya M.: ZAO Gress Media Ferlag 2004.
31. V.D Gribov, V.P. Gruzinov. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik M.: Finanso` i statistika 2004.
32. Prakticheskoe posobie k seminar'skim zanyatiyam po kursu «Ekonomika firmo`» G` Pod red. Ivahenko M.: Ekonomich. Fakul. MGU, TEIS. 2003.
33. Ekonomika predpriyatiya Konspekt lektsiy v sxemax M.: Prior-izdat 2003.

34. Ekonomika predpriyatiya. 3-e izd., pererab. i dop. Uchebnik dlya vuzov G` Pod red. prof. V.Ya. Gorfinkelya, prof. V.A.Shvandara M.: YuNITI-DANA 2004.
35. Ekonomika predpriyatiya. Konspekt lektsiy M.: Izd-vo PRIOR 2002.
36. Ekonomika predpriyatiya G` Pod red. E.L. Kantora Spb. Piter, 2003. -352 s.
37. Sergeev I.V. Ekonomika predpriyatiya. 2-e izd. perab. i dop. Uchebnoe posobie M.: Finanso` i statistika 2004.
38. Praktikum po ekonomike organizatsii (predpriyatiya). Uchebn. Posob.G` Pod red. prof. P.V. Talminoy i prof. B.V. Chernetsovoy M.: Finanso` i statistika 2003.
39. Sbornik biznes-planov delovo`x situatsiy s rekomendatsiyami i kommentariyami: Ucheb. prak. pos. G`Pod red. V.M.Popova, S.I.Lyapunova . –M.: KnoRus , 2003
40. Voljenkov A.V. Natsionalnaya bezopastnost: teoriya, politika, strategiya. M., NPO, «Modul», 2000.
41. E.X. Maxmudov, A. Ortiqov, F. Karimov. Korxona - iqtisodiyotning asosiy bug`ini G`G` Hamkor. - 2004. - 7 fevral
42. Maxmudov E.X., Isakov M.Yu. Ukrepyat ekonomiku predpriyatiya G`G` Chastnaya sobstvennost. - 2004. - №48, noyabr
43. E.X. Maxmudov. Promo`shlennaya osnova razvitiya predpriyatiy malogo biznesa G`G` «Milliy iqtisodiyot sohalarida xalqaro tajribani o`rganish va uni kichik biznes, xususiyy tadbirkorlikni rivojlantirishda tatbiq etish» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumanning ma'ruzalar to`plami. 2 noyabr 2004y. - T., 2004.
44. E.X. Maxmudov S. Kabulov. Razvivat potentsial ekonomiki i biznesa G`G` Chastnaya sobstvennost. - 2005. - №31.
45. Maxmudov E.X. Malo`y biznes: ne tolko kolichestvo, no i kachestvo G`G` Narodnoe slovo. - 2005. - №30.
46. Maxmudov E.X. Ro`nochnaya ekonomika i kontseptsiya sovremennogo biznesa G`G` Ekonomika i klass sobstvennikov. - 2004. - №2.
47. Maxmudov E.X. Razvitie malogo biznesa – uverennost v zavtrashnem dne G`G` Chastnaya sobstvennost. - 2004. - №19
48. Administrativnaya reforma: kursom optimizatsii upravleniya G`G` Narodnoe slovo. - 2004. - 18 iyun.
49. Maxmudov E.X., Qoraboeva G.Sh. Biznes-reja muvaffaqiyat keltiradi G`G` Hamkor. - 2005. - 24 mart
50. Maxmudov E.X., Karimov F. Sh. Ot plana k ro`nku: pozitivno`e sdvigi v ekonomike G`G` Ta'lim va iqtisod. - 2004. - №4
51. Maxmudov E.X., Isoqov M.Yu. Marketing as an instrument of the enterprise's commercial success G`G` Business partner. - 2005. - 24 February
52. E.X. Maxmudov, R.D. Najimadinov. Samarasiz korxona bozorni tark etishi kerak G`G` Ishonch. - 2004. - 23 oktyabr.
53. E.X. Maxmudov, M.Yu.Isakov Povo`shat effektivnost osnovnogo zvena G`G` Delovoy partner Uzbekistana. - 2004. - 2 dekabr.

54. Maxmudov E.X., Nasriddinov M. Texnicheskoe perevoorujenie- klyuch k uspehu G`G` Chastnaya sobstvennost. - 2005. - №35-36.
55. Maxmudov E.X., Yuldasheva Sh.M. Stavka na texnicheskiy progress G`G` Chastnaya sobstvennost. - 2005. - №12.
56. Maxmudov E.X., Isakov M.Yu., Abutalipov D.A. Modernizatsiya– glavnoe napravlenie ekonomicheskogo i texnicheskogo proro`va strano` G`G` Delovoy partnyor Uzbekistana. - 2005. - 17 mart.
57. Maxmudov E.X., Isakov M.Yu., Abutalipov D.A. Modernization: the major direction of the nation's economic and technical breakthrough G`G` Business Partner. - 2005. - 7 aprel.
58. Maxmudov E.X. Put k modernizatsii ekonomiki G`G` Delovoy partnyor Uzbekistana. - 2005. - 5 may.
59. Maxmudov E.X. Taking the road of economic modernization G`G` Business partner. - 2005. - 19 may.
60. Maxmudov E.X., Karabaeva G.Sh. Ehe raz o resursosberejenii G`G` Chastnaya sobstvennost. - 2004. - №5
61. Maxmudov E.X., Karabaeva G.Sh. Ro`nochnaya ekonomika i resursosberejenie G`G` Delovoy partner Uzbekistana. - 2004. - 23 dekabr.
62. Maxmudov E.X. Metodo` i stil raboto` sovremennogo rukovoditelya G`G` Narodnoe slovo. - 2004. - 18 aprel.
63. Maxmudov E.X. Reformo` i chelovecheskiy faktor G`G` Narodnoe slovo. - 2005. - 9 iyun.
64. Maxmudov E.X. Senovaya politika predpriyatiya G`G` Chastnaya sobstvennost. - 2004. - 4 noyabr.
65. Maxmudov E.X., Najimadinov R.D. Korxonaning baho siyosati G`G` Hamkor. - 2004. - 30 dekabr.
66. Maxmudov E.X., Isakov M.Yu. Marketing - instrument kommercheskogo uspexa predpriyatiya G`G` Delovoy partner Uzbekistan. - 2004. - 30 dekabr.
67. Maxmudov E.X., Zaynutdinov Sh.N. Senoobrazovanie i senovaya politika predpriyatiya G`G` Chastnaya sobstvennost. - 2005. - 7 sentyabr.
68. Maxmudov E.X., Isakov M.Yu. Investitsionnaya osnova razvitiya ekonomiki G`G` Ro`nok, dengi i kredit. - 2004. - №1.
69. Maxmudov E.X. Ro`nochnaya ekonomika, investitsionnaya aktivnost i prioriteto` G`G` Delovoy partner Uzbekistana. - 2004. - №10.
70. Maxmudov E.X. Chtobo` investitsii rabotali s plyusom G`G` Narodnoe slovo. - 2005. - 22 iyul.
71. Maxmudov E.X., Isakov M.Yu. Strategiya investirovaniya i effektivnost investitsiy G`G` Ro`nok, dengi i kredit. - 2005. - №7-8.
72. Maxmudov E.X., Tuxliev B. Strategiya investirovaniya, ee osobennosti i vozrastayuhaya rol v sotsialno-ekonomicheskix preobrazovaniyax G`G` Finanso` i kredit. - 2005. - №1, Moskva.
73. Maxmudov E.X., Isakov M.Yu., Abutalipov D.A. Investitsionnaya strategiya i novo`e vozmojnosti ekonomiki G`G` Ro`nok, dengi i kredit. - 2005. - №5.

74. Maxmudov E.X., Isakov M.Yu. Investitsiyalar iqtisodiy o`shishning resurslar asosi G`G` «O`zbekiston iqtisodiyotni liberallashtirish yillarida» Maqolalar to`plami. 5-qism. - T.: TDIU, 2005.
75. Ishmuxamedova L.A. Puti povo`sheniya effektivnosti funktsionirovaniya sub'ektov malogo predprinimatelstva v Respublike Uzbekistan. Kandidatskaya dissertatsiya. Tashkent. Institut ekonomiki AN RUz., 2005.
76. Aynakulov M.A. Mintaqa kichik va o`rta korxonalarini yirik korxonalar bilan ishlab chiqarish kooperatsiyasini rivojlantirish. Nomzodlik dissertatsiyasi. Toshkent. Toshkent davlat texnika universiteti. 2003.
77. Jumanov E.T. Povo`shenie konkurentosposobnosti malogo i srednego predprinimatelstva v Uzbekistane v usloviyax liberalizatsii ekonomiki. Kandidatskaya dissertatsiya. Tashkent. Tashkentskiy gosudarstvenno`y texnicheskiy universitet, 2003.
78. Isakov M.Yu. O`tish davri sharoitida investitsiya-qurilish faoliyati strategiyasi va samaradorligi. Nomzodlik dissertatsiyasi. Toshkent. O`zR. FA Iqtisodiyot instituti, 2002.
79. Rozixodjaev S.A. Restrukturizatsiya promo`shlenno`x predpriyatii v usloviyax ro`nka (na primere Otkro`togo Aktsionernogo obhestva «Tashselmash»). Tashkent, TGEU, VKR, 2004.
80. Umarxodjaeva Iroda Organizatsionno-texnicheskiy uroven predpriyatiya i puti ego uluchsheniya (na primere Otkro`togo aktsionernogo obhestva «Tashselmash»). Tashkent, TGEU, VKR, 2005.
81. Ijbuldina Zuxra. Osnovno`e napravleniya sovershenstvovaniya planirovaniya deyatelnosti predpriyatiya (na primere Otkro`togo Aktsionernogo obhestva «Tashkentskiy farforovo`y zavod»). Tashkent, TGEU, VKR, 2004.
82. Maxamadiyarov Otabek Formirovanie proizvodstvennoy programmo` predpriyatiya (na primere Almalo`kskogo gorno-metallurgicheskogo kombinata). Tashkent, TGEU, VKR, 2005.
83. Mirxodjaev B.R. Korxonada ishlab chiqarish salohiyatidan unumli foydalanish («Tong» ochiq aksionerlik jamiyati misolida). Toshkent, TDIU, BMI, 2004.
84. Kudratov E.O` Korxonaning ishlab chiqarish fondlari samaradorligini oshirish yo`llari («Fayz» ochiq xissadorlik Xolding kompaniyasi misolida). Toshkent, TDIU, BMI, 2004.
85. Fayzullin Ruslan. Effektivnoe ispolzovanie proizvodstvenno`x fondov na predpriyatii (na primere Otkro`togo aktsionernogo obhestva «Tashselmash»). Tashkent, TGEU, VKR, 2005.
86. Shixov I.I. Puti uluchsheniya ispolzovaniya proizvodstvennoy mohnosti predpriyatiya (na primere Otkro`togo Aktsionernogo obhestva «Uzbekselmash»). Tashkent, TGEU, VKR, 2004.
87. Iskandarov I. Korxonada aylanma mablag`lardan foydalanishni yaxshilash («Fayz» ochiq xissadorlik Xolding kompaniyasi misolida). Toshkent, TDIU, BMI, 2004.

88. Norchaev Anvar Effektivnoe ispolzovanie oborotno`x fondov na predpriyatii (na primere Obhestva s ogranichennoy otvetstvennostyu «Sharaf-Rashidov Teks», g. Djizzak). Tashkent, TGEU, VKR, 2005.
89. Sattorov X.A. Kadrovo`y potentsial predpriyatiya i puti ego effektivnogo ispolzovaniya (na primere sovmestnogo predpriyatiya «Tashkentskiy maslojirovoy kombinat»). Tashkent, TGEU, VKR, 2004.
90. Xakimova L.Yu. Formirovanie i ispolzovanie fonda oplato` truda na predpriyatii (na primere OAO «Tashkentskiy tekstilno`y kombinat»). Tashkent, TGEU, VKR, 2004.
91. Achilov F.I. Korxonaning moliyaviy ahvolini yaxshilash yo`llari («Fayz» ochiq xissadorlik Xolding kompaniyasi misolida»). Toshkent, TDIU, BMI, 2004.
92. Xan A.A. Osnovno`e napravleniya snijeniya izderjek proizvodstva na predpriyatii (na primere Otkro`togo Aktsionernogo obhestva «Bekabad sement»). Tashkent, TGEU, VKR, 2004.
93. Tsoy Aleksandr Povo`shenie rentabelnosti na predpriyatii (na primere Otkro`togo aktsionernogo obhestva «Uzbekselmash»). Tashkent, TGEU, VKR, 2005.
94. Sabirov Timur. Investitsionnaya deyatelnost sovremenno`x predpriyatij (na primere Otkro`togo aktsionernogo obhestva «Urgenchkormmash»). Tashkent, TGEU, VKR, 2005.
95. Mirsaidov M.A. Investitsionnaya deyatelnost sovremennogo predpriyatiya (na primere Otkro`togo Aktsionernogo obhestva «Uzbekselmash»). Tashkent, TGEU, VKR, 2004.
96. Pecheykin Valeriy. Ekonomicheskaya bezopasnost i kommercheskaya tayna predpriyatiya (na primere Otkro`togo aktsionernogo obhestva «Tashselmash»). Tashkent, TGEU, VKR, 2005.
97. Axmedov A.E. Zamonaviy korxonaning investitsion faoliyati («Fayz» ochiq xissadorlik Xolding kompaniyasi misolida). Toshkent, TDIU, BMI, 2004.
98. Metodicheskie rekomendatsii po otsenke effektivnosti investitsionno`x proektov i ix otboru dlya finansirovaniya. Izdanie ofitsialnoe - M.: OAO «NPO», izdatelstvo «Ekonomika», 2000
99. Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shaklantirish tartibi tug`risidagi Nizom. -T.: 1999, 5 fevral.
100. Iqtisodiy ta'limning o`qitish texnologiyalari G` Akademik S.S. G`ulomov taxriri ostida mualliflar jamoasi. - T.: TGEU, 2005.
101. Azizxodjaeva N.N. Pedagogicheskie texnologii i pedagogicheskoe masterstvo. T.: TGPU im Nizami, 2003.
102. Butz M., Faltus R., Soxen E. Rabota v gruppax G` Sbornik statey. Varshava: Fond obrazovaniya dlya demokratii, 1994.
103. Golish L.V. Texnologiya obucheniya na lektsiyax i seminarax v ekonomicheskom vuze. Uchebnoe posobie. - T.: TGEU, 2005.
104. Golish L.V. Vvedenie v texnologizatsiyu obucheniya v ekonomicheskom vuzeG` Iz serii «Texnologiya obucheniya v ekonomicheskom obrazovanii», Kniga II - T.: TGEU. 2005.

105. Nazarova F.M. Obrazovatel'naya tekhnologiya po uchebnomu predmetu «Lizingovo`e operatsii»G` Iz serii «Tekhnologiya obucheniya v ekonomicheskom obrazovanii», Kniga IV - T.: TGEU. 2005. - 174 s.
106. Investitsii respubliki Uzbekistan 2003. Statisticheskiy sbornik. - T.; Gos. komitet RU po statistike, 2004.
107. Promo`shlennost respubliki Uzbekistan 2004. Statisticheskiy sbornik. - T.; Gos. komitet RU po statistike, 2005.
108. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik, Pod red. prof. O. I. Volkova, Infra-M ...[Elektronno`y dokument]. - (www.zone-x.ruG`showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
109. Ekonomika predpriyatiya. Publikatsii. [Elektronno`y dokument]. - (www.ssau.ruG`booksG`economicsG`1.shtml). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
110. Tolkovo`y slovar "Ekonomika predpriyatiya" [Elektronno`y dokument]. - (www.rubricon.comG`tsep_1.asp). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
111. Ekonomika predpriyatiya. Testo`, zadachi, situatsii. Uchebnoe posobie dlya VUZov. Shvandar. 5-238-00232-7 - Ekonomika, upravlenie, biznes. Uchebnaya literatura dlya VUZov. [Elektronno`y dokument]. - (knigi.alhademic.ruG`offer_8473.html). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
112. Ekonomika predpriyatiya. Ucheb. posob. , Moki M.S., Skamay L.G., Trubochkina M.I ... [Elektronno`y dokument]. - (www.neocd.ruG`showtov.asp?). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
113. Ekonomika i biznes. Ekonomika predpriyatiya. [Elektronno`y dokument]. - (www.MIFI.ruG`educationG`coursesG`economyG`). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
114. Ekonomika predpriyatiya. Ustavno`y kapital. Tipo` i struktura proizvodstva...[Elektronno`y dokument].- (www.diploms.comG`econG`e_predpr.htm). Murojaat qilingan sana 4.02.2006.
115. Yurkova T.I., Yurkov S.V. Ekonomika predpriyatiya. [Elektronno`y uchebnik]. - (econpredpr.narod.ru · 08.06.2004). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
116. Distsionnoe obuchenie po napravleniyu ekonomika predpriyatiya [Elektronno`y dokument]. - (economy.infotechno.ru). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.
117. Yarkina T.V. Osnovo` ekonomiki predpriyatiya. Uchebnoe posobie [Elektronno`y dokument]. - (www.aup.ruG`booksG`m64G`). Murojaat qilingan sana 4. 02. 2006.